

ПОГЛЕД КРОЗ НАСЛЕЂЕ 1965–2015

Завод за заштиту споменика културе у Краљеву

Рогозна, фото Д. Анђелковић

Мр Катарина Грујовић Брковић
Марија Алексић Чеврљаковић

ПОГЛЕД КРОЗ НАСЛЕЂЕ 1965–2015

Великанима који су нам осветлили пут...

Горња испосница Св. Саве, фото Д. Анђелковић

САДРЖАЈ

7	Слободан Ђорђевић
	Уводна реч
9	Мр Катарина Грујовић Брковић
	Рад Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од оснивања до данас
24	Марија Алексић Чеврљаковић
	Наслеђе у променама
31	КАТАЛОГ НЕПОКРЕТНИХ КУЛТУРНИХ ДОБАРА
	РАШКИ ОКРУГ
33	Град Краљево
52	Град Нови Пазар
69	Општина Рашка
76	Општина Тутин
80	Општина Врњачка Бања
	МОРАВИЧКИ ОКРУГ
85	Град Чачак
103	Општина Лучани
107	Општина Горњи Милановац
117	Општина Ивањица
	ЗЛАТИБОРСКИ ОКРУГ
123	Град Ужице
131	Град Пријепоље
138	Општина Прибој
142	Општина Нова Варош
146	Општина Сјеница
150	Општина Пожега
156	Општина Косјерић
159	Општина Ариље
162	Општина Чајетина
166	Општина Бајина Башта
	РАСИНСКИ ОКРУГ
171	Град Крушевац
176	Општина Александровац
181	Општина Брус
184	Општина Варварин
186	Општина Ћићевац
190	Општина Трстеник
195	Издаваштво
199	Запослени од оснивања Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

На почетку рада Завода, у Годовику, фебруара 1969:
Ђурђе Белчевић, Радомир Станић, Слободан Ђорђевић

Даме и господо, драге колегинице и колеге „Рођен сам тачно пре двадесет пет година, 2 августа 1943. године...“ Ово је, слутите, био цитат почетка моје молбе упућене Заводу да ме, на основу конкурса објављеног у „Политици“ крајем јула 1968. године, прими у свој колектив. Молбу сам заиста написао на свој рођендан, на Св. Илију те, чувене 1968. године, а затим сам добио позив да дођем у Завод на разговор. Био сам примљен и од 1. септембра почео да радим.

Постао сам седми члан колектива у коме су већ били: Радомир Станић, историчар уметности, директор Завода, Ђурђе Белчевић, по струци учитељ, секретар и благајник Завода, Божана Жана Ћирић, етнолог, Обренија Брена Вукадин, археолог, Марија Домазет, виши архитектонски техничар и Љубомир Љуба Печић, возач и фото-лаборант. Био сам најмлађи, а Ђурђе, са 44 године, најстарији. Дакле, млад колектив. Завод је био „стар“ три и по године. Био је дете, могло би се рећи. Али Завод се већ показао као чудо од детета. Не само да је корачао сигурним и великим корацима, говорио разговетним, а, богами, и ученим језиком, него и писао, цртао, фотографисао, засновао документацију, библиотеку, започео рекогносцирање терена на коме и данас делује. Био је то, рекли би музичари, мали камерни састав, суочен са великим, захтевним репертоаром и критички расположеном публиком. У њему није било озбиљнијих солиста, али је зато имао сјајног диригента. Био је то Радомир Станић, личност неисцрпне енергије, велике ерудиције, обдарен способношћу да одлично сарађује са колегама из Завода, да их организује и подстиче на рад негујући креативност, уважавајући и негујући сваку добру личну иницијативу, обилато је помажући и сопственим трудом. Захваљујући томе, око Завода се почео формирати круг угледних спољних сарадника са неких факултета, Института, па и Академије наука и уметности. Најпре сам се сreo са тада асистентом, а потоњим професором Архитектонског факултета Јованом Нешковићем. Он је већ био ангажован као спољни сарадник Завода на завршним истраживањима и изradi пројекта конзерваторско-реставраторских радова на Ђурђевићевим ступовима код Новог Пазара. Потекло из кабинета Александра Дерока и Слободана Ненадовића, усуђујем се да устврдим да није било могуће одабрати бољег неимара за тај посао. Оно што данас представљају Ђурђевићев ступови, у градитељском погледу, дело је професора Јована Нешковића, независно од тога да ли би се он са неким новим градитељским појединостима сагласио.

Дивљења достојни стручњаци помагали су Заводу да сигурним корацима иде кроз мноштво изазова, па и замки, путем који се зове „заштита споменика културе“: архитекта Иван Здравковић, др Милка Чанак Медић, академик

* Говор на отварању изложбе поводом 50 година рада Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, 24. децембра 2015. у галерији Народног музеја у Краљеву.

8 Гојко Суботић, академик Војислав Ј. Ђурић, др Никола Дудић, др Душица Минић, др Мирко Ковачевић, академик
Војислав Кораћ, Зденка и Брана Живковић, академик Борислав Јовановић, археолог др Петар Петровић, археолог
др Марко Поповић и многи други које скрушено молим да ми опросте што их нисам споменуо.

Што се тиче оног камерног Завода, и он је, током седамдесетих година протеклог столећа, растао. Постепено, али квалитетно. Прикључише нам се бриљантни сарадници: Нада Пајовић, Вељко Вучковић, Милан Ђокић, Зорица Златић. Посебно истичем допринос тројице приучених мајстора конзерватора за архитектуру и за фреско-сликарство: Андрије Видосављевића из Сопоћана, Радомира Трифуновића и Радомира Илића из Шаваца, недалеко од Сопоћана. Били су познати по надимцима Црни, Жути и Андрија. Андрија је пре четрдесетак година стигао и у Хиландар да помогне око препокривања каменим плочама.

Године 1975. Завод је постао десетогодишњак. За ту прилику изашао је први број *Рашке баштине* око којег се окупио невероватан број еминентних сарадника установе.

Године 1978. наш директор Радомир Станић, већ је био виђен, у почетку као помоћник, затим као директор Републичког завода за заштиту споменика културе. Кад је премештај био известен, он ме је „хиротонисао“ као свог наследника. Своју одлуку није крио него ме је, напротив, у свакој прилици представљао као „достојног“. У Заводу, колико се сећам, није било противљења.

Првог октобра 1978. године постао сам в.д. директора Завода, а неколико месеци доцније и „устоличен“. Наследио сам уредно и сваким добром снабдевено домаћинство, али и трепет како да колико-толико достојно све то очувам, наставим, можда и унапредим. Бити директор после Радомира Станића на први поглед није било тешко, али је било веома захтевно.

До краја 2001. године уз Божју милост (како би рекао Владета Јеротић, а ја му верујем), и уз мноштво огрешења, а и успеха (лицемерно је протурати успехе као нешто што је „пало“ са неба“) био сам директор Завода.

Данас као архитект-конзерватор emeritus колегама из Завода, мада они то већ знају, могу да кажем да су одговорни пред својим наследницима и да се баве бајковитим послом.

Слободан Ђорђевић

РАД ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У КРАЉЕВУ ОД ОСНИВАЊА ДО ДАНАС

Да бисмо представили рад Завода за заштиту споменика културе у Краљеву током протеклих пола, потребно је да се вратимо два века уназад, до првих идеја о очувању наслеђа, до самих корена из којих су се развиле установе заштите у нашој земљи. Почетком XIX века устаници су од вишевековне управе Отоманске империје ослободили делове Србије, са вредним споменичким наслеђем, посебно оним најзначајнијим, средњовековним. Иако свест о значају културног наслеђа није била на завидном нивоу, у општем буђењу нације, посезало се за средњовековним сведоцима развијености и снаге некадашње државе, као симболима слободе српског народа. Паралелно са установљењем модерне, ослобођене државе, коју је током прве половине XIX века водио кнез Милош Обреновић, радило се и на просвећивању становништва о значају *старица*, а сам кнез наредио је 1832. *пописивање свих цркава и манастира у Кнежевини ради евиденције са назначеним подацима о обновама сваког споменика*.¹

Принципи савременог очувања наслеђа први пут су у Србији установљени *Уредбом о заштити споменика древности* коју је 9 (по новом календару 22) фебруара 1844. године донео кнез Александар Карађорђевић у сагласности са Совјетом, а на предлог Јована Стерије Поповића, начелника Попечитељства Просвештенија (данас Министарства просвете).² Овим првим споменичко-правним актом забрањено је *кварење развалина одређених старих градова и замкова*. Исте, 1844. године основан је Народни музеј у Београду као прва установа за чување старина.

Током првих сто година заштита наслеђа у Србији била је усмерена, с једне стране, на истраживања на терену и стварање документације, као и на прикупљање покретних предмета смештаних у музеј, а с друге стране, предузимања су хитни заштитни радови на санирању рушевина средњовековних цркава и остатака утврђења.

Прва установа за заштиту непокретног културног наслеђа је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, основан 25. јуна 1947. године. Његово оснивање сматра се почетком организовања конзерваторске службе у Србији. Делатност овог Завода карактеришу изузетни резултати у истраживању и извођењу конзерваторско-рестаураторских радова, као и успостављање система правне заштите.

¹ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – историјски преглед, *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду* (Београд 2007), 21.

² В. Бргуљан, Уредба о заштити споменика древности од 1844, први савремени општи споменички правни акт у Србији, *Гласник ДКС 18* (Београд 1994), 13–14.

Шездесетих година XX века, посебно под утицајем одредби Венецијанске повеље из 1964. године,³ долази до убрзаног развоја конзерваторске теорије и праксе. У нашој земљи рад службе заштите се интензивно развијао, делатност се разгранала и предузимани су сложени захвати на великом броју споменика, израђиване су многе истраживачке и конзерваторске студије и пројекти, а резултати су приређивани за публикавање. У таквим околностима, непуних двадесет година након оснивања прве модерне установе заштите, кроз реализацију идеје о мрежи завода у Србији, основан је Завод за заштиту споменика културе у Краљеву. Као прва установа заштите у централном делу Србије, суочавао се са бројним проблемима, што је у великој мери утицало на рад и резултате стручњака. Дотадашње деловање надлежних установа било је усмерено на најзначајније споменике културе, док је велики број других споменика остао без утврђених мера заштите. Пред новоформираном установом, у којој су запослени стручњаци без конзерваторског искуства, било је упознавање са пространом територијом, успостављање јасних критеријума и евидентирање културних добара, а затим и њихова техничка заштита.

Потреба за непрестаним проучавањем наслеђа, његовом заштитом и укључивањем у свакодневни живот локалних заједница наметнула је представницима Среза Краљево нови вид активности у овој области, те је на седници Скупштинe одржаној 5. фебруара 1965. основан Завод за заштиту споменика културе у Краљеву као установа чији је задатак био да се бави проучавањем наслеђа на територији 17 општина које су улазиле у састав овог среза. Само две године касније Законом су укинута срезови у СР Србији,⁴ а финансирање Завода преузели су републички органи – најпре Републички фонд за унапређивање културних делатности до 1969, а затим Републичка заједница културе. Републички секретаријат за образовање и културу и Републичка заједница за културу проширили су делатност Завода на општине које су биле у саставу некадашњег среза Титово Ужице.⁵ Завод у Краљеву од тада ради на територији следећих општина: Александровац, Ариље, Бајина Башта, Брус, Варварин, Врњачка Бања, Горњи Милановац, Ивањица, Косјерић, Краљево, Крушевац, Лучани, Нова Варош, Нови Пазар, Прибој, Пријеполје, Рашка, Сјеница, (Титово) Ужице, Трстеник, Тутин, (Ужичка) Пожега, Ћићевац, Чајетина и Чачак. При формирању Завод је радио у отежаним условима због низа проблема који су се јавили у проучавању културног наслеђа, али и због материјалних и техничких недостатака.

Прве просторије Завода биле су у згради Среза, касније Рашког округа, у простору неадекватном за рад и чување документације са истраживања. Захваљујући ентузијазму, невероватној енергији, полету, подстицајној и покретачкој снази Радомира Станића, историчара уметности, директора Завода у периоду од 1966. до 1978. године, послови истраживања, проучавања, формирања документације, унапређења методологије, као и спровођења правне и техничке заштите одвијали су се непрекидно. Креирао је планове динамичног развоја Завода и покретао акције реализовања основних конзерваторских задатака у складу са савременим конзерваторским стандардима, засноване на научном приступу и прихваћеним савременим критеријумима, принципима и методологији. Поштовао је доприносе угледних претходника. Окупљао је доајене српске науке и уметности прихватајући њихове савете. Неуморно је подстицао истраживања, стручни рад на терену, успевао да обезбеди средства за рад на рекогносцирању, проучавању и заштити, чак и у доба неповољних друштвених и културних прилика. Станић је као руководилац показао организаторске способности, а својим примером стручњацима указивао на који се начин треба бавити мултидисциплинарним пословима заштите и како се односити према наслеђу као ненадокнадивој вредности на територији коју Завод покрива. Као даровит и врстан истраживач написао је бројне стручне текстове о споменичком наслеђу и конзерваторској струци, као и научне студије о архитектури и сликарству.⁶ Сматрао је да је популаризација струке и наслеђа основа његовог очувања, а публикавање потврда његовог трајања, због чега је покретао

бројне издавачке подухвате. Радомир Станић је имао изузетан однос према наслеђу, свеобухватно га сагледавајући са огромном одговорношћу, а тај свој став преносио је и на колеге. Они који су имали прилику да са њим сарађују, годинама након његовог одласка радо су се сећали његове енергије, заноса и дубоке посвећености које је уносио у заштиту културног наслеђа. Говорећи о теренском истраживању на почецима рада Завода, Станић је изнео захвалност младим колегама *на њиховом* и *погрци* коју су му пружали.⁷ Колегијалност и узајамно поштовање доносили су изванредне резултате.

Богато, слојевито наслеђе различитих историјских периода на тлу Ибарске и Западноморавске долине незаобилазно је сведочанство о прожимањима и међусобним утицајима различитих култура. Најистакнутије место на овој територији заузимају споменици настали током средњег века, чији универзални значај превазилази националне оквире услед чега су најзначајнији споменици уписани на Листу светске културне и природне баштине (Стари Рас са Сопотанима 1979, Студеница 1986). Заштитни радови пре оснивања Завода у Краљеву извођени су на споменицима велике културне и историјске вредности. Иако је акценат стављан на средњовековно наслеђе, многе цркве и из овог периода биле су у критичном стању, зарасле у коров, делимично у рушевинама и са оштећењима на фреско-сликарству.

Стручњаци запослени у новоформираној установи трудили су се да, пре него што започну рекогносцирање терена, које су сматрали својим најважнијим задатком, успоставе јасне и прецизне критеријуме, према којима би разноврсни споменици били валоризовани. Наводећи проблеме које су имали током рекогносцирања, Радомир Станић истиче недостатак стручног кадра⁸, који је превазилажен укључивањем у тимове стручњака из локалних музеја. Као препреке стајале су и географске карактеристике подручја које је у надлежности Завода. Пространо планинско подручје, тешко приступачно, које назива беспућем, веома се тешко могло обићи. Упркос чињеници да је потпуно рекогносцирано 14, а делимично још три општине, на крају прве деценије рада Завода Станић износи жаљење што се није успело у намери да се израде *историјске карте културно-историјског наслеђа*.⁹

Резултат спроведеног рекогносцирања већег дела територије били су остваривање увида у стање културног наслеђа и евиденција¹⁰ грађевина и предмета са споменичким својствима. Вредна је помена и чињеница да су рекогносцирања терена, у свим општинама у којима су спроведена, била помогнута од стране надлежних локалних самоуправа које су пружале организациону и финансијску помоћ. Завод им је узвраћао достављањем извештаја о спроведеном теренском раду, као и података и фотографија евидентираних добара, чиме су локалне самоуправе у потпуности биле упознате са наслеђем на својим територијама и мерама које треба предузети на побољшању његовог стања. Оваквом сарадњом подизана је свест о значају културног наслеђа код становништва, али су активности на промовисању настављене и кроз објављивање текстова у дневној штампи, гостовања у телевизијским и радио емисијама, предавања, организовање саветовања, изложби, филмских пројекција и др.

Посебан сегмент рада Завода представљало је старање о споменицима које се огледало у редовним обиласцима и остваривању увида у њихово стање и евентуална новонастала оштећења. На овај начин упознавани су власници, односно корисници културних добара, са њима остваривани добри односи и пружана правна и стручна помоћ.

Новоформирани Завод у Краљеву установио је нови начин рада на проглашавању непокретних културних добара. За свако добро образована је одговарајућа пратећа документација, коју су чинили описи, историјат, архивска и друга грађа, фото и техничка документација. Овакав принцип је био спор, али по мишљењу тада запослених стручњака изузетно делотворан и научно утемељен. Из тог разлога покренута је акција прикупљања документације

⁷ М. Јевтић, *Историјски Радомира Станића*, Београд 1997, 43.

⁸ У време доласка Радомира Станића 1966. у Заводу су била запослена два млада стручњака. Убрзо је примљено још двоје архитеката, тако да је првобитни колектив чинило пет стручних сарадника (М. Јевтић, *Историјски Радомира Станића*, Београд 1997, 42). Једино је Радомир Станић имао конзерваторско искуство стечено у Заводу у Мостару.

⁹ Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 284.

¹⁰ У свом тексту у *Рашкој баштини I* о делатности Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године Р. Станић говори о евиденцији објеката и предмета са споменичким својствима, па је и у овом тексту коришћена иста терминологија. Међутим, мора се нагласити да је при оснивању установе у Краљеву под појмом евиденција подразумевано уписивање објеката и предмета у картоне (које су запослени користили наредних 40 година), који су имали различиту форму од евиденционих картона који су данас у употреби и чије постојање је установљено актуелним Законом о културним добрима.

³ Венецијанском повељом појам историјског споменика проширен је на градско или сеоско насеље које у себи носи сведочанство о некој цивилизацији, развојној фази или историјском догађају. Овим појмом обухваћена су *историјска и традиционална места, грађавинске групе њојединице које представљају људско насеље у сеоском или градском окружју (урбана места, историјска градска језира, старе градске четврти, села, археолошка налазишта, подразумевајући и она њојводна, вртљива и паркове од посебној значаја, итд)*, као и она која представљају дело природе или природе и човека. В. Бргуљан, *Међународни систем заштитних културних и природних добара*, Загреб–Београд 1985, 172.

⁴ Закон о спровођењу Уставног Закона о укидању срезова у СР Србији (*Сл. гласник СРС*, бр. 52/66)

⁵ Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 281.

⁶ Библиографија са 789 радова Р. Станића објављена је у: *Радомир Станић, Одабрани радови*, Београд 2007.

позивањем установа, организација и појединаца са молбом да доставе Заводу податке о објектима који би могли по-
седовати споменичка својства. Одзив заинтересованих био је неочекивано велики, о чему сведоче дописи упућени
Заводу који се данас чувају у досијеима утврђених непокретних културних добара. Након тога пред Заводом је био
комплексан посао израде техничке документације, која је била неопходна за проглашење културног добра, али је
и основ за све врсте заштитних радова на споменицима. У периоду од 1965. до 1975. снимљено је око 400 добара,
прикупљена техничка документација за око 300 старих надгробних споменика и исцртане фреско-композиције
и иконостаси у око 30 цркава.¹¹ Интензиван рад на припремању документације резултирао је заштитом 200 спо-
меника културе у току прве деценије рада Завода. С обзиром на резултате овај период се може назвати *златним*
добом, које је обележио Радомир Станић, уз чији долазак *иде не само продубљивање стручној пристицији послу нешто и*
динамика каква се ретко среће.¹²

Истовремено са истраживањем терена, валоризацијом и заштитом културних добара стручни тимови Завода, у сарадњи са спољним сарадницима, израдили су студије, програме и пројекте заштите. Посебно место припада студији *Сјоменици културе рејон Тишово Ужице* из 1974. године, која је до данас остала незаобилазна литература за сва истраживања и студије овог дела територије.

ПРВИ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ

Највише пажње, упркос проблемима због недовољног броја стручњака, посвећено је изради конзерваторско-реставраторских пројеката за најугроженија културна добра, након чега се кренуло у обезбеђивање средстава за њихову реализацију. Радомир Станић радове на техничкој заштити у првој деценији рада Завода посматра кроз две фазе. Прву фазу обележиле су тешкоће проистекле из чињенице да је установа тек основана и да стручњаци (осим Станића) нису имали никаква конзерваторска искуства. Превазилажење ових тешкоћа трајало је три-четири године, након чега је наступила друга фаза, током које Завод, кадровски консолидован, материјално и технички ојачан, самостално улази у веће конзерваторске пројекте на значајним културним добрима.¹³

Највећи и најзначајнији део фонда културног наслеђа на територији надлежности Завода чине сакрални споменици – цркве, манастири, црквине, џамије, настали у различитим временским раздобљима, од средњег до XIX века. Међу овим споменицима налази се и одређени број оних чија је унутрашњост украшена драгоценим фреско-сликарством, а који су у периоду оснивања Завода били оштећени и угрожени. И управо су ово споменици којима је дат приоритет приликом извођења заштитних радова, јер је процењено да они имају највећи културно-историјски значај, као и да постоји заинтересованост средине да их чува и одржава. С друге стране, управо за ове грађевине постојала је спремност да се обезбеде средства за радове. У овом периоду изведени су радови на цркви Св. Николе у Брвенику, манастиру Црна Река, манастиру Лепенац, црквама студеничког слива и новопазарског краја, цркви Св. Саве у Шаранима, цркви брвнари у Прањанима, Алтун-алем џамији, Петровој цркви, Ђурђевим ступовима и многим другим. На почетку, док стручњаци Завода нису стекли потребно искуство, кључну улогу у извођењу радова имали су већ признати конзерватори, архитекте Јован Нешковић, Милка Чанак-Медић и Мирко Ковачевић.

Посебан изазов за конзерваторе Завода представљала су средњовековна утврђења и градови. За разлику од сакралних споменика који су обнављани и по неколико пута од изградње до савременог доба, утврђени градови су најчешће напуштени и остављени да пропадају. Допринос њиховом убрзаном пропадању дао је доминантан положај на којем су грађени, изложеност временским утицајима, али су и систематски уништавани (Ужички град) људским немаром и незнањем (одношење грађевинског материјала на друга градилишта). Завод је веома рано започео истраживачке радове на утврђењима и градовима прикупљањем документације, али су радови на техничкој заштити започели касније због недостатка средстава за обимне и комплексне подухвате. Током прве деценије постојања

Запослени у Заводу деведесетих година

Завод је предузео неопходне радове на заштити средњовековних градова Козник, Маглич, Сталаћ и Ужички град. Изведена су археолошка истраживања под руководством археолога Обреније Вукадин у сарадњи са Археолошким институтом и локалним музејима. Конзерваторским радовима руководио је архитекта Слободан Ђорђевић, уз консултације и надзор посебне стручне комисије, на чијем челу је био архитекта Иван Здравковић.¹⁴

Завод је радио и на заштити историјских, етнографских и других споменика. Иако имају изузетне споменичке вредности било је веома тешко обезбедити средства за конзерваторске радове на њима. Нешто већи број споменика технички је заштићен 1975, у оквиру обележавања тридесет година од завршетка Другог светског рата.

Окончање прве деценије рада Завода дочекано је са изузетним резултатима које је установа остварила. У организацији Завода, или уз непосредан конзерваторски надзор стручних сарадника, изведени су заштитни радови на преко 100 споменика.¹⁵ Радови су извођени средствима прибављеним са разних страна, од Републичке заједнице за културу СР Србије (данашње Министарство културе), локалних самоуправа преко њихових самоуправних интересних заједница културе, заинтересованих организација и удружења. Због потребе публиковања резултата рада, запажања, извештаја са истраживања и конзерваторско-рестаураторских радова, покренут је часопис *Рашка баштина*, стручна публикација Завода, чији први број излази 1975. године.

¹¹ Р. Станић Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 289.

¹² С. Ђорђевић, In меморијал Радомир Станић (1932-1996), *Гласник ДКС* 21 (Београд 1997), 234.

¹³ Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 292.

¹⁴ Стручну комисију која је надгледала радове на средњовековним споменицима чинили су: архитекта И. Здравковић, председник комисије, архитекте Мила Вуловић, Јован Нешковић, Момчило Митровић, Мирко Ковачевић, археолог Војислав Јовановић и историчар уметности Радомир Станић. С. Ђорђевић Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1975. до 1980. године, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 333.

¹⁵ P. Станић Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка башићина I* (Краљево 1975), 293.

Рад на правној и техничкој заштити културног наслеђа настављен је и у наредној деценији. Кадровски ојача-на установа радила је са истим ентузијазмом на побољшању општег стања културног наслеђа. Питање друштвене одговорности установе, које је постављено при њеном оснивању,¹⁶ у потпуности је занемарено због изванредних резултата рада.

Систем правне заштите у Србији делимично је измењен 1977. доношењем Закона о заштити споменика култу-ре, којим су уведене четири врсте културних добара. Новим Законом регулисана је улога Завода у систему правне заштите културних добара, као предлагача, док решења о проглашењу доносе надлежне скупштине општина.¹⁷ Тек крајем 1979. донет је правилник о начину вођења регистра непокретних културних добара, а први уписи у Заводу обављени су 1982.¹⁸ Друга новина коју је донео нови Закон била је категоризација културних добара, тј. утврђивање њиховог значаја. Прву Одлуку о утврђивању значаја донела је Скупштина СР Србије 1979, а она је обухватала 201 културно добро (73 изузетног и 128 великог значаја), од чега је на подручју делатности Завода у Краљеву било 26 добара од изузетног, а 34 од великог значаја.¹⁹ Посао на припреми документације је настављен, а наредне одлуке о утврђивању значаја донете су 1983. и 1987. године, чиме је број категорисаних добара са територије Завода тада заокружен на 127, 33 од изузетног и 94 од великог значаја за Републику Србију.

РАД ЗАВОДА У НОВОМ ПРОСТОРУ

Година 1978. може се сматрати преломном у раду Завода. Кадровски ојачан Завод, који је до ове године радио у згради Рашког округа, преселио се у Швапчића кућу. Градска кућа породице Димитријевић, саграђена између 1904. и 1906. године, откупљена је од власника и прилагођена потребама Завода. Пресељење је било неопходно због већег броја запослених, али и због велике количине документације стваране током 13 година постојања Завода. Нови простор омогућио је боље услове рада, а архивска, техничка, фотографска и филмска документација, као и библиотека, могли су да буду сређени на одговарајући начин.

Исте године наступила је и смена на руководећем месту у Заводу. Дотадашњи директор Радомир Станић прешао је у Републички завод за заштиту споменикла културе, а заменио га је архитекта Слободан Ђорђевић.

Вишегодишњи рад Завода на истраживању територије средњовековне српске државе Рашка крунисан је уписи-вањем споменичке целине Стари Рас са Сопоћанима на Листу светске културне и природне баштине 1979. године. Бројне активности на припреми документације, као и заштитне конзерваторске радове на комплексу, извршили су стручњаци Завода у Краљеву у сарадњи са колегама из Републичког завода за заштиту споменика културе.

И током овог периода настављено је рекогносцирање терена, и то на два начина. Комплексна мултидисципли-нарна истраживања, у којима учествују сви стручњаци (археолог, етнолог, историчар уметности, архитекта) наста-вљена су на територијама општина које раније нису рекогносциране: Ариље, Горњи Милановац, Ивањица, Пожега, Чачак и др. Тематска истраживања предузимана су онда када је требало продубити знања о одређеним врстама културних добара. На овај начин извршена су етнографска и археолошка истраживања – виноградарске пољане у Жупи, надгробни споменици Драгачева, рударска налазишта на Руднику.

Промовисање културног наслеђа и информисање стручне и шире јавности о делатности Завода настављено је кроз издавање другог броја часописа *Рашка баштина* 1980. године, али и кроз објављивање великог броја чланака у средствима јавног информисања. Само током 1979. стручњаци Завода објавили су близу 50 чланака о споме-

ницима Рашке и долине Ибра у локалном гласилу *Ибарске новост*и. Изложбом *Заштитни радови на споменицима културе 1965–1980*, у Врњачкој Бањи обележено је 15 година рада установе. Изложба и пратећи каталог изазвали су значајно интересовање и донели признање Заводу.

Делатност установе од 1981. године настављена је у нешто другачијим финансијским околностима. Систем фи-нансирања рада и пројеката је промењен, поделом надлежности на Републичку заједницу културе (чији интерес су били превасходно споменици од изузетног и великог значаја) и локалне самоуправе. На овај начин рад на великом броју споменика био је онемогућен, јер број и значај културних добара и потребе рада на њиховој заштити нису били сразмерни материјалним могућностима општина. Завод је био принуђен да свој рад прилагоди тренутним финансијским могућностима и интересима локалних заједница.²⁰

И у таквим тешким околностима уз нове стручњаке настављен је рад на терену кроз детаљна и систематска истраживања народног градитељства: куће моравке у општини Варварин, сточарски станови на Пештери,²¹ центар села Штитково; археолошких локалитета у околини манастира Рујан (општина Ужице) и надгробних споменика Дра-гачева. Завод је одређеним законским решењима добио нову редовну делатност – издавање услова, мишљења, са-гласности и упутстава власницима/корисницима или другим заинтересованим лицима за планирање или извођење радова на културним добрима.

Повећан обим посла стручњаци Завода имали су након земљотреса на Копаонику 1980. године. Радови на са-нацији последица на територијама општина Александровац, Брус и Рашка захтевали су формирање мултидисци-плинарних тимова, који су обилазили подручја оштећена земљотресом, вршили увид и писали извештаје о стању културног наслеђа. Изведени су заштитни радови на неколико цркава, а најопсежнији пројекат покренут је на тери-торији Жупе, где је организовано фотографско и техничко снимање подрума у виноградарским пољанама и конзер-вација неколико кућа, а пољана Лукаревина утврђена је за просторну културно-историјску целину.²²

Рад Завода у овом периоду, као и читаве службе заштите, може се пратити кроз развој методологије истра-живања. *Устаљена традиција историографских и историјолошких студија, проширила се на анализу урбаних – ру-ралних целина као најкомплексније врсте традицијског наслеђа, и то на истраживање појединачних грађевина и њар-цијално уређење њихора*.²³ Студије заштите и ревитализације културних добара у оквиру урбаних/руралних целина постале су саставни део урбанистичких планова. Први генерални урбанистички планови у чијој изради је Завод узео учешће, урађени су за Нови Пазар, Чачак, Краљево и Крушевац. Пракса је показала да су неки урбанисти разумели значај наслеђа, а студије заштите усвајали и потом уградили у планска документа, док су други маргинализовали или негирали наслеђе, попут Детаљног урбанистичког плана градског центра Новог Па-зара, чије су одредбе у потпуности занемариле валоризацију, заштиту и ревитализацију културног наслеђа у границама овог града.²⁴

Израда студија за урбанистичке планове представљала је комплексан посао који је подразумевао мултидисци-плинарни рад, будући да су кроз студију валоризоване различите врсте добара, као и вредности простора. Вало-ризација је полазила од разноврсних споменичких вредности садржаних у традиционалној урбаној или руралној целини. Првобитне вредности биле су *историјске, традицијске, ауторске*, али се појам споменичке вредности про-ширио и на *културне, друштвене, уметничке, уметничко-занатске, архистејонске, научне, археолошке, етнологишке, грађевинске и грађевинско-конструктивне, њихорне (урбане или руралне) или техничке вредности и вредности ау-тентичности оригинала, уникала или старине*.²⁵

²⁰ С. Ђорђевић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1980. до 1988. године, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 271.

²¹ Р. Павићевић-Поповић, С. Милошевић, Сточарски станови на Пештери – Извештај са тематског рекогносцирања, *Гласник ДКС* 15 (Београд 1991), 125–127.

²² К. Грујовић Брковић, *Виноградарске пољане Александровачке жупе*, Краљево 2014, 9.

²³ Г. Митровић, Од заштите појединих грађевина ка рехабилитацији простора, *Гласник ДКС* 33 (Београд 2009), 258.

²⁴ С. Ђорђевић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1975. до 1980. године, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 291.

²⁵ Г. Митровић Од заштите појединих грађевина ка рехабилитацији простора, *Гласник ДКС* 33 (Београд 2009), 258.

Током израде студије заштите за урбанистичке планове стварана је и сакупљена обимна документација о старим градским језгрима – истражене су старе чаршије, бележени подаци о грађевинама и власницима, фотографски и технички су снимљене многе куће и на крају споменички вредне чаршије стављене су под заштиту (Ивањица 1983, Бајина Башта 1988, Краљево 1990). Због законски установљеног поступка проглашавања непокретних културних добара, Завод је имао одређене проблеме са неким општинама. Као што је већ наведено, решења о проглашењу доносиле су скупштине општина, али су у одређеном броју случајева оне одбијале да то спроведу.²⁶ Овакав случај је био са Општином Трстеник, у којој је припремљена и Скупштини општине достављена документација за проглашење просторне културно-историјске целине Стара чаршија.²⁷ Због неразумевања локалне власти бесповратно су изгубљене занатске и угоститељске радње на простору старе трстеничке чаршије.

Потребом усклађивања конзерваторских принципа са захтевима урбаниста и власника служба заштите се бавила од свог оснивања. Било је неопходно савремене потребе становања, које се у највећој мери односе на сигурност грађевина, заштиту од пожара, влаге, земљотреса, термичку и звучну заштиту, употребљивост за одређену намену, хигијенско-здравствене услове и сл., ускладити са потребама заштите, очувања аутентичности грађевине.²⁸ Чак и данас, тридесет година касније, запослени у служби принуђени су да се боре за очување грађевина у урбаним градским језгрима, због неусклађености закона и различитог, у највећој мери неадекватног, третирања културног наслеђа у Закону о планирању и изградњи²⁹. Стална је супротстављеност ставова службе заштите и урбанистичке службе, конзерватора и урбаниста, који, свако на свој начин, посматрају урбана градска језгра и могућности развоја и модернизације града. Константно се покушава успостављање *равношјеже новоїрадње и обнове наслеђеної на йрос-шору истрїорїјскої їрага*.³⁰ Други проблем са којим се запослени у заштити суочавају је најчешће неразвијена свест становништва и локалне самоуправе о значају културног наслеђа.

Истраживачким радом на терену прикупљена је богата фото-документација која се чува у Заводу у виду негатива, контакт-копија, слајдова. У два наврата, 1983. и 1987, организовано је снимање великог броја споменика из ваздуха, што је обогатило фото-документацију Завода. Снимање је обавио архитекта Марко Петровић.

ВЕЛИКИ КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРОЈЕКТИ

Изузетну сарадњу током осамдесетих и деведесетих година XX века Завод је остварио са проф. др Јованом Нешковићем, архитектом, који је био сарадник Завода на свим пројектима везаним за подручје уписано на Листу светске културне и природне баштине Стари Рас са Сопоћанима. Професор Нешковић је током дугог низа година успео да изради конзерваторско-рестаураторске пројекте и према њима изводио радове на Петровој цркви и Ђурђевим ступовима. Убрзо по оснивању, Завод је, у сарадњи са проф. Нешковићем, започео рад на истраживању, изради документације и валоризацији грађевина у старој новопазарској чаршији, једној од најбоље очуваних старих чаршија у Србији. Након израде Генералног плана валоризације и заштите Новог Пазара, усвојеног 1975. на седници Скупштине општине Нови Пазар, током 1986. и 1987. године обновљена су истраживања, допуњена документација и урађен Детаљни план заштите и ревитализације Старе чаршије у Новом Пазару. План је израдио тим састављен од стручњака Завода у Краљеву и Архитектонског факултета из Београда, а руководилац је био проф. др Јован Нешковић³¹. Резултати рада публиковани су у студији Стара чаршија у Новом Пазару.³² Упркос доброј сарадњи са

Проф. др Јован Нешковић и проф. др Милорад Димитријевић са стручњацима Завода на Ђурђевим ступовима

урбанистичком службом на изради Плана, након његовог усвајања 1988. започели су непланска градња, рушење или доградња постојећих чаршијских објеката дуж једне стране Старе чаршије према тврђави, чиме су трајно *умањене или унишћене архїијектїонске и урбанистїичке вредностїи целине*.³³

Поред Старог Раса са Сопоћанима, још једно изузетно непокретно културно добро са територије Завода уписа-но је на Листу светске културне и природне баштине. Манастир Студеница, задужбина Стефана Немање, уписан је на Листу 1986. године.

У оквиру издавачке делатности Завода 1988. године изашао је из штампе трећи број часописа *Рашка башїина*.

Обимни и комплексни конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Св. Спаса у Жичи започели су 1988. Оштећења на Спасовој цркви, настала као последица земљотреса, прогресивно су се ширила доводећи у опасност опстанак делова цркве и очуваног средњовековног живописа. Стручњаци овог Завода били су активни учесници у реализацији конзерваторских пројеката. Археолошка истраживања, спроведена у циљу добијања података о те-мељима цркве и простору на којем је саграђена, обавио је тим под руководством археолога Обреније Вукадин из Завода у Краљеву и Душице Минић из Археолошког института САНУ. Радовима на конзервацији архитектуре руко-водила је архитекта Милка Чанак-Медић из Републичког завода, а сарадници су били архитекта Вељко Вучковић и историчар уметности Зорица Ивковић из Завода у Краљеву.³⁴

Раније започети радови на санацији оштећења средњовековног града Маглич у Ибарској долини окончани су 1985. године. Истовремено са радовима на конзервацији и рестаурацији архитектуре извођена су и археолошка

³³ С. Вујовић, Градови под ударом снажног таласа дивље градње, *Гласник ДКС 16* (Београд 1992), 33.

³⁴ М. Чанак-Медић, Сажет преглед радова на Спасовој цркви у Жичи 1988–1994, *Гласник ДКС 19* (Београд 1995), 79.

²⁶ С. Милошевић, Стара чаршија у Трстенику (истраживање, валоризација и заштита), *Рашка Башїина 3* (Краљево 1988), 309.

²⁷ С. Ђорђевић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1980. до 1988. године, *Рашка башїина 3* (Краљево 1988), 274, 275.

²⁸ Ј. Nešković, *Revitalizacija spomenika kulture*, Beograd 1986, 39.

²⁹ *Службени Гласник РС* број 72/2009, 81/2009 – испр. 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 –одлука УС, 50/2013 – одлука УС, 98/2013 – одлука УС, 132/2014 и 145/2014.

³⁰ Г. Митровић Од заштите појединих грађевина ка рехабилитацији простора, *Гласник ДКС 33* (Београд 2009), 258.

³¹ Чланови стручног тима били су архитекте: проф. др Јован Нешковић, руководилац, мр Нађа Куртовић-Фолић, Слободан Ђорђевић и Славица Вујовић, а сарадник–консултант био је проф. др Ранко Радовић.

³² Ј. Нешковић, *Стара чаршија у Новом Пазару Зашїиїи и ревиїализација*, Београд – Краљево 1988, 7.

истраживања која је требало да пружи податке о првобитном изгледу утврђења. Радови су извођени у организацији Завода, конзерваторско-рестаураторским радовима руководио је архитекта Слободан Ђорђевић, а археолошким истраживањима Обренија Вукадин.³⁵ У овом периоду фортификација је у највећој мери обновљена, а степен обнове зависио је од сачуваних података, резултата археолошких истраживања и ставова руководиоца пројекта и раније наведене стручне комисије која је надгледала радове.³⁶

Настављени су истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови и на другим средњовековним градовима и утврђењима. Након хитних санационих радова на донжон кули Сталаћа 1972, спроведена су археолошка истраживања у периоду 1975–1989. године, константно праћена радовима на конзервацији откривених налаза.³⁷ Исти радови изведени су и на средњовековном граду Кознику и Ужичком граду. Заједничко за све градове и утврђења је да су конзерваторско-рестаураторски радови, под руководством архитекте Слободана Ђорђевића, извођени у организацији Завода у Краљеву, који је у том периоду имао организовану оперативу са добрим мајсторима зидарима.

У оквиру истраживања средњовековног града Крушевац, током 1986. и 1987. године, спроведено је измештање једног од највреднијих етнографских здања у граду – мензулане, на нову локацију, око 100 метара даље од првобитне. Будући да је у питању поштанска станица из XIX века, коју користи Јавно предузеће Пошта, направљен је уступак и приземље саграђено савременим материјалима и опремљено за потребе рада службеника, док су на спрату испоштовани сви конзерваторски принципи и враћен изглед из XIX века према пројекту архитекте Рајка Чубрића и етнолога Радмиле Павићевић-Поповић.³⁸ Како се зграда налази у оквиру археолошког парка простор мензулане је археолошки истражен под руководством Обреније Вукадин, археолога Завода.³⁹

У оквиру сарадње са Војном установом *Тара* током 1981. године извршено је етнографско рекогносцирање села Заовине на Тари, чији су делови предвиђени за потапање у Заовинском језеру при изградњи реверзибилне хидроелектране *Бајина Башџа*. На основу теренске документације, сакупљене у засеоку Коњска Река, направљен је пројекат пресељења и формирање етно-домаћинства на Калуђерским барама на Тари, које би допунило туристичку понуду планине. Аутори пројекта биле су архитекта Споменка Милошевић и етнолог Радмила Павићевић-Поповић, а пројекат је реализован 1982–1988. године.⁴⁰

На пространој територији Завода налази се велики број споменика исламске архитектуре, насталих у периоду владавине Отоманске империје Србијом. Од оснивања, стручњаци Завода посвећују посебну пажњу овом наслеђу, валоризују га, истражују, припремају документацију, изабрана утврђују (или предлажу скупштинама општина) за непокретна културна добра. Процењујући стање ових споменика културе, Завод је израдио велики број конзерваторско-рестаураторских пројеката за најугроженије. Обимни санациони радови изведени су од 1969. до 1975. године на Старом хамаму у Новом Пазару према пројекту архитекте Марије Домазет, а идејни пројекат адаптације хамама у угоститељско-туристички комплекс израдили су архитекте Слободан Ђорђевић и Вељко Вучковић. Радови су извођени и на Амир-агином хану, према пројекту архитекте Јована Нешковића и архитеката Завода Слободана Ђорђевића и Вељка Вучковића.⁴¹ Према пројектима архитекте Вељка Вучковића, изведени су конзерваторско-рестаураторски радови на Лејлек џамији у Новом Пазару и Султан Валида џамији у Сјеници.⁴²

Радови на Алтун-алем џамији у Новом Пазару, најстаријој и најлепшој џамији у овом граду, извођени су у неколико фаза: 1970–1972, под руководством архитеката Марије Домазет и Слободана Ђорђевића⁴³, а 1985–1988.

^[1]
^[35] M. Popović, Maglički zamak, Beograd 2012, 38.

^[36] Isti, 46–47.

^[37] D. Minić, O. Vukadin, Srednjovekovni grad Stalać, Beograd–Kraljevo 2007, 15.

^[38] Р. Чубрић, Стара мензулана у Крушевцу, Гласник ДКС 14 (Београд 1990), 119–120.

^[39] О. Вукадин, Археолошка истраживања локалитета Мензулане у Археолошком парку у Крушевцу, Рашка башџина 3 (Краљево 1988), 288.

^[40] С. Милошевић, Етно–домаћинство на Калуђерским барама на Тари, Рашка Башџина 3 (Краљево 1988), 310; С. Милошевић, Измештање етнографских објеката из села Заовине на Тари, Зашџиџа сџоменика народној џрадиџељсџива, Зборник рагова са савејџовања, Београд 1984, 123–126.

^[41] В. Вучковић, Амир-агин хан, Рашка башџина 2 (Краљево 1980), 322–324.

^[42] В. Вучковић, Лејлек џамија у Новом Пазару, Рашка башџина 2 (Краљево 1980), 315–322.

године према пројекту архитекте Славице Вујовић.⁴⁴ Руководилац археолошких истраживања била је археолог Обренија Вукадин. Истраживање новопазарских џамија, у којем је учествовала архитекта Славица Вујовић из Завода, представљало је дуг и комплексан посао. Циљ је било валоризовање свих исламских верских здања у овом граду, као и бележење свих порушених џамија, како би биле отргнуте од заборава.⁴⁵

Истовремено са конзерваторским радовима на архитектури стручни тим Завода, који су чинили Зорица Златић-Ивковић, историчар уметности и Милан Ђокић, сликар-конзерватор, изводио је конзерваторске радове на значајним живописима и иконама црква и манастира насталих у периоду од средњег до XIX века.

КОНЗЕРВАЦИЈА У ОКВИРИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ И ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА

Зграда Народне библиотеке у Краљеву, изградњом коју је руководио Слободан Ђорђевић, у којој се налази и Музеј града Краљева

Последња деценија XX века, које се сви нерадо сећамо због друштвено-економских околности које су је обележиле, и у области заштите прошла је са веома скромним резултатима. Ратне године и разарања на територијама некада заједничке државе и међународна изолација Србије имале су одјека како у свакодневном животу становништва тако и у заштити културног наслеђа. Број конзерватора био је *негојусџиво мали*⁴⁶. Иако је обим послова смањен у односу на претходну деценију, радило се брижљиво, уз поштовање конзерваторских принципа и методологије рада.

Уз минимална средства спроведена су нова тематска рекогносцирања. Екипа Завода у саставу архитекта Споменка Милошевић и етнолог Радмила Павићевић-Поповић, у сарадњи са етнологом Народног музеја у Ужицу Бо-сиљком Росић, спровела је 1992. рекогносцирање Златибора, са циљем валоризације и утврђивања споменичких својстава златиборских вила на Краљевој води и Палисаду.⁴⁷ Наредне, 1993. године, стручни тим⁴⁸ под руководством архитекте Споменке Милошевић, бавио се изучавањем градитељског наслеђа Врњачке Бање, прикупљањем документације о њему и архитектонским снимањем.⁴⁹

Половином последње деценије XX века Завод је започео радове на заштити црква брвнара на својој територији. Средства за радове обезбеђивало је Министарство културе Републике Србије, али су се донацијама укључивала јавна предузећа (Србијашуме) и приватни донатори. На овај начин цркве брвнаре су сачуване од даљег убрзаног пропадања.⁵⁰

О улози Завода за заштиту споменика културе из Краљева у друштвеним збивањима током већег дела његовог постојања сведоче и спроведене делатности на заштити манастира Куманица на Лиму. Остаци цркве Светих арханђела налазили су се недалеко од пројектоване пруге Београд–Бар и било је предвиђено да потпорни зид пруге пређе преко западног дела цркве. Иницијативом Завода, пруга је измештена, али је страдао део грађевина манастирског комплекса на западу. Завод је 1971. године спровео археолошка истраживања остатака цркве, под руководством археолога Обреније Вукадин. Истраживања комплекса су настављена 1999. и 2002. године у организацији Музеја у Пријеполу. На основу добијених резултата археолошких истраживања архитекта Слободан Ђорђевић из-радио је Пројекат реконструкције цркве Светих арханђела у манастиру Куманица на Лиму.⁵¹ Овај пројекат награђен је 2001. године *Злајном мисџријом*, наградом Секције архитеката Друштва конзерватора Србије, која се додељује из Фонда професора Милорада Димитријевића.

^[43] Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, Рашка башџина 1 (Краљево 1975), 304.

^[44] С. Вујовић, Алтун-алем џамија у Новом Пазару, Рашка башџина 3 (Краљево 1988), 312–314.

^[45] Е. Мушовић, С. Вујовић, Џамије у Новом Пазару, Београд–Краљево 1992, 5.

^[46] С. Ђорђевић, Поздравна реч на прослави дана заштите споменика културе, Гласник ДКС 16 (Београд 1992), 24.

^[47] С. Милошевић, Златиборске виле на Краљевој води и Палисаду, Гласник ДКС 17 (Београд 1993), 190.

^[48] Стручни тим су чинили арх. С. Милошевић, руководилац екипе, арх. Д. Сеновић из Одељења за урбанизам СО Врњача Бања, Г. Митровић, историчар уметности из Републичког завода за заштиту споменика културе, Ј. Боровић–Димић, археолог Замка културе из Врњачке Бање, А. Ђорђевић фотограф и студенти Архитектонског факултета из Београда.

^[49] С. Милошевић, Градитељско наслеђе Врњачке Бање, Гласник ДКС 18 (Београд 1994), 174.

^[50] Препокривене су цркве у Дубу код Бајине Баште, Сечој Реци код Косјерића и у околини Краљева: Врба, Цветке, Вољавча, Мрсаћ, Чукојевац. (подаци преузети из документације Завода).

^[51] Д. Поповић, М. Поповић, Манасџир Куманица на Лиму, Београд 2004, 63–64.

Догађај од изузетног културног и националног значаја било је обележавање 150 година делатности заштите споменика културе у Србији 1994. године.⁵² Годишњица доношења првог правног акта из области заштите културног наслеђа обележена је, у складу са друштвено-економским условима, радно, са циљем подстицања даљег и интензивнијег рада на заштити, презентацији и коришћењу културних добара. У обележавање значајног јубилеја укључио се и Завод у Краљеву, и у сарадњи са Републичким заводом припремана је велика изложба и пратећи каталог *Молишва у ѿри, Цркве брвнаре у Србији*, чији је један од аутора била Радмила Павићевић-Поповић, саветник—етнолог овог Завода.⁵³

У оквиру обележавања 30 година од оснивања Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, реализован је пројекат проширења радног простора. Увећањем колектива, доласком нових стручњака из различитих области, било је неопходно обезбедити радни простор, магацин грађевинског и депо археолошког материјала. Како је нову зграду у дворишту Швапчића куће требало саградити тако да је не угрози, величином, облицима, материјалом или начином градње, одлучено је да делови богате фасадне декорације са Швапчића куће буду поновљени на новом објекту, али да материјализација буде потпуно савремена. Дрвеном столаријом са *сћой-сол* стаклом постигнут је ефекат *оіледало фасаде*, тако да се Швапчића кућа огледа на фасади нове зграде. Средствима које је обезбедило Министарство културе Републике Србије пројекат је реализован и Завод је након само 90 дана имао нову зграду.⁵⁴

РАД У НОВИМ ДРУШТВЕНИМ И ФИНАНСИЈСКИМ ОКОЛНОСТИМА

Нови миленијум Завод за заштиту споменика културе у Краљеву започео је у знатно измењеним околностима. Почетак 2002. године обележила је промена директора, те је након 23 године архитекту Слободана Ђорђевића заменила археолог Гордана Тошић (сада Гаврић). Наступио је период чешћих промена директора.⁵⁵

Уз смену генерација, која је започела 2001. године, Завод је добио нову енергију, која је била очигледна у свим областима рада – током рекогносцирања, истраживања и заштите културног наслеђа. Стицајем несрећних околности, полет који је обележио рад Завода у 2002, прекинут је крајем године одлуком Министарства културе РС о преласку завода на финансирање из средстава локалних самоуправа у којима им је седиште. Овом одлуком, која је правдана неопходном децентрализацијом Србије, финансирање завода (зараде запослених и материјални трошкови) прешло је на буџет општина.⁵⁶ Нови начин финансирања укинуо је средства за обављање основне делатности, које су заводи до тада добијали из републичког буџета. Финансирање из општинког буџета наметнуло је Заводу формирање ценовника услуга за трећа лица, чиме су самостално, кроз остварени приход, обезбеђивана средства за основну делатност – обилазак непокретних културних добара и утврђивање њиховог стања.⁵⁷

Упркос новонасталим проблемима због недостатка средстава за несметан рад установе, колектив који су чинили у великом броју млади стручњаци предвођени енергичном директорком Горданом Гаврић, вратио се веома брзо на већ утабану конзерваторску стазу. Настављени су пројекти започети током 2002. године. Под руководством Гордане Гаврић, археолога, истражен је манастир Дренча код Александровца, најпре цркве Ваведења Пресвете Богородице, а затим и старог конака. Резултати истраживања уткани су у пројекте реконструкције, који су у наредних неколико година и реализовани.⁵⁸

^[1] Обележено је 150 година од доношења Уредбе којом се строго забрањује уништавање развалина старих градова и замака. Р. Станић Предлог програма обележавања 150-годишњице савремене заштите споменика културе у Србији, Гласник ДКС 18 (Београд 1994), 9.

^[2] Молишва у ѿри, Цркве брвнаре у Србији, Каталог изложбе, Београд 1994, 2.

^[3] Р. Чубрић, Нови пословни објекат Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, Гласник ДКС 20 (Београд 1996), 201.

^[4] Од 2002. до данас на месту директора Завода били су Гордана Тошић (Гаврић), (2002–2004) и (2008–2012), Марина Лукић–Цветић, (2004–2008), Весна Маринковић, (2012–2015). Актуелни вд. директора Иван Милуновић на место руководиоца установе именован је 5. децембра 2015.

^[5] М. Лукић, нав. дело, 39.

^[6] Одлуком о новом финансирању, у непријатну улогу стављени су регионални заводи, али и локалне самоуправе које из свог буџета финансирају делатност завода на знатно ширем подручју, у случају Завода у Краљеву на територији 25 општина. Стање Завода у погледу финансирања зарада и основне делатности и након 13 година још увек није промењено.

Завод се у овом периоду, прихватајући међународне конвенције и савремене принципе заштите, укључио у међународне пројекте заштите, ревитализације и презентације културног наслеђа. Од самог почетка обележавања *Дана евројске баштине* у Србији⁵⁹ узео је активно учешће у манифестацији, организујући бројне активности у граду и на тај начин доприносећи промоцији наслеђа.

Република Србија, као један од партнера, спроводи међународни *Рејионални ѿројрам за кулшурно и ѿприродно наслеђе јуіоисшјочне Евроје*, Савета Европе и Европске комисије, као један од најзначајнијих и најсвеобухватнијих програма заштите културног наслеђа. Програм, који за циљ има пружање помоћи локалним партнерима како би побољшали методе управљања културним наслеђем, спровођен је кроз две фазе. Компонента Б програма *Проје-каш јлан иншјејралне рехабилитијације архитшектјонској и археолошкој наслеђа јуіоисшјочне Евроје* започела је 2003, а *Љубљански ѿроцес* 2008. године.⁶⁰ Завод за заштиту споменика културе у Краљеву укључио се у обе фазе спровођења програма, израдом пројеката, студија изводливости и промовисањем културног наслеђа.⁶¹

Последњи пример сарадње са другим установама у земљи и иностранству био је *Сјецијалистшјички курс конзер-вације и ресшјаурације дислоцираних мозаика*⁶² са археолошког налазишта Феликс Ромулијана у Гамзиграду код Зајечара, на којем је међу бројним учесницима из различитих установа био и Душко Јовановић, сликар-рестауратор Завода у Краљеву.

У покушају промовисања културне баштине Завод је често сарађивао са установама и удружењима који се директно не баве заштитом културног наслеђа, али у значајној мери доприносе његовом очувању. Тако је успоставље-на блиска сарадња Завода са туристичким организацијама, националним парковима (Копаоник и Тара), удружењи-ма грађана и др. Сарадња са туристичким организацијама посебно је дошла до изражаја у припреми културно-ту-ристичке руте Трансроманика, која представља, међу значајним европским споменицима, најзначајније и најбоље очуване цркве и манастире рашке школе, скривене драгуље романичког утицаја у Србији.⁶³ Стручни тим Завода, у сарадњи са Републичким заводом, учествовао је у припреми документације за израду промотивног материјала о манастирима на овој културној рути, будући да се свих пет манастира налази на простору надлежности Завода.

Богатство територије Завода различитим наслеђем пружило је могућност конзерваторима да учествују у великим националним пројектима (конзерваторско-рестаураторски радови на манастиру Жича, археолошка истражи-вања средњовековног града Крушевца), али и на пројектима који се баве светском културном баштином. Израда конзерваторско-рестаураторских пројеката за изузетна културна добра или светску културну баштину најчешће је подразумевала тимски рад и ангажовање већег броја стручњака из различитих научних и образовних институција. Завод у Краљеву укључивао се у значајне пројекте по својој територијалној надлежности, а могућа сарадња није се

^[7] Г. Гаврић, М. Ковачевић, Манастир Дренча од рушевине до храма, Краљево 2015.

^[8] Манифестацију Дани евројске баштине (European heritage days) покренуо је Савет Европе и она се организује у 48 земаља. Завод за заштиту споменика културе учествовао је у овој манифестацији први пут 2003. године, организујући адекватан забавни програм за најмлађе суграђане на главном градском тргу у Краљеву. Учесће у манифестацији настављено је и наредних година, организовањем конкурса за најбоље ликовно остварење основаца на тему културне баштине, а спроведен је и фото-конкурс Наслеђе кроз мој објектив у оквиру европског конкурса Међународно фотјојрафско искуштво у областш кулшурној наслеђа. Стоја-новић и др., Обележавање Дана европске баштине 2004. године у Србији, Гласник ДКС 29 (Београд 2005),15, 17.

^[9] Б. Шурдић, Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану, Гласник ДКС 33 (Београд 2009), 9.

^[10] У првој фази реализације Програма Завод из Краљева учествовао је са пројектима за Стари хамам у Новом Пазару, конак кне-за Милоша у манастиру Никоље у Овчарско-кабларској клисури и цркву брвнару у Сечој Реци код Косјерића. Кроз Љубљански ѿроцес припремљена је документација за Римске терме у Чачку и Старо купатило у Јошаничкој Бањи. Пројекат Рехабилитације археолошког локалитета Римске терме у Чачку једини је у потпуности заокружен по методологији Програма.

^[11] Пројекат је осмишљен за усавршавање конзерватора и рестауратора из различитих институција културе, са циљем преношења знања из области конзервације и рестаурације културног наслеђа у Италији стручњацима конзерваторима из Србије. Пројекат је реализован у организацији Министарства спољних послова Италије, а подржало га је и помогло Министарство културе Репу-блике Србије.

^[12] Културна рута Трансроманика повезује споменике у НеМ. А. Ч.кој, Аустрији, Италији, Француској, Шпанији, Португалији и Румунији, а од новембра 2007. и споменике у Србији. На овој културно-туристичкој рути налазе се манастири Жича, Студеница, Градац, Ђурђеви Ступови и Сопотани. Подаци преузети са сајта www.transromanica.com.

пропуштала. У почетку, док су стручњаци Завода били без конзерваторског искуства, била је то прилика да се *испече занаш*, о чему је већ било речи. И касније, као осведочени конзерватори, приступали су пројектима подељених осећања. С једне стране, била је изузетна част бити део тима у којем су била велика и изузетно значајна имена српске конзервације, попут И. Здравковића, Ј. Нешковића, М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, Р. Радовић. С друге, стручњаци Завода осећали су изузетну одговорност при испуњавању обавеза које су на себе преузели. Реализовани пројекти завршавали су заједничким публиковањем резултата рада, најпре у *Рашкој баштини*, а касније и у другим часописима и монографијама (Сталаћ, Дренча).

Након 2000. године, у складу са Законом о планирању и изградњи, локалне самоуправе су започеле израду просторних планова. За заводе за заштиту споменика културе, који су, прешавши на финансирање из средстава градова/општина у којој им је седиште, остали без средстава за основну делатност, ово је била идеална прилика за ревизију постојећег фонда културног наслеђа. Кроз ново рекогносцирање терена стручњаци Завода имали су прилике да обиђу утврђена непокретна културна добра, добра која су евидентирана приликом првих рекогносцирања, али и да открију и валоризују добра са споменичким својствима за која се до тада није знало. Упркос великим очекивањима приликом припреме документације и прикупљања података о подручју неке општине, чланови стручних тимова теренски део посла углавном су завршавали разочарани. Констатовано је да велики део наслеђа више не постоји (посебно се односи на објекте народног грађитељства), чак и у случају утврђених непокретних културних добара. Израдом смерница требало је скренути пажњу локалне самоуправе на корпус наслеђа који поседује на својој територији, са циљем заштите онога што је преостало.

Рекогносцирање већег дела територије Завода, кроз израду смерница за просторне планове, омогућило је стварање увида у стање комплетног наслеђа. Искристалисале су се могућности даљег рада на заштити, поред законске бриге за културна добра и њихове правне заштите. Рад Завода и самостално старање о наслеђу представљају *борбу са већрењачама*, уколико се не ради на промовисању наслеђа путем електронских и штампаних медија и едукацији младих о његовом значају. Зато су организовани наступи стручњака у различитим медијама, организоване емисије са одређеном темом о наслеђу, промовисан Завод као установа која о њему брине.

Поред непостојања свести о значају културног наслеђа код шире јавности, у свакодневном раду стручњаци конзерватори срећу се са лошим финансијским стањем власника/корисника културних добара, које им не дозвољава да издвоје извесна средства за радове на заштићеним грађевинама. Тако од мањих оштећења која се континуирано увећавају на крају често долази до губитка објекта.

У наведеним околностима стручњаци покушавају да у што већој мери истраже и сачувају постојеће културно наслеђе и наставе вишедеценијску успешну праксу. Стога се у истраживање и конзерваторско-рестаураторске радове уводе нови приступи и савремена методологија. Завод је опремљен модерним средствима неопходним за обављање основне делатности, а за потребе израде конзерваторских пројеката ангажују се стручњаци из различитих области чије студије могу да допринесу делотворнијој заштити културног наслеђа. У том смислу се изводе 3Д скенирање споменика, аерофотографска снимања, геофизичка и геомеханичка снимања терена.

Током полувековног рада у Заводу стварана је техничка и фотографска документација, која илуструје стање наслеђа, настале промене, као и деловање конзерватора на његовом очувању. Ова грађа од непроцењивог је значаја за истраживаче. Послови истраживања, проучавања, вредновања и обнове наслеђа засновани су на научним основама, а стручни резултати и научни доприноси редовно се публикују. Тако је настала и библиотека Завода, која садржи значајан избор литературе са преко 10.000 наслова, а коју чине бројне публикације о културном наслеђу, монографије, зборници са симпозијума и саветовања, каталози изложби и друга издања из земље и иностранства.

Завод за заштиту споменика културе у Краљеву добио је 2013. године статус Установе од националног значаја.⁶⁴ Нови статус запослени су прихватили као награду за дугогодишњи успешан рад на истраживању, заштити и презентацији културног наслеђа на својој територији. С друге стране, ово је велика обавеза за садашње чланове колектива, као и за оне који ће доћи, да наставе путем којим је Завод повео Радомир Станић давне 1966. године.

Новија историја Завода у Краљеву, као и читавог града, обележена је земљотресом који је погодио наш град у ноћи трећег новембра 2010. У само неколико секунди страдало је много стамбених и јавних зграда у граду и његовој

околини. Страдала је и Швапчића кућа, у којој се налазе просторије Завода. Запослени су били ангажовани у комисијама за процену безбедности објеката у граду, иако су неки и сами претрпели знатну материјалну штету. Активности на заштити културног наслеђа у тренутку су биле онемогућене, а свака помоћ са стране била је добродошла. Апелу Завода одазвала се Секција архитектата Друштва конзерватора Србије, те су њени чланови помогли у изради пројеката за санацију оштећених споменика културе. Петнаест пројектантских тимова из десет завода израдило је санационе пројекте за најзначајније објекте у граду.⁶⁵ У великој несрећи грађана Секција архитектата је у кратком року показала колегијалност и несебичну стручну помоћ, солидарност и пријатељство, захваљујући којима је ефикасно спроведена санација најзначајнијих објеката у граду.

За Швапчића кућу пројекат санације последица земљотреса израђен је у нашем архитектонском атељеу. Кућа није била статички нестабилна, али је имала оштећења у виду срушених димњака, поломљеног црепа, великих напслина малтера и пукотина зидова. Оштећења су се појавила и на декоративном зидном сликарству у унутрашњости. Радови на санацији куће изводе се у неколико фаза, у зависности од средстава за њихову реализацију. Последња фаза започела је у лето 2015. године, средствима Министарства културе и информисања РС, добијеним за завршетак радова поводом обележавања педесет година постојања установе. Добијена средства омогућиће завршетак радова на статичкој и сеизмичкој санацији, као и конзервацију фасаде украшене бројним декоративним елементима. По завршетку радова, запослени ће бити потпуно безбедни у свом радном простору, а новим изгледом куће заокружиће се првих пет деценија и отворити ново поглавље у делатности наше установе.

На територији надлежности Завода до краја 2015. године 312 непокретности утврђене су за непокретно културно добро, и то: 261 непокретности за споменик културе, њих 11 за просторну културно-историјску целину, 33 за археолошко налазиште и 7 за знаменито место. Међу непокретним културним добрима на територији надлежности Завода 33 културна добра су од изузетног, а 94 од великог значаја.

У Заводу, закључно са децембром 2015. године, ради 27 стручњака и сарадника: вд. директора Иван Милуновић, академски сликар; Катарина Грујовић Брковић, магистар етнологије и антропологије; археолози: Гордана Гаврић, др Марија Марић, Марија Алексић Чеврљакковић; историчари уметности Марина Лукић–Цветић, Чедомир Бачкуља; историчари Марија Ђоровић, Лидија Црнчанин; дипл. инж. архитектуре: Рајко Чубрић, Данијела Младеновић, Мирјана Славковић, Горан Кужић, Весна Маринковић; сликари-конзерватори: Душко Јовановић, Бојана Дабић; грађевински инжењер Маријана Урошевић; архитектонски техничар Александар Матовић; фотограф Далибор Анђелковић. У служби општих послова запослени су: правник Љиљана Александрић, археолог Војкан Милутиновић, рачуновођа Гордана Антоновић, благајник Верица Анђелковић, пословни секретар Оливера Ракочевић, дактилограф Андријана Анђелковић, возач Горан Јовановић и домар Петар Салевић.

мр Катарина Грујовић Брковић
етнолог-антрополог

⁶⁵ Пројекти санације од земљотреса културних добара у граду и околини, аутора колега архитектата из завода широм Србије, представљени су на изложби коју је овај Завод приредио поводом обележавања годишњице од земљотреса, а у знак захвалности колегама који су показали солидарност са нама.

⁶⁴ Одлука Владе Републике Србије о стицању статуса установе културе од националног значаја, 05 број 022-3566/2013 од 30. априла 2013. године (*Сл. гласник РС*, 41/13).

НАСЛЕЂЕ У ПРОМЕНАМА

Прошла је готово деценија од институционализације конзерваторске струке у Србији и четрдесет пет година од стварања мреже завода, чиме је створена могућност за сагледавање развоја делатности конзерватора на пословима систематског проучавања, истраживања, заштите и ревитализације културне баштине.¹ Територија надлежности Завода у Краљеву, основаног почетком 1965, обухватила је планинску област западне Србије испресецању доли-нама река, богату наслеђем које, између осталог, сведочи и о успону и развоју средњовековне српске државе, што је умногоме и одредило његову делатност. Први велики пројекти Завода били су усмерени према археолошким и архитектонским истраживањима да би се обновиле најпре задужбине Немањића, властеоске задужбине и средњо-вековна утврђења. Проучавањем рада Завода, сагледавањем обимног документационог материјала долази се до закључка да је одиграо значајну улогу у заштити непоктетног културног наслеђа и да је постигао значајне резултате у очувању наслеђа у свим његовим сегментима и облицима.

Током прве три деценије постојања, Завод у Краљеву изборио се за место међу водећим установама у Србији у области заштите културног наслеђа. Поштовање законске регулативе и државних институција у том периоду било је на изузетном нивоу. Крајем шездесетих година XX века, залагањем стручњака Завода делимично је измештена траса пруге Београд–Бар како би се очували остаци цркве манастира Куманица. Почетком седамдесетих година успешно је измештен и стуб далековода који је према пројекту требало да буде смештен унутар остатака епископске цркве на Рељиној градини. Ови примери сведоче о изузетном залагању конзерватора, али и доброј сарадњи са представницима највиших државних органа и њиховој подршци.

Потпуно уређен и функционалан систем заштите суочио се са проблемима изазваним друштвеним промена-ма на крају XX века. Деведесете године XX века и почетак XXI века представљале су период непланских градњи, приватизација и јаког политичког утицаја на све сфере живота, што је онемогућило одговарајуће деловање службе

заштите и примену закона.² Усаглашавање државног система почетком XXI века са новим потребама друштва у транзицији и приближивање европским законима трансформисали су области деловања Завода у ходу. Територија западне Србије богата природним ресурсима постала је изузетно примамљива страним и домаћим инвеститори-ма. Издавање услова и сагласности за геолошка истраживања, инфраструктурне радове и изградњу хидроцентрала постало је свакодневни посао стручњака Завода. С једне стране, ови послови заменили су велике истраживачке радове, али су и пружили могућност рекогносцирања терена и стварања огромне базе података о наслеђу на прос-траној територији. Свесни своје улоге стручњаци су са већим или мањим успехом наставили обављање основне делатности – валоризацију и заштиту културног наслеђа.

Јубилеј, педесет година рада Завода, био је повод да се изврши увид у стање културног наслеђа на целокупној територији Завода и да се сагледају потребне и могуће интервенције како би оно било сачувано за будуће генера-ције.³ Неоспорно је да је на великом броју непокретних културних добара извршен добар истраживачко-конзерва-торски третман. Извесном броју добара са јасно дефинисаном наменом и сопственицима то је омогућило трајање и доказало сврсисходност обављених захвата.

У периоду након оснивања Завода у Краљеву било је оправдано да се акценат стави на конзерваторско-рес-таураторске радове како би се сачувао најугроженији део споменичког фонда Републике Србије.⁴ Овакав став је делимично био оправдан чињеницом да су тада бројни примери објеката народног градитељства и грађанске архи-тектуре још увек служили првобитној намени, а меморијали су имали јасно дефинисане стараоце. Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови на средњовековним утврђењима представљали су вишедеценијске пројек-те. Ови пројекти били су у финалним фазама истраживања почетком деведесетих година, када је због политичке и економске ситуације било тешко изградити програме њихове ревитализације. За потпуно истражена археолошка на-лазишта, након конзервације остатака архитектуре Завод је израдио пројекте презентације.⁵ Са изузетним жаљењем мора се констатовати да они нису довољно схваћени и прихваћени као потенцијал развоја локалних заједница, чак ни у туристичкој понуди. Стари или обновљени манастирски комплекси углавном представљају целине које се и данас налазе у добром стању и о којима је држава успела да се стара у континуитету упркос економској кризи. Репрезентативност и значај тих грађевина за народ, као и чињеница да представљају жива манастирска газдинства, допринели су утиску да су то најуспешнији примери конзерваторске праксе.

Почетак XXI века и поновно отварање Србије према свету западна Србија је дочекала економски ослабљена, са градовима без индустријских гиганата, који су некада били носиоци економске стабилности. Јак политички утицај у свим сферама друштва са краја XX века настављен је и на почетку XXI века. У овом периоду почеле су у великој мери да се осећају последице процеса миграције становништва. Нагло се смањио број становника у брдско-пла-нинским селима, а нека су и потпуно опустела. Смањени број објеката народног градитељства, дефинисаног кроз просторне планове, у последњих десет година је забрињавајући. Известан број утврђених добара више не постоји или је толико измењен неодговарајућим преправкама да је изгубио споменичка својства. Употребна вредност грађевина је нестала, а њихови власници често нису свесни споменичких вредности наслеђа препознате од стране стручњака, тј. интелектуалне елите.⁶ Нестајање грађевина условљено је не само губитком њихове првобитне намене,

² С. Вујовић, Интегративна заштита просторне културно-историјске целине тврђава и подграђе Бач, у: *Урбана рејенерација заштићених амбијенталних целина у контексту одрживог развоја – подграђе шврђаве Бач*, Београд 2011 , 120.

³ Тринаестогодишњим радом у Заводу аутор овог текста стицао је знања како о споменичким вредностима непокретног културног наслеђа на територији надлежности Завод у Краљеву, тако и о методологији његовог очувања. Учешћем у изради планских докумената, остварен је увид у непокретно културно наслеђе и проблеме са којима се суочавају не само стручњаци већ и сопственици добара.

⁴ Још 1978. архитекта С. Ђорђевић, дугогодишњи директор Завода у Краљеву, нагласио је потребу да се приликом валоризације објекта осим његове историјске или уметничке вредности мора узети у обзир и његово природно залеђе, могућност његовог укључивања у савремени живот или коришћења у едукативне сврхе, припадност већој целини и други релевантни фактори, С. Ђорђевић, Неколико речи о културним добрима као просторном феномену, *Гласник ДКС I* (Београд 1978), 15.

⁵ Археолошко налазиште Коловрат (Пријепоља), Римске терме (Чачку), локалитета Јевтића луке (Бајина Башта)

⁶ Ј. Божић, Архитектура села између традиције и савремености, у: *Село у новим развојним условима*, Београд 2002, 231.

Залоговац, Варварин, 1981.

Јелеч, Нови Пазар, 2015.

већ и чињеницом да је традиционални амбијент српског села потпуно промењен у претходних 60 година. Употреба нових и савремених материјала, као и измењен архитектонски облик, за резултат имају потпуно нову организацију сеоске окућнице и сеоских атара.

Археолошко наслеђе је најзаступљенија врста културног наслеђа у овом делу Србије. Његова вредност за друштво, изван уског круга стручне јавности у западној Србији није развијена. О могућностима његовог доприноса економском развоју сведоче примери добре праксе у Европи и свету. Његов значај на међународном плану потврђује Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (ревидирана),⁷ у чијој преамбули се истиче његова вредност за познавање историје човечанства. Имајући на уму преплитање култура и цивилизација на Балкану промоција и јачање свести о вредности археолошког наслеђа може допринети изградњи модерног цивилног друштва и унапређењу поштовања културне разноликости.⁸ Данас се археолошки локалитети и налазишта углавном сагледавају као кочничари развоја градова и великих инфраструктурних радова. Са тим је у нераскидивој вези и број конзервираних и за јавност отворених археолошких налазишта, која су у туристичкој понуди западне Србије. Подак да се ради о једноцифреном броју поражавајући је, нарочито ако се узме богатство налаза овог дела Србије из различитих периода: праисторије, антике и средњег века... У Републици Србији заживело је свега неколико великих пројеката презентације, али је најзаступљенији принцип очувања затрпавање откривених остатака архитектуре након завршених археолошких истраживања.

Значајне примере урбаног градитељског наслеђа – грађанске архитектуре настале у спрези са свакодневним животом и функционисањем заједнице, становништво такође ретко препознаје као историјску и културну вредност. Објекти унутар старих чаршија нестају или су нестручним преправкама толико измењени да су изгубили споменич-

ка својства. Боља је ситуација са оним грађевинама које су у државном власништву и имају јавну намену. Зграде са споменичким вредностима у којима се налазе установе културе, државна управа или школе континуирано се одржавају, али грађани углавном не препознају њихову историјску улогу у креирању духа једног места, па посредно и идентитета једне заједнице. Јасно је изражена тенденција да ће они остати као усамљена острва у мору редизајнираних старих градских језгара.⁹ Очување историјских градских језгара уједно је и најсложенији задатак конзерватора будући да су она константно угрожена тежњама инвеститора за добијањем простора модерног и естетски привлачног оку савременог потрошача.¹⁰ Процес, изражен паролом „ново је боље“ резултирао је потпуно промењеном некада препознатљивом матрицом вароши грађанске Србије.

Политичко отварање према Европској унији и ратификација међународних конвенција изнели су на површину проблеме неусклађености законске регулативе (колизија низа закона, најдрастичније супротности изражене су у законима о планирању и изградњи и о културним добрима) и маргинализације службе заштите. Постало је јасно да у кратком периоду треба надокнадити пропуштено и ухватити ритам са међународном заједницом.¹¹ Током периода изолације Републике Србије у Европи се одвијао преломан процес новог односа према културном наслеђу. Идеја која је први пут истакнута у Унесковој Конвенцији о заштити светске културне и природне баштине¹² о неопходности дефинисања функције наслеђа у животу заједнице и његовог укључивања у програме општег планирања развијана је и проширена у Конвенцији о заштити архитектонског наслеђа¹³ и Европској конвенцији о заштити ар-

⁹ С. Бабић, Заштита урбаног градитељског наслеђа у Новом Саду – између јаве и сна, *Гласник ДКС* 39 (Београд 2015), 304.

¹⁰ С. Милошевић, Чаршија физички нестаје, али дух остаје..., *Гласник ДКС* 33 (Београд 2009), 261–264; 263.

¹¹ С. Вујовић, Нова искуства у очувању наслеђа – развојни пројекат интегративне заштите наслеђа општине Бач „Векови Бача“, *Гласник ДКС* 32 (Београд 2008), 35–36.

¹² Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, *Службени лист СФРЈ*, 56/1974.

¹³ Конвенција о заштити европског архитектонског блага, Гранада (1985), *Службени лист СФРЈ*, 4/1991.

⁷ Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, ревидирана (1992), *Службени гласник РС*, 42/2009.

⁸ Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, Фаро (2005), *Службени гласник РС*, 1/2010: чл. 1, ст. г.

хеолошког наслеђа (ревидирана)¹⁴. Закон о културним добрима¹⁵, иако креиран након наведених конвенција, није у потпуности усклађен са новим тенденцијама заштите културног наслеђа. Ставови, који су дефинисани крајем XX века, о нераскидивој вези наслеђа са окружењем у коме су настали¹⁶ и његовом значају за креирање европске колективне свести¹⁷ проширени су одредбама Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво¹⁸. Фаро конвенција јасно промовише императив јачања свести о заједничкој одговорности према наслеђу – као просторима у којима људи живе.¹⁹ Она подстиче проучавање потенцијала културног наслеђа и креирање економске политике подручја према карактеру и интересима наслеђа.²⁰

Рад на терену, као и обука коју је део стручних сарадника прошао од 2003. кроз „План интегрисаних пројеката рехабилитације/Преглед архитектонске и археолошке баштине” (IRPP/SAAH) и Пројекта „Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине”²¹, омогућили су да се сагледају све посебности територије коју обухвата Завод у Краљеву и да се дефинишу проблеми и могућности примене међународних докумената. На основу добијених резултата могу се прецизно одредити проблеми у очувању наслеђа и његовом одрживом коришћењу, као и начини примене ратификованих међународних докумената.

Пројекти израђени по методологији IRPP/SAAH имали су за циљ да помогну образовање стручњака у заводима и да им приближе идеју очувања наслеђа и природног окружења у коме се налазе. IRPP/SAAH методологији близак је концепт екомузеја. Стварање екомузеја може бити значајно за ревитализацију још увек живих сеоских заједница, као и очување материјалног и нематеријалног културног наслеђа у неразвијеним срединама.²² Концепт осмишљен крајем шездесетих година XX века, а затим уобличен кроз више међународних конференција и декларација заговара нову врсту отвореног музеја повезаног територијом, заједницом и наслеђем.²³ За екомузеје је карактеристична чињеница да они спајају природно наслеђе са културним, да обједињују традиционално културно наслеђе, утврђена културна добра и наслеђе важно локалној заједници. Организација екомузеја претпоставља стварање препознатљивог амбијента²⁴ који налаже очување историјског контекста и забрану извођења радова који би га угрозили. Активном улогом заједнице, према Фаро конвенцији, у креирању садржаја екомузеја уједно се обезбеђује њен опстанак и њен привредни развој.²⁵

Лоше стање на терну делимично је условљено слабљењем економске моћи државе да у континуитету финансира процес очувања наслеђа – од великих истраживачких пројеката, обимнијих заштитних конзерваторско-рестаураторских радова до презентације. Заустављање пропадања баштине био је само корак у њеном очувању. Сагледавајући територију надлежности Завода у Краљеву, кроз особености културног и природног наслеђа и мултиетничких и мултиконфесионалних заједница које је насељавају, јасно се дефинише проблем недовољно изграђене свести о значају наслеђа за друштво и недостатка системске бригае за њега. У прошлости процес рада конзерватора није био усмерен ка мотивисању људи повезаних наслеђем да изграде однос сопствене заједнице према вредностима наслеђа. Током великих истраживачких и конзерваторско-рестаураторских захвата на културним добрима припадници локалне заједнице укључивали су се као радна снага или искусне занатлије. Па ипак, још тада је постојала

свест да везе споменичког наслеђа према осталим садржајима из њихове околине постају све комплексније (прос-торно-естетске, функционалне, идејне, психолошке итд.). Многоструко- ст контекста који се успостављају између споменика и околине последица је не само различитости околних садржаја, већ и слојевитости самих споменика.²⁶ Међународне конвенције предвиђају учешће локалних заједница у процесима валоризације наслеђа и његовог ма-пирања, што је од изузетног значаја за правилно укључивање наслеђа у савремени живот.²⁷ Ово је процес у коме Завод мора имати партнере у локалним самоуправама, урбанистима, туристичким организацијама, установама кул-туре, систему образовања, невладином сектору, привреди...

Искуства са рекогносцирања терена за потребе израде студија заштите за планска документа показала су да је за већи део становништва западне Србије непокретна културна баштина ограничена на доживљај средњовековних ма-настирских комплекса, односно црква које сведоче о континуитету живота на једном простору, великој и славној прошлости.²⁸ У процесу буђења националног поноса и свести о припадности једној нацији, током XIX и почетком XX века потпуно је оправдано било стављање акцента на проучавање наслеђа које недвосмислено гради идентитет једног народа. Нагласак је стављен на проучавање остатака средњовековних манастира и старих црква као све-дока славне прошлости, тек ослобођене нације. Тако су настали детаљни описи и цртежи Драгутина Милутиновића и Михајла Валтровића, првих системских истраживача нашег наслеђа. Однос према Српској православној цркви и систем вредности створен у периоду турске владавине никада нису прекинути. Деведесете године XIX века пред-стаљале су ренесансу процеса националног буђења. Окретањем ка славној прошлости и осећају супериорности било је лакше прикрити маргинализован међународни углед.²⁹

Препознавање локалних особености не само једног народа, већ и мале заједнице, гради идентитет његових при-падника и издваја их од околине.³⁰ Савременом доктрином тежиште заштите пребачено је са великих споменика на локалне, мање споменике чија би вредност за локалну заједницу требало да буде од изузетне важности. Рад конзер-ватора улази у једно ново поље деловања – пружање помоћи заједници у сагледавању вредности наслеђа. Знање о вредности наслеђа, које је данас на ниском нивоу, претпоставља овај приступ као један дуготрајан процес. Дефи-нисање естетских, историјских, архитектонских вредности или крајње субјективних осећања једне заједнице према простору представља полазну основу у очувању наслеђа. Субјективни осећај који људи граде према одређеном простору или одређеним особеностима простора требало би да постане полазна тачка у ревитализацији наслеђа. Ревитализацијом се тежи постићи очување наслеђа, али и очување заједнице у чијем окружењу се оно налази.³¹

Иако на почетку нове стазе, *морамо се, храбрији о великој важности културне баштине погсећајући сјално на смисао њеног очувања и популарисања...*³²

Марија Алексић Чеврљаковић
археолог

²⁴ Zakon o zaštiti kulturnih dobara, *Službeni glasnik Crne Gore*, 49/10: чл. 130.

²⁵ Једна од области погодних за креирање екомузеја је планина Рудник. Рудник има преко тридесет археолошких локалитета, од праисторије до новијег доба, који су директно или посредно везани за процес рударења. Осим културног наслеђа, Рудник се издваја и по природном наслеђу јер су на њему очигледни трагови вулканске активности у прошлости (палеовулканска купа Островица). Рудник је категоризован као ваздушна бања, а због своје надморске висине има предиспозиције и за развој зимског туризма. Све ово повезује активна рударска заједница чији је живот то наслеђе и обликовало. Као узор може послужити пример Екомузеја рударства и долине Ђерманаска – Скоприминијера у области Пијемонт (Италија, Ecomuseo delle Miniere e della Valle Germanasca – Scoprimeria, www.ecomuseominiere.it).

²⁶ С. Ђорђевић, нав. дело, 15.

²⁷ С. Вујовић, Интегративна заштита просторне културно-историјске целине тврђава и подграђе Бач, у: *Урбана рејенерација заштићених амбијенталних целина у конјектју одрживог развоја – пограђе тврђаве Бач*, Београд 2011, 108.

²⁸ Г. Долф-Бонекемпер, Друштвени и просторни оквир наслеђа: Шта је ново у Фаро конвенцији, у: *Више од наслеђа*, Смедерево 2012, 72–73.

²⁹ Т. Дамљановић, Валтровић и Милутиновић: *Темељење скица колективног памћења, у: Валтровић и Милутиновић: документи I – Шеренска грађа 1871–1884*, Београд 2006, 5–15.

³⁰ Д. Рипкема, Економија и градитељско културно наслеђе, у: *Више од наслеђа*, Смедерево 2012, 122–123.

³¹ Ж. Мишел-Ленио, Наслеђе, власти, друштва, у: *Више од наслеђа*, Смедерево 2012, 141–144; 141–143.

³² М. Чанак-Медић, Пут ка интегралној заштити градитељске баштине, у: *Чувари баштине*, Београд 1997, 25.

¹⁴ Нав. дело, *Службени гласник РС*, 42/2009.

¹⁵ Закон о културним добрима (1994), *Службени гласник РС*, 71/1994.

¹⁶ Нав. дело, *Службени лист СФРЈ*, 4/1991: чл.1, ст. 3.

¹⁷ Нав. дело, *Службени гласник РС*, 42/2009: 50, чл. 1.

¹⁸ Нав. дело, *Службени гласник РС*, 1/2010.

¹⁹ Исто: чл. 8. в.

²⁰ Исто: чл. 10. а и б.

²¹ „План интегрисаних пројеката рехабилитације/Преглед архитектонске и археолошке баштине” (IRPP/SAAH). IRPP/SAAH утврђен је 2003. од стране председника Европске комисије и европског комесара за образовање и културу и укљопљен је у Регионални програм Савета Европе за културну и природну баштину у Југоисточној Европи (RPIIE). „Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине” наставак је програма Савета Европе и Европске комисије, преузето из: Okvirni dokument sa opštim prerogukama – Ljubljanski Proces II (2011–2014. g.), Savjet za regionalnu saradnju – Radna grupa za kulturu i društvo, http://tfcs.rcc.int/news-pdf/GRF_Montenegrin.pdf

²² Д. Георгијевски, Екомузеји у Србији и искуства других, *Наша прошлост* 12 (Краљево 2011), 193.

²³ К. Грујовић Брковић, Л. Нишавић, Еко музеј Ибарске долине, потенцијали и могућности оснивања, у: *Градињелско наслеђе у Србији*, Београд 2014, 325–326.

Бивши и садашњи радници Завода на отварању изложбе поводом 50 година рада установе

Поводом обележавања 50 година рада Завода за заштиту споменика културе у Краљеву представљамо сва непокретна културна добра на територији на којој је Завод надлежан. Нека од ових добара до сада су остала изван фокуса шире јавности иако поседују изузетна споменичка својства. Циљ је био да се представи дугогодишњи и успешан рад стручњака овог Завода на заштити и истраживању непокретног културног наслеђа. Преглед обухвата укупно 312 културних добара (споменике културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места) која су по Закону о културним добрима обухваћена термином непокретно културно наслеђе.

Завод у Краљеву обухвата четири административна округа Републике Србије: Рашки, Моравички, Златиборски и Расински. Ради прегледности и лакшег сналажења читалаца, добра су приказана по јединицама локалне самоуправе унутар округа у којима се налазе. Описи су прилагођени не само значају добара за културу и историју Републике Србије, већ и обиму и врсти радова који су на њима извођени од стране стручњака овог Завода. Преглед је израђен на основу постојеће документације Завода у Краљеву, као и на основу извештаја дугогодишњих сарадника Завода. Иако радови на заштити добара подразумевају мултидисциплинарни приступ, а често и вишечлане екипе, због прегледности, наведена су само имена руководилаца пројеката. Овим приступом постигнут је принцип једнакости, будући да је било немогуће открити имена свих чланова ангажованих на пројектима.

Највећи део фото-документације израђен је током 2015. са циљем да се представи реално стање на терену. Добра која данас не постоје или су у лошем стању приказана су и на основу документације која се чува у Заводу. Обимна фото и техничка документација, коју су израдили стручњаци Завода, управо пружа могућност да се на добрима изведу конзерваторско-рестаураторски радови који ће им вратити оригиналан изглед. Део документације везан за археолошка налазишта преузет је из музејских установа у којима се чува материјал са археолошких истраживања будући да ови налази најречитије говоре о значају археолошке баштине западне Србије.

Користимо прилику да се захвалимо свим сарадницима који су допринели изради овог прегледа. Посебну захвалност дугујемо установама културе са којима Завод успешно сарађује од свог оснивања.

Стручњаци Завода у походу на средњовековни град Јелеч

Иницијали уз текстове:

К. Г. Б. Катарина Грујовић Брковић

М. А. Ч. Марија Алексић Чеврљакловић

Л. Ц. Лидија Црнчанин

Ч. Б. Чедомир Бачкуља

М. Ђ. Марија Ђоровић

М. М. Марија Марић

В. М. Војкан Милутиновић

РАШКИ ОКРУГ Краљево

32 споменика културе
2 просторне културно-историјске целине
1 археолошко налазиште
1 знаменито место

МОНАСТИР СТУДЕНИЦА

Манастир Студеницу, у народу назван *мајком српских цркава*, велики жупан Стефан Немања саградио је на неприступачном подручју, поред истоимене реке, између планина Радочело и Чемерно и наменио је себи за гробницу. У време игумана Саве Немањића, односно Св. Саве српског, у манастиру је основана прва српска болница, прва школа и била је развијена преписивачка делатност. Због својих архитектонских, уметничких и духовних вредности манастир Студеница предложен је за Листу светске културне и природне баштине, на коју је уписан 1986. Уводећи нове елементе у архитектуру и осликавању, као први храм изграђен у стилу Рашке школе, манастир Студеница био је узор на-

редним владарима за градњу задужбина. Комплекс, заштићен масивним оградним зидом, који око њега чини готово правилан круг, састоји се од Богородичине цркве, цркве Св. Јоакима и Ане – Краљеве цркве, цркве Св. Николе и цркве Св. Јована, сачуване у темељима. Уз оградни зид, са унутрашње стране, саграђени су конаци, трпезарија и други објекти неопходни за функционисање монашке заједнице. Улази Богородичине цркве украшени су скулпторалном декорацијом, посебно западни портал, где је представа Богородице са Христом на престолу окружених анђелима са леве и десне стране. Осликавање унутрашњости цркве изведено је почетком XIII века (1208/9), под надзором тадашњег игумана Саве Немањића, о чему је сачуван натпис на тамбуру куполе. Живопис је изузетне вредности, посебно представа Распећа Христовог на западном зиду. Тридесет година после изградње Богородичина црква је добила спољну припрату, задужбину Немањиног унука краља Радослава. У Краљевој цркви, задужбини краља Милутина, саграђеној 1314, сачуван је изузетно вредан живопис, дело уметника чувене дворске радионице. С обзиром на значај комплекса све конзерваторско-рестаураторске радове на њему обавља Републички завод за заштиту споменика културе. Поред манастира сачуван је Карађорђевог конач из XIX века на којем је радове изводио Завод за заштиту споменика културе у Краљевоу 2013/14 (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Г. Бабић и др., *Студеница*, Београд 1986; *Зборник радова Осам векова Студенице*, ур. Епископ жички Стефан и др., Београд, 1986; Гр. аутора, *Манастир Студеница*, Београд 1986; Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987.

МОНАСТИР ЖИЧА

Манастир Жича са Спасовом црквом требало је, по замисли Св. Саве да постане крунидбени храм и катедрала аутокефалне Српске цркве, али и династичко средиште образовано око моштију првовенчаног краља. Изградња храма, задужбине краља Стефана Првовенчаног, и његово живописање смешта се у почетак XIII века. Страдање Жиче условило је обимне радове на цркви и манастирском комплексу током владавине краља Милутина. Црква Св. Спаса припада рашкој стилској групи. Накнадно је дозидана пространа спољна припра са истуреном кулом на западу. Малтерисана је јарко црвеном бојом по угледу на светогорску архитектуру и према резултатима истраживања имала

је полихромни украс. Током XIV века источно од главног храма подигнута је мала црква посвећена Св. Теодорима (апостолима Петру и Павлу). Велика обнова Жиче започела је 1924, али је комплекс поново пострадао током Другог светског рата. Санација оштећења уследила је 1953. У периоду од 1970. до 1978. Завод у Краљеву извршио је статичку санацију цркве Св. Теодора (архитекте В. Вучковић и С. Ђорђевић). Велики радови на Спасовој цркви и објектима у манастирској порти започели су 1987. према пројекту архитекте М. Чанак-Медић у сарадњи са Заводом у Краљеву (архитекта В. Вучковић, археолог О. Вукадин). Крајем XX века по пројектима Завода изграђене су нове манастирске зграде. На живопису цркве Св. Саве извршени су 2015. конзерваторски радови по пројекту Завода у Краљеву (сликар-конзерватор Д. Јовановић). | М. А. Ч.

М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, Београд 2014; М. Лукић–Цветић, Црква светог Саве у Жичи, *Наша Прошлост* 14 (Краљево 2014) 103–124.

МАГЛИЧ

Средњовековни град Маглич смештен је на доминантном, стеновитом узвишењу на десној обали реке Ибар, око 20 км јужно од Краљева. Са североисточне стране узвишење је пресечено великим ровом усеченим у стену, чиме је додатно отежан приступ граду. Археолошким истраживањима откривено је постојање старијег утврђења на месту данашњег замка, највероватније упоришта византијске војске у борби против Срба средином XII века. Садашњи град потиче из времена владавине архиепископа Данила II, који је из темеља подигао замак, као и већину грађевина унутар њега. Основа Маглича прилагођена је неравном стеновитом терену брда. Замак има седам масивних четвороугаоних кула,

које повезују бедеми са озупчаним шетним стазама. Главна осма кула, шестоугаоне основе, знатно је већа и пространија од осталих, истурена је према приступачној страни брда. Град има само једну капију на северној страни, на једној од најприступачнијих позиција. Најрепрезентативнији објекти у граду су епископска палата и црква Св. Ђорђа. Конзерваторско-истраживачки радови на Магличу започели су 1960–1963 (Југословенски институт за заштиту споменика културе), а од 1975, у периоду од 10 година, извођени су у организацији Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић, археолог О. Вукадин). Унутрашњост утврђења је истражена у целисти и изведени су конзерваторско-рестаураторски радови на обиђу и на грађевинама унутар тврђаве. | М. А. Ч.

М. Роровић, *Maglički zamak*, Београд 2012; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У УШЋУ

Црква је смештена на ивици савременог гробља на узвишењу изнад леве обале реке Студенице на потезу Трњаци. По предању подигнута је у част сусрета и помирења Стефана и Вукана над моштима Св. Симеона, приликом њиховог преноса са Хиландара у Студеницу. Храм Св. Николе је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку, нешто ужом од ширине брода. Црква је покривена полуобличастим сводом, изнад кога је кров на две воде покривен каменим плочама. Изнад врата налази се мала лунета са попрсјем Св. Николе, патрона храма. Очуване бифоре на западном зиду и апсиди, као и наглашена хоризонталност храма говоре о утицајима готике на градитеље. Фреско-сликарство у храму датује се у XIV век, време у коме је настала и сама грађевина. У периоду од 1968. до 1970. изведени су обимни конзерваторски радови на цркви, која је до тада била у рушевинама. Археолошка истраживања изведена су у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин), а реконструкција је извршена по пројекту архитекте Ј. Нешковића. По завршетку радова на архитектури изведени су и радови на конзервацији живописа (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* I (Краљево 1975), 296; Ј. Нешковић, Обнова цркве св. Николе код Ушћа, *Зборник заштитне споменика културе* XIX (Београд 1968), 95–104; С. Ђорђевић, Црква Св. Николе у Ушћу, *Ибарске новине*, 1971; Н. Лишанин, Црква светог Николе у Трњацима код Ушћа, *Наша прошлост* 9 (2011), 41–60.

СТАРА ЦРКВА У СЕЛУ ВРХ

Недалеко од Студенице, поред пута који је повезивао манастире Студеница и Градац, у сеоском гробљу, смештена је црква посвећена Св. Ђорђу. Изграђена је 1619/20, о чему сведочи натпис над улазом у храм. Грађевина је делимично укопана, наглашено правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Кров је на две воде, покривен каменим плочама. Унутрашњост цркве је живописана, а по својој монументалности издваја се представа Св. Ђорђа који убија аждају на северном зиду. Око цркве се налази некропола са споменицима студеничког типа, који су делимично искоришћени као грађевински материјал при њеној градњи. Опсежни конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1968. у организацији Завода у Краљеву (архитекта Ј. Нешковић). Радови су обухватили конструктивно ојачање и обезбеђење темеља и свода армиранобетонским серкломом, ваздушну изолацију западног зида, препокривање крова, презиђивање кровног венца, израду тротоара са одводом воде, израду пода и фуговање спољних зидних површина. Конзервацију фресака извела је екипа Завода у Краљеву 1974 (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* I (Краљево 1975), 297; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 183–225.

ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ДОЛЦУ

Првобитна намена цркве посвећене Богородици, архитектонски склоп и време настанка издвајају је од осталих цркава насталих у сливу реке Студенице. Објекат је изграђен на две етаже, укупне висине близу шест метара, са лучним отворима на свим зидовима спрата. По изгледу је најближи ранохришћанским гробницама или двоспратним капелама са криптама, каквих има на Јадранском приморју. На основу фреско-натписа, очуваног на источном зиду, сазнаје се да је обновљена 1441/2, када је вероватно и претворена у цркву. Поред цркве налази се некропола са споменицима XVIII–XIX века, а у припрати има узиданих споменика XIII–XIV века. Археолошка истраживања (археолог О. Вукадин) претходила су радовима на цркви изведеним 1969. у организацији Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

С. Ђорђевић, Богородичина црква у Долцу код Студенице, *Саопштења IX* (Београд 1970), 55–62; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 301; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 192; Д. Војводић, Нови поглед на ктиторски натпис из Богородичне цркве у доцу код Студенице, *Наша прошлост 10* (Краљево 2009), 59–67.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ПАЛЕЖУ

Споменик културе смештен је у засеоку Палеж, села Река са леве стране пута који води од манастира Студеница ка селу Рудно. Изградња цркве се датује у крај XIV, почетак XV века. Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и припратом на западу, која је накнадно изграђена. По један уски прозорски отвор се налази на срединама јужног и северног зида, на апсиди и западном зиду изнад портала. Прочеље краси високи забат који се уздиже изнад крова, покривеног каменим плочама. Унутрашњост цркве је била живописана, као и западна фасада првобитне грађевине. Композиција Успење Богородице и још неколико монументалних фигура, пренесени су у Народни музеј у

Београду. Црква је до почетка седамдесетих година XX века била у рушевинама, без крова. У организацији Завода у Краљеву од 1970. до 1971. извршена су археолошка истраживања цркве (археолог О. Вукадин), и конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури (архитекте Ј. Нешковић и С. Ђорђевић). Очувани живопис у цркви је конзервиран (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

Б. Павић–Баста, Црква св. Николе у Палежу, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 203–212; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 301–302; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 203–204.

ГРОБЉАНСКА ЦРКВА СВЕТОГ АЛЕКСИЈА У МИЛИЋИМА

Црква се налази у сеоском гробљу, на путу између манастира Студеница и цркве у Придворици. У народу је очувано веровање да је храм био посвећен Сретењу. Дуго је црква славила Св. Алексија Божијег човека, а у последњих педесет година обележава се Св. Теодор. Црква је једнобродна грађевина, делимично укопана у земљу, са полукружном апсидом на истоку, засведена полуобличастим сводом. Два прозорска оквира смештена су на јужном зиду и по један на источном и западном. На цркви се по финоћи обраде издваја улазни портал и прозор на западном зиду изнад портала. Била је у рушевинама, без свода, до конзерваторско-рестаураторских радова изведених у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву 1972–1973. Радовима је обновљен свод, делимично су президани западни и јужни зид (статичка санација). На сводну конструкцију постављен је кровни покривач од камених плоча (архитекта С. Ђорђевић). Након завршених радова на архитектури конзервиране су фрагментарно очуване фреске (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 307–308; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 199–200.

ГРОБЉАНСКА ЦРКВА СВЕТЕ КАТАРИНЕ У ТАДЕЊУ

Остаци цркве смештени су у засеоку Косурићи села Тадење на високој заравни изнад десне обале реке Студенице. Село се помиње у турским дефтерима из XVI века али не и црква. Општи концепт градње цркве и начин зидања указују на локално градитељство прве половине XVII века. Црква је делимично укопана, једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Правоугаоне лучно обликоване нише у апсиди представљају просторе проскомидије и ђаконикона. На јужном зиду је очуван мали прозорски отвор, док се на северном у истој висини налази мала ниша. Под цркве је поплочан надгробним споменицима украшеним геометријским мотивима. Око цркве налази се сеоско гробље. Уз северозападни угао цркве расте велики столетни храст, који умногоме угрожава њену статичку стабилност. | М. А. Ч.

С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Краљево 1990/91), 197–199; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРОБЉАНСКА ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ТЕПЕЧИМА

Остаци цркве Св. Николе налазе се на сеоском гробљу у Тепечима. Црква је у основи једнобродна грађевина, правоугаоне основе без апсиде на истоку. У маси источног зида распоређене су три нише. Централна и највећа олтарска ниша и ниша проскомидије су полукружне и засведене полукалотами, а ниша ђаконикона је правоугаона. Добро распоређени прозорски отвори давали су доста светлости унутрашњости храма. Дрвена кровна конструкција на две воде била је отворена и видљива са унутрашње стране. Археолошка истраживања мањег обима обављена су у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је током 1988. израдио пројекат реконструкције цркве, који никада није изведен. | М. А. Ч.

С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 195.

ГОРЊА ИСПОСНИЦА СВ. САВЕ У САВОВУ

Горња испосница у Савову представља један од најживописнијих комплекса у околини манастира Студеница. Њен настанак се везује за Св. Саву и период када је он био игуман манастира Студеница. Верује се да се Св. Сава по повратку са Свете Горе, где је искусио живот у скитовима, трудио да у потпуности пренесе такав начин живота у заједницу којом је руководио, па је саградио две испоснице у околини Студенице. Горња испосница је смештена у усеку планине Чемерно, на око десет километара од манастира на левој обали реке Студенице. Испосница се састоји од вишеспратне грађевине за становање – куле са прилазним мостом, уклопљене у стену, цистерне у народу познате као

Савина каца, просторије са огњиштем, цркве Св. Ђорђа, капије и зидова који су чували комплекс. Кула има четири етаже, саграђене у природном удубљењу стене, са предњим лучним зидом од камена. Црква Св. Ђорђа је мала засведена грађевина са полукружном апсидом, са очуваним фреско-сликарством Георгија Митрофановића из 1618/19. Током 1971. Завод у Краљеву извео је радове на санацији цркве Св. Ђорђа (архитекта С. Ђорђевић), а конзервирани су и остаци живописа (сликар-конзерватор М. Ђокић). У јесен 1981. испосницу је захватио пожар, а убрзо након тога уследиле су припреме за реконструкцију, која је отпочела 1984. према пројекту Републичког завода за заштиту споменика културе. | К. Г. Б.

С. Темерински, Горња испосница у Савову код Студенице, *Осам векова Студенице* (Београд 1986), 257–261; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 207; С. Темерински, Санација цркве светог Ђорђа у горњој испосници, *Гласник ДКС 19* (Београд 1995) 92–94.

ДОЊА ИСПОСНИЦА СВ. САВЕ У САВОВУ

Доња Савина испосница настала је највероватније почетком XIII века, у време када је Сава Немањић био игуман манастира Студеница. Састоји се од цркве скромних димензија, правоугаоне основе са наосом и полукружним олтарским простором са две нише. Вероватно веома оштећена, црква је доживела прву обнову током XVII века, када је њену унутрашњост живописао Георгије Митрофановић, један од најбољих сликара тог доба. Каснија обнова цркве изведена је 1815, када је саграђен конак уз њен северни зид. По завршетку грађевинских радова, 1819, чувени зограф Алексије Лазовић извршио је делимичну поправку постојећег живописа, израдио нови иконостас и насликао иконе које још увек стоје у храму. Током 1971. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву извео је радове на заштити цркве, која је била у врло лошем стању, а највећа опасност претила је њеном живопису (архитекта С. Ђорђевић и сликар-конзерватор М. Ђокић). Враћен је оригинални покривач од камених плоча, урађена хидроизолација и црква поново малтерисана. Направљен је улаз у цркву презиђивањем носећих зидова улазне платформе. | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 313; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91), 207.

ЦРКВА БРВНАРА У СЕЛУ ЦВЕТКЕ СА ГРОБОМ ЈОВЕ КУРСУЛЕ У ПОРТИ

У селу Цветке код Краљева налази се црква брвнара саграђена 1824. на месту старије цркве, порушене или изгореле после Првог српског устанка. У прилог овој тврдњи говоре и споменици из Карађорђевог времена, међу којима је и споменик на гробу војводе Јове Курсуле из 1810. Садашњи изглед црква је добила током обимних радова 1880, када је повећана висина зидних платана, промењен нагиб кровне конструкције и постављен кровни покривач од ћерамиде уместо покривача од шиндре. Унутрашњост је подељена на три дела, а над припратом је простор за хор. Засведена таваница је од шашоваца, а под је од опеке. Врата и доврлатници су богато украшени геометријским и биљним орнаментима. Из старије цркве је сачуван иконостас из 1812. са иконама приложника које се приписују чувеном сликару Јанку Михаиловићу Молеру. Конзерваторско-рестаураторске радове на цркви извео је 1968. Републички завод за заштиту споменика културе. Завод у Краљеву поставио је заштитну конструкцију над споменицима 1992–1993. и изградио дрвени звоник уз цркву 2006–2008. (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 178–179; Р. Павићевић-Поповић, Молитва у Гори, Каталог изложбе: Цркве Брвнаре у Србији (Београд 1994), 5–20.

ГОСПОДАР ВАСИН КОНАК У КРАЉЕВУ

Господар Васин конак саградио је, по преласку у Карановац 1831, Васа Поповић, кнез Пожешке нахије и близак сарадник кнеза Милоша Обреновића. Кућа је правоугаоне основе, са приземљем зиданим каменом и спратом у бондручној конструкцији, покривена ћерамидом. У приземне просторије се улази са отвореног трема, формираног испод најлепшег дела објекта – доксата на спрату. У приземљу су оцаклија и четири помоћне просторије, а на спрату су просторије за становање. После изненадне смрти господара Васе, 1855. Попечитељство финансија откупило је конак и у њега се уселио епископ жички Јоаникије Нешковић. Конак је више пута преправљан и прилагођаван новим наме-

нама. Осим епископије у њему је једно време била смештена батерија Шумадијског артиљеријског пука и интернат Ратарске школе. Након Другог светског рата Господар Васин конак уступљен је на коришћење Народном музеју у Краљеву, који је у овим просторијама организовао део сталне поставке. Почетком XXI века Господар Васин конак је још једном добио нову намену, због чега су изведени радови на адаптацији који су нарушили његову аутентичност. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву израдио је Пројекат статичке санације међуспратне конструкције (архитекта Д. Младеновић) на основу којег су радови изведени током 2013. године. | К. Г. Б.

И. Здравковић, Господар-Васин конак у Краљеву, *Документи народног сиваралаштва у прошлости* (Београд 1990), 27; Р. Бојовић, Господар Васин конак у Краљеву, *Руго Поље, Карановац, Краљево* (Београд–Краљево 2000), 321.

ЗГРАДА СТАРЕ ШКОЛЕ У КРАЉЕВУ

Зграда старе школе изграђена је 1873. године према пројекту Министарства грађевина. Објекат има историјске вредности будући да сведочи о развоју школства у Краљеву. Овде су биле смештене просторије Ратарске школе до изградње новог здања, а касније и Гимназије. Изградњом старе школе, Окружног начелства и цркве Св. Тројице утврђен је основни концепт урбанистичког развоја града. Композициона шема главне фасаде старе школе израђена је у духу неокласицизма. Главна фасада је подељена на три ризалита – централни и два бочна. Сваки од њих је оивичен пиластрима, који се завршавају капителима. Главни ризалит је крунисан троугаоним тимпаномом. Оригинални пројекат

имао је бочно крило према улици Олге Јовичић, које је у једном тренутку срушено. Почетком XXI века зграда је додељена Народном музеју Краљево. Завод у Краљеву је 1979. израдио Пројекат санације спољног изгледа зграде и реконструкције унутрашњег простора (архитекта М. Василијевић). Конзерваторски радови на објекту изводе се од 1983. године уз надзор и услове Завода у Краљеву. | М. А. Ч.

С. Милошевић, Конзерваторски радови на старој школи IV краљевачки батаљон у Краљеву, *Гласник ДКС 7* (Београд 1983), 65–67; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву: З. Ивковић, Стара школа „IV краљевачки батаљон“, рукопис.

КУЋА МИЛОВАНА СЕНИЧИЋА У ПЕЧЕНОГУ

Сеничића кућа смештена је на падинама планине Котленик у старом селу сада већ потпуно опустелом и без кућа. Изградња се датује у почетак XIX века, када је породица, за заслуге у борбама против Турака, од Карађорђа добила имање у селу Печеног. Проглашена је спомеником културе као једини сачувани пример старобалканске куће у Доњој Гружи. Кућа је грађена на косом терену и припада типу развијене полубрвнаре. Састоји се од подрума зиданог грубо обрађеним каменом, трема, куће са огњиштем, две собе и оставе/ћилера. Кућа и ћилер грађени су талпама везаним на ћерт, а собе су бондручне конструкције са испуном од чатме. На средини куће налази се отворено огњиште, а у зиду између соба пећ са лончићима. Кровна конструкција на четири воде, са дубоким и облим стрехама, покривена је ћерамидом. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1983, када су президани зидови подрума, враћене и учвршћене греде темељаче, замењени су оштећени делови кровне конструкције и објекат комплетно препокривен. Радови су изведени према пројекту архитекте М. Домазет и етнологa Р. Павићевић-Поповић. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Р. Павићевић-Поповић, Заштита Сеничића куће у Печеногу код Краљева, *Гласник ДКС 8* (Београд 1984) 70–71; Р. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Сеничића кућа, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 299; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА БРВНАРА У ВРБИ

Црква брвнара у Врби, посвећена преносу моштију Светог Николе, саграђена је у првој половини XIX века, највероватније 1831, заједничким радом мештана. Током ратова страдала је у знатној мери, а посебно је оштећена у експлозији нове цркве 1944. Основа је правоугаона са полукружном олтарском апсидом. Постављена је на ниске камене темеље, преко којих су зидна платна од храстових брвана, висине око 2,5 метра. Кров је низак, покривен ћерамидом, а на слемењачу је постављен крст од кованог гвожђа. Унутрашњи зидови су облепљени трском, омалтерисани и окречени. Сачувана је оригинална олтарска преграда, док жлебови на таваници указују да је некада постојала преграда између наоса и припрате. Декоративни елементи, изведени шарама и урезима, делимично су сачувани на венцу испод стрехе. На цркви је сачуван један оригинални прозор – капак који се затвара померањем у жлебу на талпама. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву извео је превентивну конзервацију 1995, а 2014. израдио је Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

И. Здравковић, Архитектура цркава брвнара у СР Србији, Црква брвнара у селу Врби, *Музеји 5* (Београд 1950), 175; Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 127; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

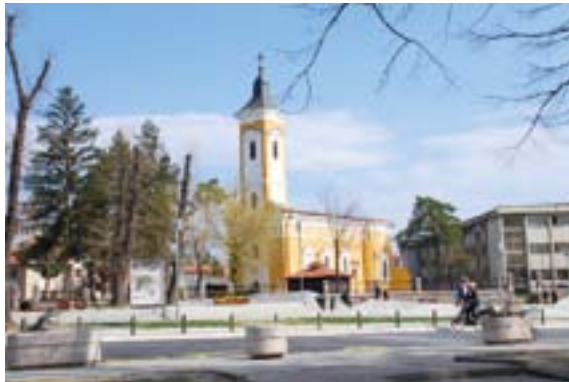

ЦРКВА НИКОЉАЧА У РУДНОМ

Црква Никољача у Рудном, налази се у јеловој шуми, на пропланку са којег се пружа поглед према клисури реке Студенице. У основи је једнобродна правоугаона грађевина чији је апсидални део директно заобљен у виду полукруга. Апсида је засвођена полукалотом. Остатак цркве је пресведен полуобличастим сводом који ојачавају два лука, ношена пиластрима, са грубо профилисаним капителима. Под је израђен од старих надгробних плоча које се датују у период XV–XVI век. Спољне зидне површине цркве нису биле омалтерисане. Обимом читавог крова протеже се рустично профилисан венац од сиге. Кровни покривач је од камених плоча. Црква је била украшена живописом. Нема сигурних

података о времену њене изградње, а претпоставља се да би то могло бити за време рашког митрополита Висариона (крај XVI, почетак XVII века). Конзерваторско-реставраторски радови на цркви изведени су 1972. у организацији Завода у Краљеву (архитекта М. Домазет). Током 2014. унутрашњост цркве је живописана. | М. А. Ч.

Р. Станић, Непознате цркве у околини Рашке, *Саопштења VIII* (Београд 1969) 213–224; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 31; Р. Станић, Теренске белешке, 1966.

ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У КРАЉЕВУ

Црква Свете Тројице је изграђена 1824. по налогу кнеза Милоша Обреновића на месту некадашње цркве брвнаре. Први је објекат изграђен од тврдог материјала у Карановцу. Градили су је мајстори пореклом из Македоније Јања Михајловић и Никола Ђорђевић. Изградњом цркве Св. Тројице, старе школе и Окружног начелства утврђен је основни концепт урбанистичког развоја града. Храм је у основи триконхос са торњем звоником изнад припрате на западној страни. Градња звоника је започета накнадно, 1839, и трајала је до 1844. године. Унутрашњост цркве је осветљена помоћу седам прозора изведених у духу класицизма. Горњи делови фасада украшени су низом слепих arkada,

које представљају реминисценцију на средњовековни рашки стил. Западну фасаду цркве краси лепо обликован и у тесаном камену изведен ризалит ширине звоника. У њему се налази главни улаз у цркву, а изнад њега лунета са мозаиком Свете Тројице, којој је црква посвећена. Иконостас је дело Николе Марковића, настало 1873. Прве конзерваторске радове извео је 1984. Републички завод за заштиту споменика културе. Током 2003/2004. Завод у Краљеву извео је конзерваторске радове на изради дренажног канала, реконструкцији фасаде и кровној конструкцији цркве (архитекта В. Вучковић). У сарадњи са Заводом у Ваљеву, после земљотреса 2010, израђен је Пројекат санације цркве Св. Тројице у Краљеву (архитекта М. Крстивојевић). Године 2013. Завод је извео конзервацију иконостаса и дрвених делова галерије (сликар-конзерватор Б. Дабић). | М. А. Ч.

М. Богдановић, С. Новчић, Храм Силаска Светог Духа у Краљеву (архитектура и иконостас), *Научни скуп – Рудо поље, Карановац, Краљево* (Београд–Краљево 2000), 295–319; Д. Јовановић, М. Лукић–Цветић, Царске двери из ризнице цркве Св. Тројице у Краљеву, *Гласник ДКС 34* (Београд 2010), 167–169.

ЦРКВА БОГОЈАВЉЕЊА У ВРДИЛИМА

Црква Богојављања подигнута је 1922. на месту старије грађевине из XIX века. Има занимљиво архитектонско решење, јединствено на територији западне Србије, будући да представља дело руског архитекте (Михаил Глушен), који се потрудио да га прилагоди српској црквеној традицији. Градњу су помогли мештани Врдила и околних села у спомен на ратнике изгинуле у Првом светском рату. Основа цркве је у облику триконхоса са потковичастим апсидама. Куполни простор карактеристичан је за руске цркве и чини га осмострана кришката конструкција са завршетком у облику турбана над којим се уздиже крст на кули. Купола је покривена лимом, а остатак цркве бибер-црепом. Унутар олтарског простора под је сачињен од надгробника, амвонска розета је пренета из старије грађевине. Прозори су уски, а њихови лучни завршеци оивичени су украсом од фасадне цигле. Исти мотив се понавља и на западном порталу. На западној фасади изнад портала налазе се плоче са подацима о изградњи и приложницима храма. Изнад плоча смештен је велики окулус са крстом уписаним у кругу и радијално распоређеним зракама око круга. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ШВАПЧИЋА КУЋА У КРАЉЕВУ

Швапчића кућа је изграђена 1903. као породична кућа Димитријевића. Породица се доселила у Краљево из Војводине, тада Аустроугарске монархије, па је отуда и добила надимак Швапчићи (Швабе). У старом Краљеву била је позната и под именом *кућа са кийовима*. У Швапчића кући се од 1978. налазе просторије Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Кућа је приземни објекат са дворишним крилом које му даје облик ћириличног слова Г. Ова два дела јасно се разликују по начину обраде фасаде. Декоративни елементи су у потпуности у духу класицизма. Главна фасада налази се на регулационој линији улице. Лучни прозори на бочним ризалитима уличне фасаде оивичени су фигурама Атланата, који имају декоративну функцију. Између прозора на средишњем ризалиту, у оквиру флорално обрађеног грба, смештени су иницијали власника куће Димитрија Димитријевића. На објекту постоје два улаза, оба са мајсторски изузетно обрађеним крилима, у духу монументалних класицистичких портала. Изузетно богатство унутрашњег простора представља сачувани оригинални молерај у некадашњем салону и фоајеу, настао непосредно по завршетку изградње. Први конзерваторски радови извођени су од 1978. до 1980, када је зграда оспособљавана и прилагођавана потребама Завода (арх. техничар Нада Пајовић). Приликом земљотреса који је погодио Краљево 2010. зграда је претрпела велика оштећења. Радови на статичкој санацији изводе се са прекидима од 2011 (архитекта Р. Чубрић). Конзерваторски радови на молерају изведени су током 2011. у сарадњи са Републичким заводом за заштиту културно-историјског и природног наслеђа у Бања Луци. | М. А. Ч. / Ч. Б.

Н. Пајовић, *Швапчића кућа* у Краљеву, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 300–301; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ЗОРКЕ АЦИЋ У КРАЉЕВУ

Кућа Зорке Ацић представља јединствен пример фолклорне архитектуре и један је од најстаријих објеката некадашњег Карановца. Изградио је Јеврем Новаковић, познати краљевачки земљопоседник и трговац, а 1922. купио је Михаило Хаџи–Алексић, председник Општине краљевачке. Зграда је приземна, са каменом зиданим подрумом, у који се улази испод дрвеног трема који представља специфичност и декоративни елемент. Приземни део грађен је бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича и блата, а сви унутрашњи и спољашњи зидови омалтерисани су блатним малтером и окречени у бело. Унутрашњост је подељена на ходник и три собе, подови су дашчани, а таванице од

шашоваца. Кровна конструкција на четири воде, са дубоким стрехама, покривена је ћерамидом. Зграда има два улаза, главни са уличне стране преко трема и споредни са дворишне стране. На кући су постављени двоструки прозори, са декоративно обрађеним топлијама, који обезбеђују довољно светла унутрашњости. Конзерваторско-реставраторски радови изведени су 1976. према пројекту архитекте М. Домазет. Извршена је санација темеља и зидова, обновљена таванска и кровна конструкција и кровни покривач, реконструисани трем, димњак, ложишта, под, степениште подрума и замењена столарија. У згради је смештена Издавачка делатност Народне библиотеке *Стефан Првовенчани*. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

М. Домазет, Ацића кућа у Краљеву, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 361.

КУЋА ПЕТРОВИЋА У КРАЉЕВУ

Кућа Зорке Петровић је изграђена у периоду од 1931. до 1932. у стилу еклектике. Објект има правоугаону основу, приземље и поткровље на мансарди. Грађена је по узору на мање резиденцијалне француске виле. На фасадама су видљиви елементи неокласицизма и необарока, док се утицај сецесије највише огледа на мотивима оградe. На источној фасади налази се главни улаз до којег води пространо степениште са балустрадом класицистичког типа. Кућа је изузетно занимљива због балкона, који је уклопљен у мансардни кров. Првобитни власник куће, Богољуб Петровић, дао је да се изгради овај мањи стамбени објект потакнут сећањима на свој боравак и школовање у Француској. У

кући се чувају и вредни покретни предмети грађанске породице прве половине XX века: намештај, слике, старе фотографије и документа. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

БОЖИЋА КУЋА У КРАЉЕВУ

Кућа Божића изграђена је осамдесетих година XIX века. У личној архиви власника сачувана је оригинална тапија по којој је кућу 1894. купио Вићентије Крчић, архимандрит манастира Сретење од Саве Поповића, свештеника из Рашке. По одласку у манастир Хиландар кућу је продао проти Саватију Божићу, који је активно учествовао у друштвеном животу Краљева, основао одељење Црвеног крста, Аеропланско друштво и један је од најзаслужнијих што је Матарушка Бања добила статус бање и постала познато лечилиште. Његов син, инжењер Добривоје Божић, у историју је ушао као проналазач ваздушне кочнице која се користи у железници. Кућа је правоугаоне основе, састоји се од сутерена и високог приземља, које покрива четвороводни кров, на који се наставља нешто нижи кров касније дограђеног улазног трема. Особеност ове куће јесте високи сокл израђен од наизменично сложених редова опеке и камена. Масивни компартименти на угловима, допрозорници, шембране, натпрозорници, кордон и степенисти кровни венац представљају орнаменталне елементе карактеристичне за архитектуру еклектицизма у Србији тог времена. | Ч. Б. / М. А. Ч.

С. Милошевић, Кућа Мирјане Рошкић у Краљеву, *Гласник ДКС 16* (Београд 1992) 158–161; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА МАРКОВИЋА У КРАЉЕВУ

Марковића кућу у Краљеву изградио је од 1903. до 1906. београдски кафеџија и рентијер Сретен Стојадиновић, власник кафана *Касина* на Теразијама, који се у град доселио због лечења у Матарушкој Бањи. После смрти супруге, кућу препушта ћерки и зету, апотекару и санитарном капетану Миодрагу Марковићу. Апотекар Марковић је са своја два сина, Предрагом и Милорадом, стрељан 14. октобра 1941. У дворишном делу куће становала је породица Јовичић, из које потиче Олга Јовичић Рита, студент технологије и организатор радничких штрајкова у Краљеву 1936. и 1937. Након хапшења 1941. побегла је из затвора кроз двориште Марковића куће и отишла у партизане, а након погибије проглашена је за народног хероја. Кућа се састоји од два објекта: већег репрезентативног, саграђеног уз регулациону линију, и мањег који се наслања уз њега и функционално га допуњује. Кућа до улице изграђена је по пројекту београдског инжењера М. Смиљанића, а улазну капију и остале елементе од кованог гвожђа израдио је познати београдски мајстор Виктор Колачак. Дворишна зграда је знатно једноставније обликована, са елементима народног градитељства прилагођеног градској средини. | К. Г. Б.

С. Милошевић, Породична кућа Марковића у Краљеву, *Гласник ДКС 21* (Београд 1997) 174–176; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

НОВАКОВИЋА КУЋА У КРАЉЕВУ

Новаковића кућа саграђена је 1928, у центру града недалеко од великог кружног трга. Наследници Јована Новаковића, познатог краљевачког земљопоседника, трговца и председника општине у два мандата, подигли су ново, модерно здање на месту старе породичне куће. Близина Врњачке Бање имала је утицаја на изглед, обликовање и архитектонско решење куће, издељене на три целине, по намени просторија, спољашној обради фасада и висинама. Према улици је окренут репрезентативни део са салонима у приземљу и собама са балконима на спрату, док су према унутрашњем дворишту смештене кухиња, трпезарија и перионица, а испод се налазе подрумске просторије. Велики

степенишни простор са улазом издваја се као трећа целина. Главни улаз у здање је из дворишта са југоисточне стране, преко једнокраког каменог степеништа са оградом од кованог гвожђа. Фасаде су украшене плитком рељефном декоративном пластиком изведеном у малтеру. Богато профилисан кровни венац са детаљима јајасте киме, прати линију изломљеног крова. Ограде на тераси окренутој према улици, као и на тераси у приземљу дворишне стране, изведене су од кованог гвожђа са украсима у виду геометријских фигура. На лођи и балкону дворишне стране здања ограда је са балустерима.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ЖИВАНА МАРИЧИЋА У КРУШЕВИЦИ

Кућа у којој се родио и живео народни херој Живан Маричић (1911–1943) била је једнопросторна ниска чатмара. Саграђена је без прозора, са малим неугледним вратима. Живан Маричић је овде живео све до почетка рата, када се са породицом преселио у другу кућу, а ову стару откупио је његов брат. Након формирања народноослободилачких одреда у краљевачком крају Живан Маричић је постао командир Крушевичке чете Краљевачког партизанског одреда *Јово Курсула*. Као командир батаљона рањен је током V непријатељске офанзиве на Златном бору у мају 1943. По-

гинуо је у Централној болници код Горњег Крушева у јуну 1943. За народног хероја проглашен је 1945. Поред куће је 1951. постављен камени стуб са спомен-плочом, на којој је исписан текст који сведочи да се ради о кући у којој је рођен и живео Живан Маричић, командант Четвртог краљевачког батаљона. Кућа Живана Маричића у Жичи више не постоји, а на њеном месту видљиви су само темељи. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Gr. autora, Narodni heroji Jugoslavije, A–M, Beograd i Titograd 1982, 491–492; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СТАРА ШКОЛА У УШЋУ

Познати трговац, механџија и народни посланик Среза студеничког, Лазар Г. Протић, подигао је 1907. зграду за потребе локалне омладине. Ова приземна зграда, у којој је била школа, има основу облика ћириличног слова Г, а грађена је према типском пројекту за мање школске објекте. Две учионице, директорска канцеларија, учитељски стан и простран ходник, који повезује све ове просторије, сачињавају приземље зграде. Испод учитељског стана налази се подрум наткривен плитким пруским сводом. Таваница изнад приземља и кровна конструкција су дрвене. Зграда је зидана опеком старог формата и кречним малтером, а наткривена је сложеном кровном конструкцијом. Обрада фасада своди се на конвенционално коришћење профилисаних угаоних компартимената две различите величине, али и наизменично сложених једнаких компартимената око прозора и радијално распоређених изнад прозора. Кровни венац је изведен степенастом профилацијом, а кров је покривен фалцованим црепом. Због историјског доприноса развоју просвете и образовања, овај споменик је од посебног значаја за варошицу Ушће и њену непосредну околину. | Ч. Б. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ОКУЋНИЦА СЛАВКА РАДОЈИЧИЋА У ЛАСЦУ

Окућница Радојичића у Ласцу заснована је у првој половини XIX века, на обронцима планине Јелице, удаљена од пута, заклоњена и безбедна. Окућница се састоји од дворишта, у којем су стара и нова кућа, чардак, зграда и млекар, а ван дворишта су кош и качара. Стара кућа саграђена је у првој половини XIX века, као дводелна полубрвнара, али је касније делимично преправљена презиђивањем собе опеком, уместо дотадашње чатме. Најлепши објекат у окућници је гостинска кућа – чардак, спратни објекат са подрумом у нивоу приземља и стамбеним делом на спрату. Грађен је дрветом, са малом собом на спрату, од чатме и покривен ћерамидом. Спратни део је испуштен и ослоњен на дрвене диреке, тако да испред улаза у подрум формира трем, ограђен ниском оградом од шашовца. Изнад трема, на спрату је најлепши део објекта, дивана, намењена за уживање и разговор са гостом. Други објекти у окућници су нешто млађи, а једино је на вајату, на шашовку таванице трема, уписана година градње 1891. Године 1993. записано је да очуваност објеката и уредност простора као огледала сведоче о марљивости чланова домаћинства, због чега окућница наликује на музеј народног градитељства у малом. | К. Г. Б.

Б. Крстановић, Окућница Славка Радојичића у селу Лазац код Краљева, *Гласник ДКС 15* (Београд 1991), 122–123.

КУЋА ПЕРИШЕ ДАМЉАНОВИЋА У ДРАЖИНИЋИМА

У домаћинству Перише Дамљановића налазила се кућа у којој је почетком 1943. организован рад илегалне партијске штампарије. Објекат је био опремљен радио-апаратом, писаћом машином и гештетнером, прекуцаване су важне вести и леци дељени члановима Партије и симпатизерима. Након готово годину дана рада, због могућности да буде откривена и уништена, штампарија је исељена из куће Дамљановића крајем 1943. Кућа је била мањих димензија, саграђена између 1920. и 1930. као дводелна кућа брвнара, под шиндром, над подрумом. Стамбени део грађен је брвнима везаним на ћерт, а унутрашњост је подељена на *кућу* са огњиштем и собу. У истом домаћинству и данас постоји дводелна брвнара, највероватније изграђена крајем XIX века, покривена сламом. Изузетних је димензија и занимљиве обраде детаља. *Кућа* има атулу са три стране, од улазних до наспрамних врата и сачуване пећ и отворено огњиште. Таваница је од шашоваца, под у соби је од дасака. По причању власника у њој су се крили партизани. Објекат поседује изузетне етнографске вредности будући да сведочи о начину живота великих породичних задруга. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/91) 182, 183–225; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЧАРДАК ИГРУТИНА ПОДГОРЦА У ТАВНИКУ

Један типичан пример гостинске куће – чардака, са отвореним дрвеним тремом, саграђене почетком XIX века, сачуван је у окућници породице Подгорац у селу Тавник. За разлику од обичних стамбених зграда, којима је функционалност главни и готово једини циљ, чардаци су репрезентативне куће и врхунац градитељског умећа сеоских мајстора. Сведоци су начина живота Срба у прошлости, али и развоја појединих грана народне уметности. Чардак у Подгорцима је постављен на равном терену, а састоји се од приземног дела, који чини високо озидани камени подрум, и спрата. Целом дужином источне фасаде на спрату налази се дрвени трем покривен дубоком стрехом, који се преко

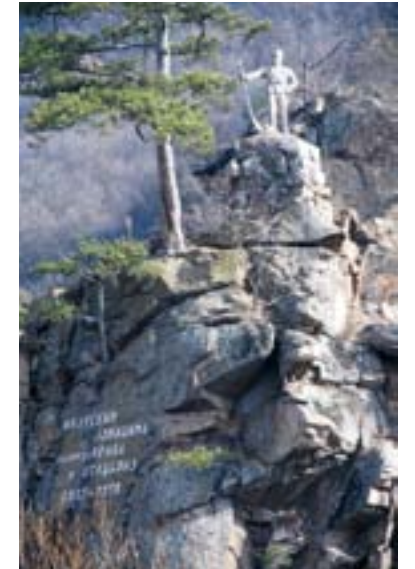
дрвених дирека ослања на земљу. На трем се долази стрмим дрвеним степеницама, а преко њега се улази у две просторије спрата, подељене зидом, у који је смештена фуруна за загревање оба одељења. Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на објекту, аутора архитекте Р. Чубрића и етнологa Р. Павићевић-Поповић, израђен је 1987. након детаљних истраживања. Наредне године набављен је неопходан грађевински материјал, а радови на конзервацији изведени су 1989. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕНИК СРПСКИМ РАТНИЦИМА 1912–1918. У ПОЛУМИРУ

Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру смештен је на стени изнад десне обале реке Ибар. Изградња споменика везује се за реконструкцију друма Краљево–Рашка и изградњу пруге кроз Ибарску клисуру у периоду 1927–1930. Споменик је подигнут 1930. и посвећен ибарским јунацима погинулим у балканским и Првом светском рату. Фигура ратника, смештена на каменом постољу, у униформи из Првог светског рата, са пушком у десној руци, висока је преко три метра и начињена од ливеног бетона. Споменик је претрпео озбиљна оштећења током Другог светског рата. Први конзерваторски радови у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву изведени су 1973. са циљем консолидације каменог постоља споменика и уређења непосредне околине. Радови на скулптури изведени су 1976 (сликар-конзерватор М. Ђокић). Споменик је оштећен у земљотресу 2010, а током 2014. изведени су радови на конзервацији и статичком утврђивању (сликар-рестауратор Д. Јовановић). У непосредној близини споменика налази се стабло црног бора (*Pinus nigra*), које такође ужива заштиту државе. | Л. Ц. / М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 324; С. Ђорђевић, Споменик српском војнику у Полумиру, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 295; В. Недељковић, Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру, *Наша прошлост 12* (Краљево 2011), 123–129.

СТАРА ЧАРШИЈА СА ТРГОМ

Регулационим планом вароши Карановца из 1832, израђеним по замисли Лазара Зубана, формиране су градске улице које се укрштају под правим углом. На пресеку две главне саобраћајнице формирао се велики кружни трг, као нов, неочекиван и редак урбанистички елемент тог времена у Србији. Процес урбаног уобличавања Краљева окончан је 1901. доношењем новог регулационог плана, у коме су се издвојиле две градске целине: Стара чаршија, северно од цркве Св. Тројице, и део града са ортогоналном мрежом улица и тргом (занатско-трговачка чаршија). Данашња чаршија представља само остатак некадашњег занатско-трговачког центра. Дух чаршије и прошлих времена осликавају приземни угоститељски и трговачки објекти, али се по својим архитектонским вредностима издвајају хотели *Париз* и *Југославија*, Задужбина породице Савић, породична кућа Кнежевића. За културну историју Града од изузетне важности је објекат познат као Шах-клуб, прва Општина карановачка. На кружном тргу, где је некада била *Велика ђијаца* и општинска вага, 1931/1932. отпочела је изградња споменика посвећеног страдалимa у два балканска и Првом светском рату, према нацрту вајара Романа Верховског. Споменик српском ратнику, популарни *Милутић* постао је доминантно обележје централне зоне Краљева и део визуелног идентитета града. | М. А. Ч. / Л. Ц.

С. Милошевић, Чаршија у Краљеву настанак и развој, *Гласник ДКС 9* (Београд 1985), 91–94; В. Виријевић, *Краљево ђрад у Србији 1918–1941*, Краљево 2006; Д. Драшковић, О изградњи Споменика српским ратницима у Краљеву, *Наша прошлост 9* (Краљево 2008), 221–238; М. Матијевић, *Краљевачки споменици солунцима у славу*, Краљево 2009.

КОМПЛЕКС ПОЉОПРИВРЕДНЕ ШКОЛЕ
ДР ЂОРЂЕ РАДИЋ У КРАЉЕВУ

Краљевачка школа за ратарство, најстарија пољопривредна школа у Србији, основана је 29. јуна 1882, Указом краља Милана Обреновића. За првог управитеља постављен је др Ђорђе Радић, чије име школа носи од 1990. Данашња школска зграда са интернатом и шест павиљона за становање наставника и школског особља и спратна зграда за управитеља саграђени су, према пројекту архитекте Влад. А. Симића, у периоду од 1924. до 1927, када је школа пресељена из старе зграде смештене у центру града. У наредних неколико година изграђене су економске зграде, уређен је парк, ограде

и прилази, а комплекс је постао најопремљенија образовна установа специјализована за пољопривреду у тадашњој Југославији. Комплексом доминира школска зграда са интернатом, која се састоји од сутерена, високог приземља, спрата и поткровља. Главна фасада има ризалитно истакнути средишњи део са наглашеним главним улазом у високо приземље и спрат надвишен декоративном атиком. Ентеријер је решен у складу са наменом. Једносpratна кућа са станом за управитеља представља изузетно архитектонско дело. Објекат има наглашену мансардну кулу завршену пирамидалном куполом и декоративне детаље изведене у дрвету, као и дрвену терасу по угледу на бањске виле. Поред школске зграде са интернатом и седам стамбених павиљона комплекс обухвата радионице, пекару, млекару, ковачницу, ветеринарску амбуланту, стаје, гараже за пољопривредне машине, музејску збирку пољопривредних справа и алатки и школско огледно имање. Конзерваторско-рестаураторски радови на школској згради изводе се континуирано од 2003. Пројекат рестаурације фасаде израђен је у Заводу у Краљеву и изведен 2012 (архитекта Г. Кужић). | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВИНА У ГОРЊОЈ РИБНИЦИ

Локалитет се налази у Горњој Рибници, на високој, десној обали реке Рибнице. Прва археолошка истраживања сондажног карактера изведена су у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву 1968 (археолог О. Вукадин). Истраживања су била ограниченог карактера, отворене су свега три сонде како би се добили основни подаци о локалитету. Откривени су остаци грађевине (дим. 22 x 8 м), наглашено правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку и припратом на западу. Време настанка цркве није могло бити утврђено због ограничености ископавања. Власник имања је уништио део локалитета искрчивањем, те је неповратно изгубљен део података о величини

локалитета и његовом животу. Познато је да је власник нашао и златан ковани новчић, коме се губи сваки траг. На супротној обали реке уздиже се брдо Сатрвеник, на коме се налазе остаци утврђења, па оба налазишта треба посматрати у вези са живом рударском активношћу, која се у прошлости одвијала на планини Гоч. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕН-ПАРК У КРАЉЕВУ

Гробље стрељаних 1941. представља меморијални комплекс посвећен трагедији коју је Краљево доживело октобра 1941, када је стрељано око 2190 људи свих узраста и оба пола. Непосредни повод за стрељање била је удружена акција партизанских и четничких одреда, којом је требало ослободити град, због чега су утврђене мере одмазде. Жртве су биле житељи града, радници авионске индустрије и Железничке радионице, службеници железничког чвора, као и избеглице пристигле у Краљево из различитих делова тадашње државе. Радови на изградњи Спомен-парка, према пројекту С. Крунића и Д. Ковачевића, отпочели су 1971. Централни део гробља са северне стране оивичен је класичним амфитеатром. Хумке стрељаних су задржале аутентични облик и уоквирене су мермерним елементима који представљају стабла дрвећа пресечених у свом расту, симболишући прекинуте животе. У оквиру Спомен-парка налази се и Алеја партизана, коју сачињавају три скупине хумки другачијег облика, а споменици су у строгом војничком реду са зарезом који подсећа на нишан пушке. У току је изградња капеле ротонде према пројекту С. Крунића. | Л. Ц. М. А. Ч.

К. Јончић, *Краљевачки октобар*, Београд 1971; Р. Јоветић, *Револуција на камену*, Краљево 1978; Опомена, краљевачки октобар 1941, каталог изложбе: Краљево 2011; Краљево октобра 1941, округли сто, ур. Д. Драшковић, Р. Ристић, Краљево 2003; С. Крејковић, *Идејни и технички пројекат споменика у Краљеву октобра 1941*, Београд 2013.

Нови Пазар

2 просторне културно-историјске целине
29 споменика културе
3 археолошка налазишта

СТАРИ РАС СА СОПОЋАНИМА

Област средњовековног Раса у географском смислу обухвата горњи слив реке Рашке. Око ушћа Себечевске реке у Рашку налази се више археолошких локалитета, просторно и временски јасно дефинисаних. На доминантном гребену изнад ушћа смештен је локалитет Градина, који се састоји од Горњег града и Подграђа, подељених трасом бедема. Градина представља вишеслојно археолошко налазиште, а најзначајније раздобље утврђења почиње крајем XI века, када се бемемима утврђује цео горњи плато и оно постаје значајно војно-политичко упориште, које се у изворима помиње под именом Рас. Утврђење је страдало у великом разарању после 1230. и више није обнављано. Облик утврђења

прати неправилну основу узвишења, а резиденцијални комплекс налазио се уз северни бием. Под стеновитим врхом Градине смештени су остаци манастира Св. Михаила и неколико мањих пећина испосница. На уској заравни поред реке Рашка, сачувани су остаци грађевина средњовековног насеља и трга Трговишта (XIV- XVII века). Локалитету припадају и две некрополе са црквама. Комплекс на Пазаришту истраживан је, са прекидима, у периоду од 1971. до 1995. Конзерваторске радове на комплексу изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

МАНАСТИР СОПОЋАНИ

Манастир Сопотани, задужбина краља Уроша I, изграђен је у другој половини XIII века. Манастирска црква постала је маузолеј краљевске породице у коме су сахрањени владареви родитељи Ана Дандоло и Стефан Првовенчани, као и сам ктитор. Манастир је први пут страдао одмах после Косовског боја 1389. Турци су 1689. порушили и спалили манастир, тако да је почетак XX века дочекао у рушевинама. Црква посвећена Св. Тројици припада типу зреле рашке архитектуре. Спољна припрата са звоником је дозидана, највероватније крајем XIII века. Фасаде су у горњим зонама

украшене низовима слепих arkada. Црква је била омалтерисана, а прозоре на тамбуру уоквиривао је бојени украс. У лунети изнад улаза у цркву насликана је композиција Силаска Св. Духа. У унутрашњости храма очуван је један од најмонументалнијих и најлепших примера српског сликарства XIII века. Обнова храма отпочела је 1926. и настављена након Другог светског рата у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

ПЕТРОВА ЦРКВА У НОВОМ ПАЗАРУ

На брегу изнад десне обале реке Дежеве налази се црква посвећена Христовим апостолима Петру и Павлу. Храм је подигнут на месту илирске кнежевске хумке из VI-V века п. н. е. Претпоставља се да је настарији објект изграђен током касне антике и да је служио као меморија или крстионица. У Петровој цркви је крштен велики жупан Стефан Немања, а овде је одржао и сабор против богумила и предао власт сину Стефану Првовенчаном. У основи, грађевина је централног, кружног облика. Правилна кружна основа је у једном тренутку измењена додавањем апсиде на истоку. Касније је дограђена припрата са западне стране и правоугаона просторија, која потпуно сакрива првобитну концепцију храма. Живопис је у цркви фрагментарно сачуван и потиче из IX/X, са краја XII и из последње деценије XIII века. На простору порте се током XIX и XX века развијала некропола, чији надгробни споменици представљају изузетне писане изворе о становништву новопазарског краја. Конзерваторско-истраживачки радови на цркви и у оквиру порте трају од 1954. Током 2002. Завод у Краљеву извршио је препокривање цркве (архитекта В. Вучковић), а током 2004. извршена су и заштитна археолошка истраживања на простору порте (археолог Г. Гаврић). Завод у Краљеву је у сарадњи са Републичким заводом извео пројекат конзервације дела југозападног обзиђа и улазне капије током 2010/11 (архитекта В. Вучковић). | М. А. Ч.

ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ

На узвишењу које доминира западном ивицом Новопазарске котлине смештен је манастирски комплекс Ђурђеви ступови, задужбина великог жупана Стефана Немање. Изградња манастира трајала је од 1167. до 1170/71, а живописање од 1170. до 1175. Манастирски комплекс је био обухваћен обимним зидом. Јужно од главног улаза налазила се трпезарија, а северно зграде за живот монаха. У време краља Драгутина унутар манастирских зидова извођени су обимни радови. Улазна кула је претворена у цркву-капелу, отворен је нов улаз и изграђена нова трпезарија. Монашке зграде и обимни зидови више пута су рушени и обнављани. Манастирска црква представља једнобродну грађевину са троделним олтарским простором на истоку и припратом на западу. Припрату фланкирају две четвртасте високе куле, елемент романичког стила, у које се улазило из припрате. Фреско-сликарство унутар цркве Св. Ђорђа било је очувано све до 1941, а данас постоји само у фрагментима. Првобитна улазна кула, касније црква-капела, сачувана је у нивоу приземља са сводном конструкцијом и у њој је добро сачуван оригиналан живопис из времена краља Драгутина. На јужном зиду капеле очувано је прво хоризонтално стабло лозе Немањића, а на четири поља свода капеле представљена су четири државна сабора. Комплекс се систематски истражује од 1960 (Народни музеј Београд). Завод у Краљеву је преузео извођење археолошких истраживања 1968. Радови на делимичној реконструкцији манастирских зграда и цркве изводе се са прекидима од последње деценије прошлог века према пројекту архитекте Ј. Нешковића, у сарадњи Републичког завода за заштиту споменика културе и Завода у Краљеву (архитекте В. Вучковић и Р. Чубрић). | М. А. Ч.

С. Ђорђевић, Ђурђеви Ступови у Расу, *Рашка Башићина* 2 (Краљево 1980), 293–294; Д. Милошевић, Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Сџаром Расу*, Београд 1983; Д. Поповић, Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984), 51–76; О. Кандић, Д. Максимовић, *Манасџир Сојоћани*, Београд 1985; Ј. Нешковић, Р. Николић, *Пейрова црква код Новог Пазара*, Београд, 1987; Р. Васић, О илирско-грчком благу из Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 20 (Нови Пазар 1996), 15–22; И. Ђорђевић, Капела краља Драгутина у Ђурђевим Ступовима, *Рачански зборник* 3 (Бајина Башта 1998), 48–58; М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999; Б. Храбак, Трговиште (XIV–XV век), *Новопазарски зборник* 33 (Нови Пазар 2010), 7–24.

НОВОПАЗАРСКА ТВРЂАВА СА СТАРОМ ЧАРШИЈОМ И КОМПЛЕКСОМ ОКО АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈЕ

Претпоставља се да је Иса-бег Исаковић, заповедник Босанског и Скопског крајишта, а касније босански санџакбег, током шесте деценије XV века подигао малу тврђаву на десној обали реке Рашке као палисадно утврђење. Током прве половине XVIII века уклоњени су палисадни зидови и замењени каменом бедемима. У XIX веку придодате су две нове куле, магацин за смештај оружја и муниције, мања џамија и нова касарна. Тврђава има основу облика једнокраког троугла са угаоним бастioniма. Према реци на пола пута између две табије смештена је стара Кула мотриља, октогоналне основе, висока 15 м. Остали војни објекти унутар тврђаве, која је данас претворена у парк, налазе се под земљом. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је након археолошких ископавања извршио конзервацију западног бастiona крајем деведесетих година XX века (архитекте С. Вујовић и Р. Чубрић). На ивици парковског простора Тврђаве према Гази-Синан махали налази се Гази-Синан џамија, изграђена на месту старије богомоље око 1728. Својим обликовањем и складним пропорцијама истиче се камени минарет од дванаест сегмената са удубљењима која појачавају утисак висине. | М. А. Ч.

ХАН ГРАНАТА У НОВОМ ПАЗАРУ

ни део били су калдрмисани речним облутком. Граната је почетком 2013. изгорела, али се може у потпуности реконструисати на основу техничке документације која се чува у Заводу у Краљеву. | М. А. Ч.

СТАРА ЧАРШИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ

Стара чаршија у Новом Пазару формирана је, средином XV века, на траси Цариградског друма, на десној обали реке Рашке. У центру насеља на левој обали Рашке је била џамија Иса-бега Исаковића, настала преправљањем православног храма. У исто време на десној обали изграђена је тврђава око које се формирају стамбене махале. Врхунац развоја и снажног успона Нови Пазар је достигао у другој половини XVII века, када је по привредном значају и величини био други град у Босанском пашалуку. Од оснивања, Нови Пазар је имао физиономију оријенталних урбаних насеља. У средини се налазила чаршија, формирана са обе стране цариградског друма, у којој су биле смештене радионице и трговачки дућани. Око чаршије биле су распоређене махале. Чаршија је на основу изгледа објеката, карактеристичних фасадних решења са дубоким стрехама и излозима са ћепенцима, дочаравала трговачку четврт XIX века. Данас је њен изглед у великој мери нарушен савременим преправкама. | М. А. Ч.

АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ

Најпознатија џамија у Новом Пазару, Алтун-алем џамија (џамија са златним алемом – драгим каменом), саграђена је у првој половини XVI века. Алтун-алем џамија са смелом конструкцијом минарета и нарочито изведеним михрабом представља изузетан пример исламске архитектуре. Грађена је комбинацијом камена и опеке. Над централним простором обликована је једна, а над тремом две мање куполе. Уз трем, са његове десне стране, оидано је високо и витко дванаестострано минаре од лепо клесаног камена пешчара. Сондажним истраживањима архитектуре у простору спољног михраба пронађени су оштећени записи црним мастилом на арапском језику. Унутрашњост је јединствена, са лепо декорисаном дрвеном галеријом дуж целог зида изнад улазних врата и лепо обрађеним михрабом. У дворишту се поред џамије налази гробље са фино декорисаним нишанима и зграда мектеба. Конзерваторско-рестаураторски радови започети су у периоду од 1970. до 1972, према пројекту архитекте М. Домазет. Радови су настављени од 1985. до 1988. извођењем сондажних археолошких истраживања (археолози О. Вукадин и В. Богосављевић), након чега су изведени радови према пројекту и уз надзор архитекте С. Вујовић. У истом периоду извршена је реконструкција мектеба по пројекту истог архитекте. | К. Г. Б.

СТАРИ ХАМАМ У НОВОМ ПАЗАРУ

У најстаријем делу Новог Пазара, у залеђу старе чаршије, на тргу који се зове Стара пијаца, налази се хамам који је саградио Иса-бег Исаковић између шездесетих и осамдесетих година XV века. По типу он припада двојним или *ћифће* хамамима, уздужно подељеним масивним зидом на два симетрична дела, чиме је омогућено истовремено купање мушкараца и жена. Грађен је наизменичним постављањем камена и опеке и подељен на неколико просторија које служе купању, припреми за купање и одмору након тога, а сваку од ових просторија надвисује ниска купола. На улазу је велика квадратна просторија са водоскоком, шадрваном, која је накнадно дозидана, што је очигледно по искључивој употреби камена и по томе што овај део објекта није омалтерисан. Обимни санациони радови изведени су у периоду од 1969. до 1975. јер је хамам био у лошем стању. Пројекат санације израдила је архитекта М. Домазет. Током извођења радова Завод у Краљеву је урадио идејни пројекат адаптације хамама у угоститељско-туристички комплекс (архитекте С. Ђорђевић и В. Вучковић). | К. Г. Б.

А. Андрејевић, Споменици исламске архитектуре: у *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 203–214; С. Ђорђевић, Хамам у Новом Пазару, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 137–144; С. Вујовић, Истраживачко-конзерваторски радови на Алтун-алем џамији у Новом Пазару, *Гласник ДКС II* (Београд 1987), 56–59; Ј. Нешковић, и др., *Сћара чаршија у Новом Пазару*, Београд–Краљево 1988; С. Вујовић, Алтун-алем џамија у Новом Пазару, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 312–314; 61; Е. Мушовић, С. Вујовић, *Џамије у Новом Пазару*, Београд–Краљево 1992; Д. Премовић–Алексић, С. Вујовић, Новопазарска тврђава, *Новопазарски зборник* 23 (Нови Пазар 1999), 135–154; М. Нешковић, Обнова тврђаве у Новом Пазару, *Гласник ДКС* 37 (Београд 2013), 108–117.

ЦРКВА СВЕТЕ МАРИНЕ У ДОИНОВИЋИМА

У селу Доиновиће на врху доминантног узвишења налази се црква посвећена Св. Марини. Овај минијатурни храм изграђен током прве половине XVII века, једнобродне је основе са споља тространом, а изнутра полукружном апсидом. Грађевина је засведена полуобличастим сводом, изнад кога је двоводни кров покривен каменим плочама. Светлост у цркву допире кроз само један прозор који је смештен на зиду апсиде. Живопис, који је релативно добро очуван, израз је сликарског деловања чији су носиоци били скромни сеоски мајстори без уметничких визија и снаге. Препокривање крова и дерсовање фасада изведено је у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

током 1968 (архитекта М. Домазет, ист. уметности Р. Станић), док је током 1971. извршено превентивно осигурање живописа (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

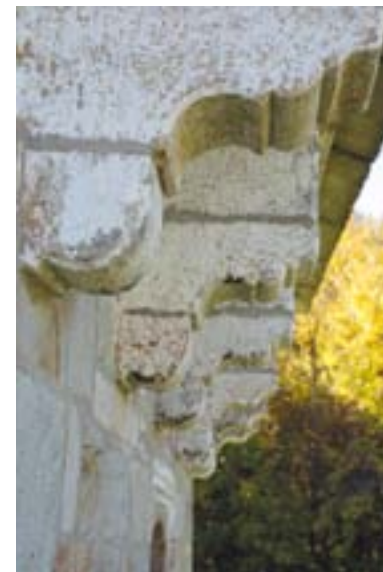
Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 299; Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник* 1 (Нови Пазар 1977), 169–188; Доиновиће, Црква св. Марине, *Споменичко наслеђе Србије*, Споменици културе, Београд 2007, 373.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ШТИТАРИМА

Црква Св. Николе смештена је у долини Људске реке недалеко од Новог Пазара. Храм је у основи једнобродна грађевина, издељена пиластрима на три травеја, од којих је централни највећи. На истоку се грађевина завршава полигоналном апсидом. Јужни зид је ојачан са два рустична контрафора. Западна фасада израђена је са лепим осећајем декоративности. Шест складно профилисаних конзола повезано је луковима, чинећи слепу аркаду живих и елегантних форми. Простор између конзола је некада био бојен. Унутрашњост је била осликана, али је до савременог доба фреско-сликарство фрагментарно очувано само у олтарском простору. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је током 1968 (архитекта М. Домазет, ист. уметности Р. Станић) извршио конзерваторске радове на препокривању крова и ојачању кровног венца, обијен је малтер са фасада цркве и извршено њихово фуговање. Израђен је и тротоар за одвођење атмосферских падавина. Радови на санацији живописа изведени су 1971 (сликар-конзерватор М. Ђокић). Радови на замени дотрајалог кровног покривача изведени су 2010. под надзором Завода у Краљеву. | М. А. Ч.

Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века, Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 229–231; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 298–300; Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник* 1 (Нови Пазар 1977), 169–188; М. Шупут, *Споменици српској црквеној традицији XVI–XVII века*, Београд 1991, 282.

ЦРКВА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ЈАНАЧКОМ ПОЉУ

Црква посвећена Св. Димитрију смештена је у центру средњовековне хришћанске некрополе и делимично је изграђена од масивних надгробних споменика. Подигнута је током XVII века, правоугаоне основе са петоугаоном апсидом на истоку. Кров је двосливан, израђен од камених плоча. Иконостас је зидан каменом, а живопис, који је дело локалних мајстора, најбоље је очуван на зидовима апсиде. Први конзерваторски радови на цркви у организацији Завода у Краљеву изведени су 1968/69, јер је била у лошем стању због подземних и плавних вода. Саниран је кровни венац, израђен тротоар око објекта и уређена некропола. Живопис је саниран превентивно како би се спречило његово даље пропадање (сликар-конзерватор М. Ђокић). Током 1979/80. у организацији Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић) извршени су радови на обезбеђењу објекта од влаге и урађена хоризонтална хидроизолација. | М. А. Ч.

Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века, Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 231–233; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 297–298; Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник* 1 (Нови Пазар 1977), 169–188; В. Вучковић, Црква св. Димитрија у Јаначком Пољу, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 314–315; М. Ђокић, Црква св. Димитрија у Јаначком Пољу, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980) 365–366.

ЦРКВА СВЕТОГ ЛАЗАРА У ЖИВАЛИЋИМА

Црква Св. Лазара представља једнобродни полуукопани објект са полигоналном апсидом на истоку. Храм у Живалићима због својих споменичких вредности стављен је под заштиту државе још 1948. Наос цркве је од олтарског простора одељен паром пиластара који носе лук као ојачавајући елемент полуобличастог свода. Кров је двосливан, изграђен од камених плоча. У унутрашњости цркве у маси северног и јужног зида налазе се две правоугаоне нише, простори за проскомидију и ђаконикон. На западној фасади уски улаз наткривен је луком ослоњеним на конзоле. На једној конзоли уклесана је година градње 1624/25. У унутрашњости цркве делимично је очуван живопис чији су ктитори били

Радојко и поп Радохна, што се ишчитава из фрагментарно очуваног натписа. Због лошег стања у коме се црква налазила Завод за заштиту споменика културе у Краљеву извео је опсежне радове током 1968. на санацији и ојачању јужног зида, ојачању свода и препокривању крова (архитекта М. Домазет и ист. уметности Р. Станић). Исте године обављени су најужнији радови на санацији живописа (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века, Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 235–237; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 298; Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник I* (Нови Пазар 1977), 169–188.

ЦРКВА ЛАЗАРИЦА У ПУРЋУ

Остаци цркве у народу познате као Лазарица налазе се у сливу Људске реке недалеко од Новог Пазара. Црква је очувана до почетка свода и по архитектонским особинама може се претпоставити да је настала током XVII века. Једнобродне је основе са полукружном апсидом на истоку. Унутрашњи простор је уским паром пиластара подељен на наос и олтарски простор. У олтару је очувана часна трпеза, а у маси апсидалног зида изведене су две нише правоугаоне основе засведене сараценским, поврнутим луком, простори за проскомидију и ђаконикон. Величином и квалитетом израде издваја се полукружна ниша у маси јужног зида. Црква је зидана изузетно прецизно од правилно тесаних

квадера. На цркви су очувани остаци три прозора, по један на јужном, источном и западном зиду, на којима су постојале хоризонталне гвоздене заштитне шипке, о чему сведоче удубљења на допрозорницима. Улаз у цркву је са западне стране, кроз ниска, лучно засведена врата. | М. А. Ч.

Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник I* (Нови Пазар 1977), 169–188; Д. Премовић–Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Сјенице и Тушина*, Нови Пазар 2014, 61–62; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ ПЕТРА И ПАВЛА У ПОПАМА

Црква Светог Петра и Павла изграђена је 1651, о чему сведочи натпис изнад улаза, на месту касноантичке базилике већих димензија. Вероватно је порушена у претпоследњој деценији XVII века, након завршетка Аустријско-турског рата. Црква Светих апостола Петра и Павла је једноставна грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку и припратом на западу. Засведена је полуобличастим сводом ојачаним луцима, а кров је двосливан покривен плочама од шкриљца. Сачувани су остаци сликане декорације биљних и геометријских мотива и једва видљивих ликова светитеља типичних за украшавање малих храмова грађених током XVII века. До 1971. године црква је била полусрушена, а током те године започели су конзерваторско–рестаураторски радови, којима је успешно враћен првобитан изглед храму с половине XVII века. Конзерваторским радовима 1971/72 (архитекта С. Ђорђевић) претходила су археолошка истраживања (археолог О. Вукадин) у организацији Завода у Краљеву. Радови на санацији живописа изведени су паралелно са радовима на архитектури (сликар-конзерватор М. Ђокић). Припрата није обновљена јер није било могуће установити њен аутентичан изглед. Према пројекту Завода у Краљеву изведени су радови на одвођењу атмосферске воде из припрате, чиме је спречена појава влаге у цркви (архитекта В. Маринковић). | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 307; О. Вукадин, Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара, *Новопазарски зборник I* (Нови Пазар 1977), 157–167; Р. Станић, Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице, *Новопазарски зборник I* (Нови Пазар 1977), 169–188.

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД ЈЕЛЕЧ

У атару села Војковиће, на једном од највиших врхова планине Рогозне, на купу мањег угашеног вулкана, налазе се остаци утврђења Јелеч. Утврђење се у изворима први пут помиње 1282. код архиепископа Данила II са податком да је краљ Драгутин под градом Јелечом пао са коња и сломио ногу. После освајања Србије Турци су у Јелечу држали мању посаду све до 1540, када се утврђење последњи пут помиње. По граду су названи вилајет и нахија, која је под тим именом постојала до почетка XX века. Тврђава је неправилне полигоналне основе прилагођене терену са главном кулом истуреном према северозападу. Прилаз граду био је са истока, где се делимично уочавају остаци у стеноу уклесаних степеница. Главна капија је била смештена на североисточном углу утврђења. У граду се уочавају остаци цистерне, смештене испод главне куле и зграда подигнутих на вештачки заравњеној стени. Град никада није археолошки истраживан, нити су на њему извођени конзерваторско–рестаураторски радови. | М. А. Ч.

Р. Михаљчић, Јелеч: у *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 155–158; Х. Чар-Дрнда, Из прошлости Јелеча, *Новопазарски зборник I2* (Нови Пазар 1988), 69–73; В. Петровић, Јелеч: у *Лексикон градова и широва средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд 2012, 124; Д. Премовић–Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Сјенице и Тушина*, Нови Пазар 2014, 175–176.

ГРОБЉЕ ГАЗИЛАР СА ТУРБЕТОМ ДЕРВИША АХМЕТ ГУРБИЈЕ И АБДУЛКАДИРА У НОВОМ ПАЗАРУ

Југоисточно од Новог Пазара налази се пространо гробље *Газилар*, које се убраја у највећа муслиманска гробља у Србији. Некропола је највероватније добила назив *Газилар* (Гробље ратника или хероја) након Аустријско-турског рата 1683–1699. На гробљу се налазе нишани различитих форми и димензија. Најстарији белег потиче из 1729/30. У средини некрополе налази се турбе са ниским четвороводним кровом покривеним ћерамидом, у којем су два дрвена саркофага. Две плоче са натписима на турбету казују да су ту сахрањени дервиш Ахмед Гурби-баба, познати дивански песник и припадник дервишанске секте, који је преминуо 1775/76. и дервиш Абдулкадир, који је преминуо 1776/77. Око турбета налази се десетак дервишких нишана са натписима из XVIII века, за које се зна да су припадали реду дервишанског учења (секте у исламу). Гробље је и данас активно. | М. Ћ. / К. Г. Б.

А. Андрејевић, Споменици исламске архитектуре: у *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 212–215; Е. Мушовић, Дервиши у Новом Пазару, *Новопазарски зборник 17* (Новопазарски зборник 1993), 73–90; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

АМИР-АГИН ХАН У НОВОМ ПАЗАРУ

Амир-агин хан је једна од најстаријих сачуваних зграда оријенталног типа у Новом Пазару. Наменски је изграђен у XVII веку као хан, тј. гостионица, хотел и коњушница. Урбанистичким плановима из седамдесетих година XX века хан је био предвиђен за рушење, али је залагањем Завода спасен. Смештен на углу двеју улица, хан је умногоме одређивао урбанистичку матрицу чаршије на левој обали реке Рашка. Амир-агин хан је пространа грађевина сложене основе са комбинованом спратношћу. Грађевина је бондручног типа са испуном од ћерпича и блата, а дрвене греде као конзоле придржавају испуст дуже стране уличне фасаде. Приземни део хана, знатно је већи и састоји се од штала за

смештај кириџијских коња и низа занатских радњи, окренутих према данашњој улици 28. новембра. Конзерваторско-рестаураторски радови започели су 1975, када је извршена конструктивна санација објекта према пројекту архитекте Ј. Нешковића и уз надзор Завода у Краљеву. Наредне године извршено је комплетно препокривање објекта, статичка санација коњушнице према пројекту архитекте С. Ђорђевића, а урађен је и пројекат адаптације коњушнице у занатско-трговачки центар (пројекат адаптације архитекта Ј. Нешковић, пројекат ентеријера архитекта Н. Дудић). Пројекат адаптације кафечајнице у предњем делу хана и занатских радњи према улици 28. новембра урадили су архитекте Ј. Нешковић и В. Вучковић. | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка башџина 1* (Краљево 1975), 330; В. Вучковић, Амир-агин хан, *Рашка башџина 2* (Краљево 1980), 322–324; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУРТ-ЧЕЛЕБИЈИНА ЏАМИЈА У СВОЈБОРУ ЗВАНА ПАШИНА ЏАМИЈА

Курт-Челебијина џамија, изграђена током друге половине XVI века, у изворима се први пут помиње 1604. Након рушења, у првој половини XIX века започела је њена темељна обнова. Нови ктитор био је Ејуп-паша Ферхатагић, по којем је џамија добила своје друго име, о чему постоји натпис у стиховима на персијском језику из 1837/38. Оригинална целина је имала ниско дрвено минаре на масивном каменом постолу, у које се улазило са махвила. Према легенди, Ејуп-паша је током градње џамије обљубио жену босанског везира, која је на путу за Стамбол одмарала код њега у двору, због чега је након неколико дана нађен мртав. Како је у тренутку његове смрти минаре било до пола завршено, градња никада није настављена и џамија је остала са крћим минаретом. У унутрашњости је имала једноставан камени минбар и михраб. Вредност и атрактивност грађевине огледала се у њеном занимљивом и ретком ентеријеру са пластичним украсима. Исламска заједница је реконструисала џамију, чиме је измењен њен првобитни изглед. Стари минарет је срушен, а на његовом месту је подигнут нови од камена трахита. Четвороводна кровна конструкција је замењена куполом, а некадашњи трем је дограђен и затворен. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Е. Мушовић, С. Вујовић, *Џамије у Новом Пазару*, Београд–Краљево 1992, 27–29, 70–71; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ХАЦИ ХУРЕМОВА ЏАМИЈА СА ТУРБЕТОМ И ГРОБЉЕМ У НОВОМ ПАЗАРУ

Хаџи Хуремова џамија је међу највећим и најстаријим у Новом Пазару. Саграђена је 1561, о чему сведочи натпис арапским писмом на плочи постављеној на објекту. Чињеница да постоји поуздан податак о години градње специфичност је ове џамије и оно по чему се она разликује од осталих у граду. И у архитектонском смислу Хаџи Хуремова џамија је специфична. Молитвени део је квадратне основе и он је аутентичан, док је испред улаза накнадно дозидан лепо декорисан дрвени трем, чија ширина одступа од ширине главног дела за основу минарета. Унутрашњост је једноставна, са плитким михрабом без украса. Изнад улаза, читавом ширином зида, формирана је галерија са декорисаним стубовима и јастуцима. Минарет је дванаестострани, озидан лепо тесаним каменом пешчаром жуте боје, по угледу на онај на Алтун-алем џамији. Уз јужни зид објекта саграђено је турбе ктитора Хаџи Хурема, а на гробљу поред сачувано је неколико нишана из XVIII и XIX века са записима на арапском. Читав комплекс опасан је ниском архаичном зиданом оградом, покривеном двоводним каменим кровом. Није познато одакле потиче име Бор џамија, али је данашњи становници Новог Пазара тако називају. | Ч. Б. / К. Г. Б.

Е. Мушовић, С. Вујовић, *Џамије у Новом Пазару*, Београд–Краљево 1992, 25, 58–60; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ХАВАЛЕ АХМЕД БЕГОВА ИЛИ ЛЕЈЛЕК ЏАМИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ

Лејлек џамија први пут се помиње у попису из 1516. као задужбина Ахмед-бега, силхадара – службеника везира задуженог за чување и одржавање оружја. Иако предање говори да је настала преправљањем старије цркве, спроведеним истраживањима то није потврђено. Саграђена је скромно, као објекат квадратне основе, завршен плитком слепом куполом. Испред џамије налази се отворени трем, подељен на три дела масивним каменим стубовима, засведеним у горњим зонама. Над тремом се подижу три ниске елиптичне куполе. У оквиру целине ограђене масивним зидом налази се неколико нишана, зграда старог мектеба и чесма према улици, на којој је сачувана плоча са уписаном годином 1891, када ју је обновио Салих-бег Хациалибеговић. Конзерваторско-рестаураторске радове на Лејлек џамији извео је Завод у Краљеву седамдесетих година XX века (архитекте М. Домазет и В. Вучковић). Том приликом изведени су статичка консолидација објекта, реконструкција трема, санација куполе и препокривање и постављање тротоара од калдрме. Реконструкција дворишта и ограде урађена је осамдесетих година XX века под надзором Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

В. Вучковић, Лејлек џамија у Новом Пазару, *Рашка башџина* 2 (Краљево 1980), 315–317; Е. Мушовић, С. Вујовић, *Џамије у Новом Пазару*, Београд–Краљево 1992, 11–12; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ВЕЛИКО ГРОБЉЕ ПАРИЦЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Парице је просторно највеће новопазарско гробље, још увек активно, на којем највећи број надгробних споменика припада савременом добу. Његову споменичку и историјску вредност чине остаци три скупине старих нишана, чије форме и начин обраде дају могућност за основану претпоставку да је овде сахрањивање вршено још у XVI веку, ако не и раније. У овим скупинама постоје нишани врло занимљиве обраде, украшени фино исклесаним розетама и различитим геометријским мотивима. Специфичан је споменик са јединственим обликом турбана изведеним у форми гљиве, чије су стране украшене розетама у правоугаоним пољима са преломљеним луком. Овај гроб чини целину са суседним гробом будући да су омеђени великим каменим квадерима, па се претпоставља да су се налазили у оквиру турбета. У једној од скупина налази се и Мула Арапов гроб са великим саркофагом и исклесаним тубастим М. А. Ч.ем, карактеристичним за XVI век. Најстарији нишани на гробљу Парице рађени су по узору на скопљанске из XVI века, али без турбана, док други имају сличности са цариградским типом нишана. | М. Ђ. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Црква Св. Николе изграђена је 1871. као једнобродна грађевина са троделним олтарским простором, двосливним кровом и кубетом на осмостраном тамбуру и квадратном постолу. Припада типу сакралних грађевина подизаних у Санџаку током XIX века, без звоника, јер је то подручје још увек било под управом Отоманске империје. Фасаде су обрађене складно распоређеним рељефним профилацијама, израђеним од полихромног камена трахита. У декоративном смислу издваја се западни зид цркве, са порталом изнад којег је живописан лик патрона Светог Николе. Унутрашњост није живописана, а на западној страни наоса издиже се пространа галерија са богато изрезбареном оградом. Унутрашњи простор цркве обогаћен је монументалним иконостасом из 1875/76, сликара браће Даскаловић и Ђиновског из Галичника. Обухватајући целу ширину наоса, иконостас у потпуности затвара поглед ка истоку, а таласастом диспозицијом обилази два источна стуба поткуполног простора. Састоји се од 107 икона неуједначеног квалитета, а најуспелији радови су престоне иконе и неколико старозаветних сцена на парпетним плочама. Сликарско-рестаураторске радове на иконостасу извео је Завод у Краљеву од 2007. до 2010 (сликар-рестауратор Д. Јовановић), а на Епископском трону 2012 (сликар-конзерватор Б. Дабић). Дренажа око објекта урађена је према пројекту архитекте В. Вучковића. | Ч. Б. / К. Г. Б.

С. Биорац, Иконостас цркве св. Николе у Новом Пазару, *Новопазарски зборник* 24 (Нови Пазар 2000), 43–52; Д. Јовановић, Иконостас цркве Св. Никола у Новом Пазару, *Гласник ДКС* 35 (Београд 2011), 149–151; Д. Јовановић, Рестаурација иконостаса из XIX века у новопазарској и бистричкој цркви, *Милешевски записи* 9 (Пријепоље 2012), 261–268.

ЦРКВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У КОВАЧЕВУ

Црква Пресвете Богородице у Ковачеву на основу архитектонских решења и општег градитељског концепта, изграђена је крајем XV или у првој половини XVI века. Црква сведочи о економском успону овог краја у периоду после обнове Пећке патријаршије. Богородичина црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом у ширини наоса и двосливним кровом, који је покривен плочама од студеничког мермера. Црква је делимично укопана. Наос је засведен полуоблим сводом, који се ослања на уздужни профилисани венац. Црква је зидана крупним и правилно притесаним каменом, а камени блокови око прозорских отвора и врата су детаљније обрађени. Изнад улаза је мала плитка ниша која се завршава преломљеним исламским луком. Врата и ниша су обухваћени вишеструко профилисаним правоугаоним оквиром. Под цркве је израђен од правилно тесаних квадера неједнаке величине. Споредни улаз смештен је у висини западног травеја на јужном зиду. На северном, источном и јужном зиду налази се по један мали прозорски отвор облика положеног правоугаоника. Уз јужни зид, техником сухозида, цркви је придодата једна просторија величине наоса. Радови на обнови цркве изведени су 1993. у организацији Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић, арх. техничар Н. Пајовић). | М. А. Ч. / Ч. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

очигледно је да је објекат имао просветну намену. У приземљу се из централног хола улази у две мање просторије – канцеларије и две веће које су служиле као учионице. На спрат се иде раскошним трокраким дрвеним степеништем у мали хол, из којег се улази у пет мањих просторија и излази на централно постављену диванхану над главним улазом у приземљу. Фасаде објекта су равне, без декорација, са великим бројем прозора, које је изискивала намена објекта. Кров на четири воде, са дубоком опшивеном стрехом, покривен је ћерамидом. Конзерваторско-реставраторски радови изведени су 1972. и 1973. (архитекта С. Ђорђевић) са циљем адаптације објекта за потребе музеја. Опсежни конзерваторско-реставраторски радови организовани су 2002–2004 (архитекта Р. Чубрић). Током 2004. изведени су радови на конзервацији и презентацији остатака зидова старог хамама пронађеног и истраженог (Музеј *Рас*) током радова на санацији зграде (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

Д. Премовић-Алексић, Остаци хамама испод зграде музеја *Рас*, *Новопазарски зборник* 27 (Нови Пазар 2003), 373–376; Музеј *Рас* (ур. Д. Премовић-Алексић), Нови Пазар 2008, 6–18; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МИТРОПОЛИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ

Иако Нови Пазар никада није био седиште митрополије, у њему је подигнута зграда која је служила за боравак митрополита током обављања разних политичко-дипломатских послова. Зграда с краја XVIII века служила је као резиденција митрополита током XIX века, након чега је у њој смештена прва српска женска школа (1885–1903), а затим и мешовита школа (1903–1912). По иселјавању школе зграда је често мењала намену, најдуже је служила као стамбени објекат, што је изискивало бројне адаптације. Митрополија је саграђена као приземни објекат народног градитељства, са изузетно обрађеним детаљима који указују на њен репрезентативни карактер. Историјски значај објекта је изузе-

тан због очувања духовности, окупљања православног српског народа током тешких времена и развоја школства на подручју Новог Пазара. Истраживачки и конзерваторско-реставраторски радови изведени су од 1984 до 1988. према пројекту Републичког завода за заштиту споменика културе уз сарадњу са Заводом у Краљеву. Извршена је комплетна демонтажа и реконструкција објекта, као и уређење ентеријера. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, Митрополија у Новом Пазару, *Гласник ДКС II* (Београд 1987), 68; Ђ. Митровић, Проблеми истраживања и заштите митрополије у Новом Пазару, *Гласник ДКС II* (Београд 1987), 69; Р. Павићевић-Поповић, Зграда митрополије у Новом Пазару, *Рашка башићина* 3 (Краљево 1988), 291.

ЗГРАДА СТАРОГ СУДА У НОВОМ ПАЗАРУ

Зграда Старог суда је изграђена непосредно по завршетку Првог светског рата у духу касних реминисценција неокласицизма. Грађена је по једном од неколико типских пројеката који су у Србији током последње четвртине XIX века, па све до тридесетих година XX века, коришћени за објекте јавне намене. Стари суд је зграда правоугаоне основе са приземљем и спратом и сложеном кровном конструкцијом. Наглашена хоризонталност зграде разбијена је са два класицистички обрађена ризалита. Оба ризалита завршавају се тимпанонима са масивно обликованим оквиром и декоративним пољем унутар оквира. Уз стару зграду суда 1957. је дограђен анекс, којим је у потпуности заклоњена и измењена јужна фасада првобитног здања. Дворишна фасада слична је уличној, али се код њеног решавања водило рачуна о великом, лучно засведеном отвору преко кога се осветљава централно степениште. Данас се у згради налазе просторије Архива. | М. А. Ч. / Ч. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

УПРАВНА ЗГРАДА УНИПРОМА У НОВОМ ПАЗАРУ

Управна зграда предузећа *Унипро* саграђена је 1911. за потребе становања богате беговске породице Чавић, која се у њу никада није уселила. Представник породице Чавић је дао да му се изгради кућа по угледу на стамбену зграду коју је видео у Солуну, а по казивањима мештана градили су је исти мајстори. Објекат је до 1960. имао образовну функцију, од када га користе новопазарска предузећа као управну зграду. Објекат карактерише масивност и строга симетрија, али и зналачки изведена декорација. Квадратне је основе са приземљем и два спрата, масивних зидова од опеке на каменом темељу, дрвене међуспратне и сложене четворосливне кровне конструкције. Унутрашњи простор је организован преко пространог ходника из којег се приступа свим просторијама у приземљу. Спољна естетика зграде је у духу академског еkleктизма, са доминантном двоухромно наглашеном богатом класицистичком орнаментиком. Фасада објекта је у јако лошем стању, делови малтера опадају и представљају опасност за пролазнике, а фасадне боје су се у значајној мери ољушtile. | Ч. Б. / К. Г. Б.

А. Кадијевић, О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару, *Новопазарски зборник* 19 (Нови Пазар 1995), 193–204; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

тавањачама) створио дело у аутохтоном духу са примесама романике (прозори и улазни портали). Квалитету ентеријера допринео је и ручно израђени намештај, по нацрту пројектанта Д. Брашована. Данашња функција зграде је другачија од пројектоване, што је условило одређене промене у ентеријеру и организацији простора, али основна концепција пројекта није измењена. | М. А. Ч.

Т. Дамљановић, Туристички дом Сопотани – предлог за проглашење, *Гласник ДКС 17* (Београд 1993) 210–212; А. Кадијевић, Туристички дом Сопотани – заборављено остварење националног смера у раној српској послератној архитектури, *Новопазарски зборник 20* (Нови Пазар 1996), 121–130; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СТАРО КУПАТИЛО – ХАМАМ У НОВОПАЗАРСКОЈ БАЊИ

Хамам у Новопазарској Бањи подигнут је у XVI веку, о чему сведочи камена плоча са натписом изнад главног улаза. Натпис је на османском језику, потиче из 1593/94. и слави ову термалну бању као бољу од свих других на свету и као *рај за заљубљене*. Евлија Челебија помиње ову бању као задужбину Хафиз Ахмед-паше, а архитекте налазе аналогije између овог и цариградског хамама, саграђеног по налогу ћерке Сулејмана Величанственог, Михримак, а чији је градитељ чувени неимар Мимар Синан. Зграда хамама је једноставне основе, четворосливног крова покривеног ћерамидом, са две неједнаке куполе на осмостраним тамбу-

рима. Грађена је комбинацијом опеке и крупних каменних блокова и опасана фино профилисаним кровним венцем. Зграда припада типу једноструких хамама и у њој се не могу купати мушкарци и жене истовремено. Подељена је на два одељења – простор за одлагање одеће и главни део хамама са око 1,5 метара дубоким осмостраним базеном. Између два светска рата улаз у старо купатило је заклоњен изградњом спратног објекта. Уклањањем овог објекта почетком друге деценије XXI века, почињу радови на старом хамаму према условима Завода у Краљеву средствима Исламске верске заједнице. | К. Г. Б.

А. Андрејевић, Споменици исламске архитектуре: у *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 229–231; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Јеврејско гробље у Новом Пазару, у Поток махали, представља један од последњих материјалних трагова некадашње јеврејске заједнице, која је у овом граду постојала око триста година, све до хапшења и протеривања њених припадника 1942. Јевреји су се у Нови Пазар доселили током XVIII века, јер су их Турци радо примали због њихове марљивости и вредноће. Посебно су добили на значају након пада Дубровачке републике, почетком XIX века, када су заменили дубровачке трговце. За потребе трговања градили су дућане, а живели су у раскошним кућама, имали школу и синагогу у Поток махали. Сахрањивани су на свом гробљу, где је на оригиналном месту сачувано само неколико гробница. Због вишедеценијске девастације не може се утврдити колико је гробова било, јер је велики број споменика изломљен и уништен. Надгробни споменици су рађени у неколико варијанти, а савременије, зидане гробнице су од армираног бетона и често имају декоративне елементе који доприносе њиховој монументалности. Већина гробова је, у складу са јеврејском традицијом, скромна. Гробље је уређено 1936. и све до 1942. године адекватно је одржавано, уређивано и чувано. Током друге половине XX века Јеврејско гробље је у значајној мери девестирано, а 2014. Завод у Краљеву је изradio Пројекат претходних истраживања, заштите и презентације Јеврејског гробља у Новом Пазару (архитекта Р. Чубрић, историчар М. Ђоровић). | М. Ђ. / К. Г. Б.

Т. Ђорђевић, Јевреји у Србији за владавине кнеза Милоша, *Годишњица Николе Чујића књ. XXXV*, Београд 1933; Е. Мушовић, Новопазарски јевреји, *Новопазарски зборник 3* (Нови Пазар 1979), 23–38; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРАДИНА ПОСТЕЊЕ

Јужно од насеља у Постењу на купастом узвишењу, које заузима веома повољан геостратешки положај налази се утврђење Градина. Археолошким истраживањима установљена је хронологија локалитета која обухвата седам културних хоризоната. Прва три припадају праисторијском периоду: енеолит, бронза и халштат. У античком периоду на Градини је постојала бенефицијарна станица и једна грађевина импозантних димензија о чијем значају говоре остаци бојеног малтера. Станица и грађевина су током IV века повезане бедемом. Овај брањени простор је послужио као основа утврђења из времена Јустинијанове грађевинске делатности у унутрашњости Балкана. Два последња културна хоризонта везују се за период IX–X и XI–XII века. Прва сондажна истраживања вршена су у периоду од 1982. до 1984, а прерасла су у систематска археолошка истраживања од 1988. Почетком XXI века археолошка ископавања су прекинута. Конзервација откривене архитектуре отпочета је 1991. и обустављена у исто време када и истраживања (Републички завод за заштиту споменика културе). | М. А. Ч.

Д. Мркобрад, Рас – Постење, објекти уз североисточни бедем, *Гласник ДКС 18* (Београд 1994), 84–86; Д. Мркобрад, Постење: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института XXXVI* (Београд 1997), 203–219; М. Михаљевић, Конзерваторски радови на локалитету Рас –Постење, *Гласник ДКС 22* (Београд 1998), 51–52; А. Јовановић, Тетрапилон на Градини у Постењу код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 22* (Нови Пазар 1998), 7–13; Д. Премовић–Алексић, Археолошка карта Новог Пазара, Сјенице и Тутина, Нови Пазар 2014, 133–134.

СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА СА ОСТАЦИМА ЦРКВЕ У ДЕЖЕВИ

Локалитет је смештен поред Дежевске реке, на месту где је 1282. одржан Дежевски сабор, на коме је краљ Драгутин предао престо краљу Милутину. Црква, подигнута крајем XIII века, једнобродна је грађевина са припратом на западу, потковичастом апсидом на истоку и дозиданим анексом на јужној страни. Олтарски простор од наоса је раздвојен са два зидана ступца. Унутрашњост цркве је била живописана. Од живописа су очуване доње зоне сликаног сокла, као и мноштво фрагмената у шуту. Грађевина је разорена крајем XIV или почетком XV века, током првих продора Турака у Србију. У истом периоду око цркве је оформљена некро-

пола. Археолошка истраживања 1981. и 1982. изведена су у организацији Завода у Краљеву (др Марко Поповић). Конзерваторско-рестаураторски радови на остацима цркве изведени су по пројекту Републичког завода за заштиту споменика културе. Конзервацију и консолидацију откривеног живописа извео је Завод у Краљеву (сликар-конзерватор М. Ђокић). У оквиру заштићених парцела археолошког налазишта, након извршених археолошких истраживања (Музеј у Расу), крајем 2012. постављен је камен темељац за изградњу нове цркве посвећене Св. Сави, по пројекту Завода у Краљеву (архитекта М. Славковић). | М. А. Ч.

Р. Станић, Архитектура и сликарство XVI и XVII века: у *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 224–225; Ј. Калић, М. Поповић, Црква у Дежеву, *Сџаринар XXXVI* (Београд 1985), 115–147; М. Ђокић, Скидање и обрада фрагмената живописа из Дежаве, *Гласник ДКС 14* (Београд 1990), 90–91.

ТЕРМЕ У НОВОПАЗАРСКОЈ БАЊИ

Археолошки локалитет Терме у Новопазарској Бањи налази се северно од зграде старог купатила. Истраживањима која су трајала у периоду од 1983. до 1989 (др А. Цермановић–Кузмановић) истраживани су остаци четири хумке из касног бронзаног доба, део великог тумула из периода старијег гвозденог доба, као и комплекс грађевина из периода антике и касне антике. Античком периоду припадају остаци капеле, односно светилишта датованог у II–III век. Крајем III, почетком IV века капела је дограђена и претворена у цркву. Изградњом фудбалског игралишта највише је страдала рановизантијска базилика, чије се подизање везује за период Јустинијанове владавине. Остаци светилишта и бази-

лике нису били део насеља нити урбаног језгра. Њихов настанак и сакрални значај могу се повезати са термалним изворима Бање. | М. А. Ч.

А. Јовановић, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, *Новопазарски зборник 19* (Нови Пазар 1995), 31–67.

12 споменика културе
1 археолошко налазиште

Манастир Градац

Манастир Градац, задужбина краљице Јелене Анжујске, жене краља Уроша, саграђен је у подножју планине Голије у последњој четвртини XIII века. Манастирски комплекс подигнут је на месту старије рановизантијске базилике, и састоји се од цркве посвећене Благовестима Богородице, мање цркве посвећене Св. Николи, трпезарије и економских просторија прислоњених уз масивни ободни зид. Црква Благовести припада рашкој стилској групи, у основи је једнобродна грађевина са куполом, троделним олтарским простором на истоку и припратом на западу. У спољној обради фасаде доминирају романички и готички декоративни елементи. У унутрашњости храма сачувана је ктиторска композиција, која приказује краља Уроша и краљицу Јелену са моделом храма које, заједно са Св. Симеоном Немањом, Богородица приводи Христу на престолу. Испод ктиторске композиције налази се двојни саркофаг намењен за сахрану краљевског пара. Најранији заштитни радови обављени су 1947/48. године. Републички завод за заштиту споменика културе 1962. започео је опсежна систематска истраживања и конзерваторско-рестаураторске радове на архитектури и сликарству. Обнова цркве завршена је 1975, а манастирски живот је обновљен 1990. | К. Г. Б.

О. Кандић, *Градац – историја и архитектура манастира*, Београд 2005; *Јелена велика краљица*, Седам векова од смрти краљице Јелене Анжујске 1314–2014, Каталог изложбе (Краљево 2014).

НОВА ПАВЛИЦА

Манастир Нова Павлица са црквом Ваведења Богородице у селу Павлица код Рашке задужбина је обласних челника браће Стефана и Лазара Мусића, блиских сродника кнеза Лазара Хребељановића, са краја XIV века. Архитектонски црква не припада ни једном познатом средњовековном грађитељском стилу. Основа храма је триконхална, што је одлика црква моравске стилске групе, али је у обради фасада знатно сиромашнија. Цркву надвисује купола ослоњена на четири витка стуба, а фасаде су равне, окречене у бело, са плитким нишама у којима су портали и прозорски отвори. Храм је обновљен 1464, када је дозидана припрата, што се закључује из натписа о обнови са композиције на јужном зиду, на којој је фигура рашког митрополита Јоаникија пред Богородицом. Крајем XIX века уз цркву је дозидан масивни звоник. Осликавање унутрашњости храма највероватније је изведено након Косовског боја. Велики део живописа, углавном у горњим зонама, пропао је. Конзерваторске радове на живопису изводио је Републички завод за заштиту споменика културе шездесетих (1954–55), а на архитектури у наредним деценијама XX века. Завод у Краљеву извршио је археолошка истраживања дела цркве током 2012/13 (археолог Г. Гаврић), а реконструкцију фасаде 2012 (архитекта Г. Кужић). | К. Г. Б.

М. Михаиловић, Зидна декорација новопавличке цркве, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 65–81; И. М. Ђорђевић, Загонетни лик на капителима у Новој Павлици, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 117–124; Р. Петровић, Откриће фресака у Новој Павлици – прилог проучавању уметности XV века, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 137–156; Б. Цветковић и Г. Гаврић, *Манастир Нова Павлица*, Краљево 2014.

СТАРА ПАВЛИЦА

Стара Павлица се налази на десној обали реке Ибар, непосредно изнад пруге Краљево–Рашка. Остаци цркве данас су у рушевинама и веома су пострадали изградњом пруге 1930, када је уништен северни брод. Црква је мања тробродна крстообразна базилика са припратом на западу. Изнад централног брода подигнута је мања полигонална купола. Црква се први пут спомиње као студенички метох у повељи краља Стефана Првовенчаног манастиру Студеници, али по својим архитектонским карактеристикама припада преднемањинском времену. Живописана је два пута, а остаци млађег живописа потичу из средине XIII века. Први конзерваторски радови на архитектури и живопису изведени су 1949/50. Завод у Краљеву био је носилац археолошких истраживања 1971 (археолог О. Вукадин). Осим архитектуре, истражене су две зидане гробнице у јужном делу припрате и делимично некропола која се развијала око и унутар цркве. Обимни конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури и живопису изведени су у периоду 1971–1978, а затим и 1997. у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

Ђ. Мано-Зиси, Стара Павлица, *Сџаринар VIII–IX* (Београд 1933), 206–210; О. Вукадин, Археолошка истраживања у Старој Павлици, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 145–148; О. Кандић, Начела заступљена при обнови манастира Градца и Старе Павлице, *Зборник заштитне споменика културе XXVI–XXVII* (Београд 1980), 191–196.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У БАЉЕВЦУ

Црква посвећена Св. Николи смештена је на гробљу варошице Баљевац, на левој обали реке Ибар. По стилским карактеристикама, каменој пластици (бифоре) и архитектури, очигледан је утицај романичког стила, а Александар Дероко је изградњу цркве датовао у крај XII века. Црква је у основи једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом на истоку и централним простором, који је са два пара пиластара подељен на травеје. Фасада, рашчлањена слепим аркадама, малтерисана је и окречена белом бојом. Црква је дочекала XX век без крова. На основу натписа из 1776. била је у функцији, а претпоставља се да је страдала током Првог српског устанка. У цркви је фрагментарно очувано вредно фреско-сликарство. Фреске настале четрдесетих или педесетих година XIV века израдили су мајстори са Приморја. Први конзерваторски радови на цркви изведени су 1935/36. када је постављена заштитна кровна конструкција коју носи девет стубаца. Конзерваторски радови на фреско-сликарству изведени су 1975/76. у организацији Завода у Краљеву (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

И. Здравковић, Брвеник на Ибру, *Наша прошлост* 1–2 (Краљево 1968), 20–23; Р. Станић, Фреске цркве св. Николе у Баљевцу код Рашке, *Саопштења* X (Београд 1974), 53–76; Споменичко наслеђе Србије, ур. С. Пејић, Београд 2007, 92.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У КОНЧУЛИЋУ

Манастирски комплекс смештен је на високој левој обали реке Ибар, неколико километара узводно од Рашке. Верује се да је манастир из преднемањинског периода и да је обновљен у време Стефана Немање. Почетком XIV века манастир доживљава пуни процват, а за време владавине краља Милутина постаје седиште новоуспостављене Епископије кончулске. Манастир је порушен и опустео после великог Аустријско-турског рата крајем XVII века. Садашња црква подигнута је 1861, само делимично на старијим темељима. Крајем седамдесетих година XX века Завод у Краљеву спровео је вишегодишње истраживачко-конзерваторске радове на комплексу (археолог О. Вукадин, архитекта В. Вучковић). Истражени су унутрашњост цркве и њена непосредна околина. Делимично су откривени остаци оградног манастирског зида и конака који су били прислоњени уз њега. У североисточном делу комплекса пронађени су остаци улаза и степеништа према реци Ибар. Истражени део манастирског комплекса је конзервиран и презентован у савременој порти. Завод је почетком XXI века израдио пројекат новог манастирског конака изван старог комплекса југозападно од манастирске цркве (архитекта В. Вучковић). | М. А. Ч.

О. Вукадин, Д. Минић, Црква Св. Николе у Кончулићу код Рашке, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 301–302; В. Вучковић, Манастир Кончулић код Рашке, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 311–314.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ШУМНИКУ

Црква Св. Николе саграђена је на узвишењу изнад десне стране магистралног пута Краљево–Рашка. На основу стилских карактеристика – утицај романичког стила, црква се посредно датије у XIII век. Основа храма има правоугаони облик, са полукружном апсидом на истоку, а унутрашњост је пиластрима подељена на три травеја. Кров изнад централног и западног травеја је био двосливан покривен каменим плочама, док је изнад апсиде пратио облик свода. На западном зиду, изнад врата, очувана је фрагментована лунета, у којој је била представа патрона, а изнад лунете налазио се прозорски отвор у облику бифоре. На фасадама северног и јужног зида у висини централног травеја израђена је по јед-

на плитка слепа аркада. Црква је била малтерисана са спољне стране, а у унутрашњости живописана. Око цркве се развијала сеоска некропола, која се оквирно датије у XIV век. Археолошка истраживања вршена су у организацији Завода у Краљеву 1986–1987 (археолог О. Вукадин). Пројекат обнове и радови су изведени у организацији Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

Р. Станић, Црква св. Николе у Шумнику код Рашке, *Саопштења IX* (Београд 1970), 101–109; О. Вукадин, Црква Св. Николе у Шумнику, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 286; Г. Тошић, Црква Св. Николе у Шумнику, *Новојазарски зборник 16* (Нови Пазар 1992), 27–37.

ЦРКВА СВЕТЕ ПЕТКЕ У ТРНАВИ

Црква Св. Петке је мали сеоски храм једноставне правоугаоне основе са плитком полукружном апсидом на истоку и припратом на западу. Засведена је полуобличастим сводом. Кров на две воде некада је био покривен плочом. Приликом обнове после Другог светског рата плоча је задржана само на простору апсиде, док је остатак цркве покривен црепом. Ктитори храма су извесни Вучин и Цвета по натпису изнад пролаза из припрате у наос. Највећу вредност цркве представља њена унутрашњост осликана 1579/80. Живопис је обнављан 1613, како је записано у олтарском простору. Први конзерваторски радови у организацији Завода у Краљеву изведени су 1968, када је извршено учвршћивање крова, постављање тротора и дерсовање фасада (архитекта М. Домазет, ист. уметности Р. Станић). Године 1971. извршени су први радови на конзервацији угроженог живописа. Радови су настављени у периоду од 1981. до 1983 (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке Пајтријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 179; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 299; М. Гвоздић, Црква св. Петке у Трнави код Рашке, *Новојазарски зборник 3* (Нови Пазар 1979), 89–96; З. Ивковић, М.

Ђокић, Црква Свете Петке у Трнави код Рашке, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 318.

КУЋА РАДОМИРА ВУЈАНЦА У ГРАДЦУ

Кућа Радомира Вујанца налазила се у непосредној близини манастира Градац и по архитектонским карактеристикама представљала је типичан пример народног градитељства овог краја. Саграђена је средином XIX века и била је једна од најстаријих кућа у околини. Подигнута је на косом терену, са подрумом испод дела куће у којем је соба. Подрум је зидан грубо тесаним каменом, а приземни, стамбени део је од нешто финијег камена. Кров на четири воде био је покривен шиндром. Унутрашњост је била подељена на *кућу* и собу. У *кући* је било отворено огњиште смештено уз преградни зид. Кућа Радомира Вујанца у Градцу више не постоји. На њеном месту видљиви су само темељи који су потпуно зарасли у коров. Завод у Краљеву не поседује техничку документацију тако да реконструкција споменика културе није могућа. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУРСУЛИЋА КУЋА У РАШКОЈ

Курсулића кућа изграђена је као породична кућа крајем XIX века, између 1878. и 1895. Указом књаза Александра Карађорђевића из 1845. формирана је чаршија на реци Рашка, у граничној зони, у којој су подигнуте јавне зграде попут царине и карантина. Прве саграђене куће биле су од лакших материјала, попут кућа у околним селима, са обележјима народног градитељства. Курсулића кућа је први објекат са карактеристикама средњоевропске грађанске архитектуре, по угледу на куће у градовима преко Саве и Дунава. Кућа је у стилу еклектике, са претежним утицајем класицизма. То је приземна зграда, саграђена на косом терену, са делимично укопаним подрумом, приземљем и таваном. Током Првог светског рата, у новембру 1915, у Рашкој је боравила Влада Србије и ту одржала две седнице, од чега једну у кући породице Курсулић. Седници је председавао Никола Пашић, премијер, у присуству престолонаследника Александра Карађорђевића, врховног команданта српске војске. | М. А. Ч. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД БРВЕНИК СА ЦРКВОМ ПОСВЕЋЕНОМ СВЕТОМ НИКОЛИ

Брвеник је смештен на високој стеновитој купи, на месту где се Брвеница улива у Ибар. Град се први пут спомиње као средиште истоимене жупе 1363, када је имао значајну улогу у контролисању путних праваца кроз долину реке Ибар. Данас се на терену, од некада великог утврђења, разазнају само го-миле расутог камена. Утврђење се састоји из горњег и доњег града, а на терену се уочава само једна кула кружне основе. Након турских освајања горњи град је 1455. највероватније разорен. Подграђе се налазило на заравњеном платоу према току реке Брвеница, где су смештени остаци цркве Св. Николе из XIV века. Археолошка ископавања цркве извршена

су 1966. у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин). Конзерваторско-рестаураторски радови (ист. уметности Р. Станић, архитекта М. Домазет) настављени су 1967. и обухватили су санацију зидова, реконструкцију пода и опшивање очуваних фресака кречним малтером. Радови на фреско-сликарству у истом обиму поновљени су 1984 (сликар-конзерватор М. Ђокић). Током 2011. Завод је израдио Идејни пројекат реконструкције цркве (архитекта В. Маринковић), а након тога за потребе израде Главног пројекта сачињен је Геотехнички елаборат. | М. А. Ч.

Р. Станић, О. Вукадин, Црква Св. Николе у Брвенику, *Саопшћења VIII* (Београд 1969), 145–153; М. Ђокић, Брвеник, Црква Св. Николе, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 318–319; Е. Мушовић, Брвеник у турским изворима XV и XVI века, *Новојазарски зборник 16* (Нови Пазар 1992), 55–74; Д. Булић, Једна могућа остава из предграђа град Брвеника, *Наша прошлост 8* (Краљево 2007), 18–28; Исти, Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања, *Историјски часопис 60* (Београд 2011), 57–96.

СТАРО КУПАТИЛО У ЈОШАНИЧКОЈ БАЊИ

Старо купатило је најстарији објекат за коришћење термалних вода у бањском комплексу Јошаничке Бање. Изграђено је у периоду турске владавине, најкасније у XVIII веку. Просторна концепција одступа од схеме коришћене приликом пројектовања лековитих бања, каплица. Главни део, у целисти сачуван до данашњег времена, има приближно квадратну основу. У поду је степенасто укопан базен, те софе за седење и нише у зидовима за одлагање прибора за купање. Централни простор је надвишен плитком слепом куполом. Кров на четири воде покривен је ћерамидом. Уз северозападни зид главног дела била је смештена изузетно мала просторија, халват, за одвојено купање и парење. Ар-

хеолошка истраживања (археолог В. Богосављевић) и конзерваторско-рестаураторски радови (архитекта С. Вујовић) обављени су 1987. у организацији Завода у Краљеву, када је замењен кровни покривач. У току наредне кампање 1988. извршена је санација фасаде и зазидан је улаз у малу просторију. Урађени су и обимни земљани радови око објекта и тротоар уз југозападни зид. | М. А. Ч.

С. Вујовић, Старо купатило у Јошаничкој Бањи, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 314–316; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

НОВО КУПАТИЛО У ЈОШАНИЧКОЈ БАЊИ

Ново купатило, смештено на левој обали реке Јошанице, изграђено је у време када се формира модерни бањски и туристички простор Јошаничке Бање. Још 1932, доласком Ивана Козлова на место управника, започели су радови на њеном уређењу. Формиран је парк, обновљено је старо купатило, проширени извори лековите воде, и на крају 1935. изграђено ново купатило, о чему постоји податак на централном делу атике, изнад улазних врата. У периоду између два светска рата, 1936, Бања је уврштена у 13 туристичких места бањског карактера у Србији. Купатило је приземна грађевина симетричне основе на којој се издвајају централни део и бочна крила. Фасаде су равне и издужене, са наглашеним и дубоким кровним венцем, атиком и полукружним прозорским отворима. Кров је над централним делом раван док су изнад бочних крила формиране плитке куполе. Од два првобитна базена, за мушкарце и жене, сачуван је само степенасто укопан базен правоугаоне основе у западном крилу. У централном простору некада су се налазиле четири каде. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ЗАЈАЧАК У КРЕМИЋИМА

Налазиште је смештено у подножју брда Градац у залеђу десне обале реке Ибар. На терасасто спуштеној заравни откривени су остаци античког металуршког центра са остацима зиданих објеката, низовима пећи за топљење и објектима за прераду гвоздене и бакарне руде, као и депозитом шљаке. Пећи су кружне основе, зидане од редова притесаног камена већих димензија у форми сухозида. Налазиште се датује у период III–IV века, што се поклапа са појачаном рударском активношћу Римљана на падинама планине Копаоник. На локалитету Зајачак по први пут је откривен већи археометалуршки центар у изолованој високој планинској зони, који даје могућност за истраживање и дефинисање нивоа и карактера римске технологије прераде руда. Археолошка истраживања у организацији Археолошког института и Народног музеја у Краљеву вршена су у периоду од 1991. до 1996. Превентивна заштита локалитета обављена је 2011. у организацији Народног музеја у Краљеву. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву; Документација Народног музеја Краљево

Тутин

4 споменика културе
4 археолошка налазишта

МОНАСТИР ЦРНА РЕКА

Манастир Црна Река са црквом Св. арханђела Михаила представља спој природног амбијента и народног градитељства. Манастирски комплекс се састоји од цркве и приступног дрвеног моста, конака, манастирских келија и звонаре. Црква и келије су уклопљени у целину и саграђени испод стене, готово потпуно увучени у пећински простор. Претпоставља се, да је манастирски комплекс подигнут у време турске власти, и то последњих деценија XVI века. Први писани помен потиче из знатно каснијег перида, а поуздано се зна да је у првој половини XVIII века у манастиру била монашка школа, као и жива преписивачка делатност. Манастир је снажно култно место од 1840, када су у њега

пренете мошти Св. Петра Коришког. Унутрашњост цркве је осликана, али је живопис из 1600/01. оштећен у пожару. Велике вредности је и иконостас, који је настајао у неколико фаза, а најстарији делови потичу из времена зидања цркве. Конзерваторско-рестаураторске радове на архитектури и живопису манастирских објеката (1965–1969) извео је Републички завод за заштиту споменика културе. Препокривање цркве изршено је 1985–1988. по пројекту Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић). Током 2014. урађен је пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на манастирској цркви (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

Р. Станић, Зидно сликарство цркве манастира Црне Реке, Рашка баштина 1 (Краљево 1975), 95–130; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, Рашка баштина 1 (Краљево 1975), 294; Манастир Црна ријека и светци Пејтар Коришки, Зборник радова са научног скупа, Приштина–Београд 1998.

ЦРКВА СВ. ПЕТРА И ПАВЛА У ТУТИНУ

На левој обали реке Видрењак, на ивици сеоског гробља смештена је црква Св. Петра и Павла. На основу очуваног датума израде живописа њена изградња везује се за крај прве половине XVII века. Црква је у основи једнобродна грађевина, са апсидом на истоку и касније дозиданом припратом на западу. Простор апсиде засведен је полукалотом, а простор наоса полуобличастим сводом. Кров на две воде је стрм и покривен шиндром. Унутрашњост цркве је живописана 1647/48. Живопис по својој тематици и ликовним особеностима представља изузетно вредно и интересантно остварење црквене уметности XVII века. Први радови на живопису обављени су 1967, када је извршена и поправка кровног покривача и осигурано одвођење атмосферске воде. Озбиљни радови на архитектури и живопису изведени су 1968, 1973. и 1974. Архитектонске радове извео је Завод у Краљеву (архитекта М. Домазет). Извршена је замена кровне конструкције, уместо фалцованог црепа враћен је првобитни кровни покривач – шиндра. Радове на санацији фреско-сликарства извео је Републички завод за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, Рашка баштина 1 (Краљево 1975), 295; Р. Станић, Црква Св. Петра и Павла у Тутину, Рашка баштина 2 (Краљево 1980), 137–160; Д. Симић–Лазар, Иконографија Страшног суда у цркви Св. Петра и Павла у Тутину, Саопштења XVII (Београд 1985), 167–179.

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА БОГОЉУБА ЧУКИЋА У МОЈСТИРУ

Кућа Богољуба Чукића саграђена је у другој половини XIX века, као брвнара под шиндром. У њој се 1913. родио Богољуб Чукић, у сиромашној породици која није могла да га школује па је провео детињство чувајући стоку и обрађујући земљу, а касније је учествовао у сечи шуме за Индустрију намештаја Треска. Са 23 године, 1936, запослио се у Руднику олова Трејча код Косовске Митровице, где је дочекао почетак Другог светског рата. Партизанима је приступио 5. октобра 1941. дошавши у логор на Копаонику. Припадао је бригадама које су се истакле по храбрости у борбама око Новог Пазара, у долини Ибра и код Краљева. Ратне борбе наставио је око Никшића и на Сутјесци, а затим и даље у Босни, око Грахова и Ливна, на Неретви. У августу 1943, у паузи између борби са окупатором, код Завидовића намеравао је да другове обрадује уловом рибе. Желео је да баци неМ. А. Ч.ку бомбу у вир, али му је она експлодирала у руци. Саборци су га сахранили у селу Бељави испод Коњух планине. Крајем XX века родна кућа Богољуба Чукића је срушена. | К. Г. Б.

Gr. autora, Narodni heroji Jugoslavije, А–М, Београд i Titograd 1982, 157–158; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ХАМЗАГИЋА КУЋА У ТУТИНУ

Хамзагића кућа утврђена је спомеником културе као последњи пример старе народне архитектуре на подручју Тутина. Породица Хамзагић, као прва беговска породица која се са Дурмитора доселила на подручје данашњег града, запосела је велика пространства пашњака за гајење стоке, што им је било основно занимање. Убрзо су купили кућу у околини Рожаја и пренели је у Тутин, поставивши је на ози-дану камену магазу. Кућа је била стара брвнара дурмиторског типа. Саграђена је као спратни објекат, са приземљем у којем је магаза зидана каменом и спратом од талпи везаних на ћерт. Магаза је најпре служила као штала, док се породица бавила искључиво сточарством, а затим као остава.

Спратни део је служио за становање породице и он је био подељен на *кућу* са огњиштем, собе и диванхану, која се налазила изнад улазних врата приземља и била затворена мушебенцима. Високи четвороводни кров је био покривен шиндром. Објекат породице Хамзагић временом је веома оштећен због чега су га власници 1993. раскопили и уклонили из дворишта. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВИНА ВИДРЕЊАК У ТУТИНУ

Остаци манастирског комплекса налазе се један километар јужно од Тутина, изнад леве обале потока Видрењака. У народу је очувано веровање да су цркву подигли краљеви Драгутин и Милутин. Комплекс је истраживан у периоду од 1979. до 1982 (Археолошки институт у Београду). Црква, смештена на источној страни локалитета, једнобродна је грађевина са апсидом на истоку. Припрата је нешто ужа од цркве и накнадно дозидана. На основу сличности са црквама рашке градитељске школе претпоставља се да је подигнута у другој половини XIII или првим деценијама XIV века. Монашки објекти су смештени на западној страни локалитета, а јужно и западно од цркве откривени су остаци обимног зида који је затварао простор манастирског комплекса.

Око манастирске цркве се од XIII до XV века развијала некропола. Манастир је страдао у пожару крајем XVII века током Аустријско-турских ратова. | М. А. Ч.

М. Поповић, Црквица у Тутину, *Новопазарски зборник* 3 (Нови Пазар 1979), 13–22; М. Поповић, Остаци манастирског комплекса у Митрови код Тутина, *Новопазарски зборник* 6 (Нови Пазар 1982), 23–30; М. Поповић, Остаци манастира на локалитету Црквина у Тутину, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 119–136.

СМОЛУЋСКА ПЕЋИНА

Пећина се налази у селу Смолућа, изнад извора истоимене речице. Пећина је лако приступачна, окренута према северу и има мању платформу испред улаза. Сондажна археолошка истраживања обавио је Археолошки институт из Београда 1984–1985. Старост културних слојева процењује се на 35000–40000 година. По својим типолошким одликама кремене алатке из Смолућске пећине се могу одредити у мустеријенску фазу средњег палеолита. Истраживањем Смолућске пећине утврђено је краткотрајно присуство човека и током каснијих епоха: енеолит, халштат. Смолућска пећина је значајна и по налазима фауне која омогућава реконструкцију палеоеколошких и палеоклиматских прилика средњег палеолита. | М. А. Ч.

ОСТАЦИ ЦРКВЕ И ГРОБЉА У ПИСКОПОВЦИМА

Налазиште је смештено у северном делу села, поред зграде Основне школе. Црква је једнобродна грађевина наглашено правоугаоне основе са припратом, наосом и полукружном апсидом на истоку. Зидови цркве, грађени притесаним каменом, очувани су до висине од 1,5 м, нарочито у североисточном делу. На некрополи, која се развијала око цркве заступљени су надгробници облика крста и плоче без натписа и украса. Некропола се у народу назива Грчким/Римским гробљем. На парцелама испод цркве и некрополе изоравани су метални предмети и фрагменти керамике који указују на постојање насеља. | М. А. Ч.

ПЕЋИНСКА ЦРКВА У ПАЉЕВУ

У Горњем Паљеву у махали Штек налази се пећинска црква звана Ђелије посвећена Св. Николи. Највећу вредност цркве чине место на којем је саграђена и начин градње. Пећинска црква је подигнута крајем XVI или почетком XVII века, скромних је архитектонских вредности, без живописа и архитектонске пластике. На југозападном зиду постоји отвор који води дубље у пећину и који има функцију скривнице. Црква је позната по исцелитељској моћи воде код православних и муслиманских верника. Јединство рељефа и обликовања природе за потребе сакралне функције, уз лековита својства воде, представљају изузетне особености овог комплекса. | М. А. Ч.

Г. Милошевић, Пећинска црква у Паљеву, *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984), 37–50; Д. Премовић–Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Сјенице и Тутина*, Нови Пазар 2014, 301–302, 297, 405–406.

Врњачка Бања

7 споменика културе
1 просторна културно-историјска целина
1 археолошко налазиште

БЕЛИМАРКОВИЋА ДВОРАЦ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Најрепрезентативније здање у Врњачкој Бањи представља Белимарковића дворца, у коме је данас смештен Замак културе. Објекат је изграђен између 1882. и 1887. године за генерала Јована Белимарковића (1827–1906), министра из владе краља Милана Обреновића и једног од три намесника малолетног краља Александра Обреновића. Градња овог здања била је инспирисана пољским вилама и палацетама северне Италије. У стилском погледу припада романтичком историзму са примесама ренесансне архитектуре. То је приметно у симетричној композицији, наглашеној хоризонталности и класицистичкој обради стубова и капитета пространог улазног трема. Укрштено степениште и поли-

хромни редови камена и опеке, указују и на утицај средњовековне моравске школе. Мермер коришћен за израду стубова, ограда и подова потиче са планине Гоч. Завод у Краљеву израдио је пројекат реконструкције фасада, који је изведен 2012/2013 (архитекта Д. Младеновић). | Ч. Б. / М. А. Ч.

О. Топаловић, *Генерал Белимарковић*, Врњачка Бања 1998; Ј. Боровић–Димић, *Трагови шрајања*, Београд–Краљево 2005, 122–124; Ј. Боровић–Димић, *Једна кућа – једна љича, традицијско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 55–61; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ВИЛА АВАЛА У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Данашњи изглед Виле *Авала* обликован је пред почетак Првог светског рата, када је трстенички трговац Бошко Јанковић купио породичну кућу, познату као *Сћанови Ракичића* и доградио спрат, задржавајући исти распоред и начин градње. Први власник др Коста Ракичић био је један од зачетника угоститељства у Бањи и визионар развоја бањског туризма. Основа грађевине је у облику издуженог ћириличног слова П, осмишљена по узору на типске пансионе средњоевропских бања XIX века. Вила има високо приземље, спрат и таван. У симетрично решену зграду улазило се преко отвореног трема у средини, потом се ка дворишту ишло ходником, који се настављао на отворени трем у дворишном делу приземља. Степениште за спрат води у ходник са којег се излази на ограђену терасу главне фасаде, као и на истоветну дворишну терасу. Дрвени декоративни елементи украшавају ограде тераса и забате. После Другог светског рата вила *Авала* претворена је у зграду за стално становање, чиме је дошло до нарушавања концепта основне функције, али и губљења репрезентативности. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Ј. Боровић–Димић, *Једна кућа – једна љича, традицијско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 296–299; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ВИЛА МИ ЛА У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Вила *Ми Ла* саграђена је тридесетих година XX века по нацртима инжењера Милосава Бошковића, који је значајно допринео инфраструктурном развоју Врњачке Бање. Инжењер Бошковић, као саветник Министарства шума и рудника Краљевине, руководио је 1939. градњом пута Врњачка Бања – Гоч. Вила носи име Бошковићеве супруге, које је записано стилизованим нотним писмом на главној фасади, симболишући њену љубав према музици и певању. Здање представља занимљиву симбиозу елемената народног градитељства и декоративних елемената преузетих из српске средњовековне архитектуре. Маштовито компоновано здање, надахнуто романтичарским тежњама, одликује се елементима српске средњовековне архитектуре (полукружни отвори уоквирени каменним блоковима, конзоле које носе угаону терасу, монументални трем са аркадама). Стилизовањем и применом мотива народног неимарства створени су нови облици инспирисани традиционалним. Пројектант је применио препознатљиве облике, преузете из градитељске традиције: сложен четвороводни кров покривен ћерамидом, димњаке са украсним капама и трем са луковима. Двориште је ограђено зиданом оградом од опеке, грубо малтерисаном и покривеном ћерамидом, ритмично постављених кружних отвора са кованом решетком. Исти мотив поновљен је и на улазним капијама. У дворишту су чесма, базен, сеница и декоративно дрвеће. Вилу је откупила Српска православна црква, па је позната као *Паширијаршијска вила*. | К. Г. Б. / Ч. Б.

Ј. Боровић–Димић, *Једна кућа – једна љича, традицијско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 118–120; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ВИЛА ПАЛАС У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Вила *Палас* саграђена је у периоду између 1924. и 1926, према пројекту врњачког инжењера Гамалејева, а обликована је у духу специфичног класицизма распрострањеног у француским колонијама северне Африке. Узор при изради пројекта виле била је разгледница, коју је власница добила од супруга из Алжира. Академско симетрично решење грађевине са два бочна истурена ризалита на предњој страни, као и хармоничност компоновања архитектонских елемената – лучних отвора у приземљу, а правоугаоних на спрату, показују тежњу ка постизању репрезентативности по угледу на мале француске племићке дворце. Вила је спратна, правоугаоне основе, са кухињом и оставом у сутерену, а у приземљу и на спрату са собама за госте. На спратовима оба ризалита сачувани су полукружни балкони са оградама од кованог гвожђа. Декоративне елементе фасаде чине рељефно изведене балустраде испод прозора, профилисани абакуси лажних капитета, допрозорници и наглашен кордонски венац. У овом пансиону, који је био чест мотив на бањским разгледницама, боравиле су многе познате личности, а најпопуларнија је била глумица Жан-ка Стокић. | К. Г. Б. / Ч. Б.

Ј. Боровић–Димић, *Једна кућа – једна љича, традицијско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 392–393; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КАПЕЛА ПОРОДИЦЕ БЕЛИМАРКОВИЋ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Капела породице генерала Јована Белимарковића саграђена је 1909. на гробљу у Врњачкој Бањи према пројекту архитекте Пере Ј. Поповића. Основа капеле је у облику слободног крста, са централним простором који надвишује осмострана купола над квадратним постољем. Олтарска апсида, изнутра полукружна, а споља полигонална, нема прозорске отворе. Капела је зидана наизменичним ређањем камена и цигле. Сокл је од гранита, а кровни покривач од ћерамиде. Трифоре на јужној, северној и западној страни, као и главни портал, изведени су од беловодског пешчара. Вешто изведени мотиви и форме, преузети са моравских рељефа краја XIV и почетка XV века, истичу декоративност фасада. Изнад најрепрезентативније обрађене трифоре, на западној фасади, налази се грб породице Белимарковић – штит са усправљеним М. А. Ч.ем и венац. На чеonoј страни лука, изнад западне трифоре, уклесан је натпис: ПОРОДИЦА БЕЛИМАРКОВИЋ. Овај споменик културе значајан је како због архитектонских вредности и стилских карактеристика изузетног ауторског остварења архитекте Пере Ј. Поповића, тако и због историјског значаја личности наручиоца, генерала Јована Белимарковића. Конзерваторско-реставраторски радови изведени су 2008. према пројекту Завода у Краљеву (архитекта Д. Младеновић). | Ч. Б. / К. Г. Б.

О. Топаловић, *Генерал Белимарковић*, Врњачка Бања 1998; Д. Младеновић, *Капела Белимарковић*, *Гласник ДКС 33* (Београд 2009), 146–148; Ј. Боровић–Димић, *Једна кућа – једна љича, традицијско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 55–61.

ПОШТАНСКИ ДОМ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Поштански дом подигнут је 1937. средствима из Задужбинског фонда Лазара и Анке Стојадиновић као Санаторијум за опоравак поштанских радника. Масивна грађевина правоугаоне основе, са наглашеним бочним ризалитима, има сутерен, високо приземље, спрат и поткровље. Према пројекту, зграда је била предвиђена само за смештај гостију, имала је по десет соба различите величине на два спрата и заједничка купатила са по две кабине (за мушки и женски клозет), окренуте ка северозападу, према дворишту. Централни ходник пружа се по дужини зграде у правцу северо-исток–југозапад, док је улаз на југоисточној страни. Темељи су од набијеног бетона обложени каменом пешчаром. Зидана је опеком старог формата и кречним малтером, омалтерисана је и окречена. Плитка рељефна декорација посебно је наглашена на угаоним површинама. Монументално двокрако степениште води на високо приземље и терасу ограђену балустрадом, која се простира дуж главне фасаде. По завршетку градње опрему и намештај обезбедило је Удружење ПТТ чиновника, које је и користило санаторијум. Обновом из 1990. извршене су измене у организацији просторија, као и у њиховом опремању (постављени су нови подови, керамичке плочице, уређена купатила). Тада су дограђени са северне стране сала за ручавање и котларница, као и мансардно решено поткровље покривено бојеним лимом. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВ. САВЕ У ГРАЧАЦУ

Црква обновљена 1812. представља мању правоугаону грађевину наглашено издужене основе, са полукружном апсидом на истоку и малом куполом. Засведена је полуобличастим сводом. Поред главног, западног улаза, постоји и уски бочни улаз са севера. Првобитни под био је од мермерних споменика студеничког типа, облика правоугаоне, односно трапезоидне плоче или крста са или без декорације. Овај под је, по црквеном летопису, због оронутости, прекривен новим почетком XX века. Археолошка истраживања 2010. спроведена су у организацији Завода у Краљеву (археолог М. Алексић Чеврљаковић). Истраживањима је потврђено постојање старијег објекта чија се основа не поклапа са основом постојећег. У нивоу пода најстарије грађевине пронађена су два надгробника *in situ*, која се оквирно датирају у период XIV–XV века. Црква је обновљена у турском периоду, највероватније почетком XVII века, о чему говоре покретни налази (агијазма и постоља за свећњак), као и плаштаница поклоњена храму 1765. Познато је да је црква обновљена 1812, али не и у ком обиму. Након 2010. Црквени одбор је без знања Завода извршио нивелацију простора испред улаза у цркву и тиме девастирао постојеће културне слојеве. | М. А. Ч.

М. Михајловић, *Црква у Грачацу код Краљева*, *Наша прошлост* 1–2 (Краљево 1968), 61–64; М. Алексић Чеврљаковић, *Црква св. Саве у Грачацу*, историја и археологија, *Наша прошлост* 13 (Краљево 2012), 129–145.

ЧАЈКИНО БРДО У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Истакнуто место у градитељском наслеђу Врњачке Бање заузима Чајкино Брдо, познато и као Црквено или Александрово Брдо. У писаним изворима с краја XIX века Чајкино брдо назива се *кршом романичке лейоше*. Природни амбијент узвишења одликује се рељефом необичним за ово поднебље и разноврсном вегетацијом. Свој најблиставији период Чајкино брдо доживљава почетком XX века и у време између два светска рата, када се на њему граде приватни пансиони, породичне куће и виле особене архитектуре, у којима се обавља богат културни живот. Многе од великих и лепо уређених парцела сачувале су се до данас у готово непромењеном облику. Посебношћу архитектуре издваја се група објеката позната под именом Црвени крст, легат Обрена и Јелисавете Јанковић из Крагујевца, намењен лечењу и опоравку инвалида из Првог светског рата. У оквиру целине налази се црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице, саграђена 1862. Храм је ктиторско здање Хаџи Јефти-мија Поповића. Изглед цркве је у односу на првобитни нешто измењен каснијим обновама, али је ипак задржао карактеристике првобитног архитектонског концепта. Током 2010–2011. на иконостасу цркве изведени су обимни конзерваторско-рестаураторски радови у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву (сликар-конзерватор Д. Јовановић). | М. А. Ч.

С. Милошевић, Чајкино Брдо у Врњачкој Бањи, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 310–311; М. Лукић Цветић, Иконостас Цркве Рођења Пресвете Богородице у Врњачкој Бањи, *Наша прошлост* 12 (Краљево 2011), 111–122.

ЛОКАЛИТЕТ ЛАЂАРИШТЕ У ВРЊЦИМА

Локалитет се простире на високој речној тераси десне обале Западне Мораве у селу Врњци. Материјал откривен археолошким истраживањима сведочи да се насеље на овом простору развијало у току градачке и трајало до краја плочничке фазе винчанске културе, мада налази две зооморфне представе бика упућују и на постојање старијег насеља старчевачке културе. Грумење шљаке, које се уочавало на површини локалитета, нарочито у западном сектору, указује на могућност топљења метала. Шљака је пронађена само на површинском слоју. Током археолошких ископавања у непоремећеним културним слојевима, није било налаза шљаке. Археолошка истраживања обављена су у неколико кампања крајем осамдесетих година XX века у организацији Филозофског факултета у Београду и Центра за културу Врњачке Бање. | М. А. Ч.

Ј. Боровић–Димић, С. Станковић, Ископавање праисторијског насеља на локалитету Лађариште у Врњцима, *Гласник САД* 4 (Београд 1987), 46–47; Исти, Археолошка ископавања неолитског насеља Лађариште у 1988. години, *Гласник САД* 5 (Београд 1989), 26–29; Ј. Боровић–Димић, Археолошка ископавања неолитског насеља Лађариште у 1989. години, *Гласник САД* 6 (Београд 1990), 59; Иста, Винчанска глинена пластика са Лађаришта, *Гласник САД* 10 (Београд 1995), 104–114; Иста, *Трајови шрајања*, Београд–

Краљево 2005, 40–55; В. Б. Димић, Анализа глчаног и абразивног каменог оруђа са локалитета Лађариште код Врњачке Бање, *Наша прошлост* 14 (Краљево 2014), 31–56.

Чачак

33 споменика културе
2 археолошка налазишта
1 знаменито место

ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У ЧАЧКУ

Саборна црква у Чачку задужбина је жупана Страцимира, брата великог жупана Стефана Немање. Откриће црквених звона са натписима у близини црквене порте око 1875. посведочило је о старини храма и њеном средњовековном имену. Замирању сећања о старини цркве код локалног становништва допринеле су не само честе миграције православног живља током турског периода, већ и чињеница да је она била претворена у џамију, претрпевши знатне измене. Након конзерваторско-истраживачких радова утврђено је да су из средњовековног периода очувани знатни остаци, веома мало Страцимирове задужбине, а највећим делом из XIV века, када је извршена значајна обнова. Данашња црква је у основи једнобродни објекат са троделним олтарским простором, чије су апсиде споља полигоналне, а са унутрашње стране полукружне. Наос, изнад кога се уздиже пространа купола, од припрате је одвојен помоћу два зидана ступца. Улаз на западној страни фланкиран је са две куле. Фасаде храма украшене су двоструким слепим аркадама и уским лучно засведеним прозорима. Иконостас израђен 1834–46. изузетне величине и уметничке вредности дело је Живка Павловића. Први стручни конзерваторски радови на цркви изведени су између 1926. и 1929. према пројекту архитеката П. Поповића и А. Дерока. Археолошка истраживања унутар

црквене порте изводе се у сарадњи Завода за заштиту споменика културе у Краљеву (археолози О. Вукадин и Г. Гаврић) и Народног музеја у Чачку, са прекидима од 1986. до 2002. Истраживања су показала континуитет употребе места од праисторије до данашњег дана. Конзерваторско-испитивачки радови на објекту 1990. и 1992. изведени у сарадњи М. Чанак-Медић и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву (архитекта Р. Чубрић) показали су да је објекат у великој мери измењен, односно обновљен у XIV веку. Током 2006. Завод је извео санацију куполе и њене фасаде, као и мање оправке на крову (архитекта Р. Чубрић). Радови на фасади и делимичној санацији улазног портала 2008–2010. изведени су под надзором Завода у Краљеву. | М. А. Ч.

О. Вукадин, Археолошка истраживања црквене порте у Чачку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић (Чачак 1992) 99–106; Др М. Чанак-Медић, Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић (Чачак 1992) 81–98.

ВИНОГРАДАРСКИ ПОДРУМ У АТЕНИЦИ

Виноградарски подрум породице Поповић саграђен је на обронцима Јелице, на присојној страни падине и био је потпуно окружен виноградима. У делу села где више нема винограда подрум Поповића остао је једина зграда која сведочи о начину привређивања становништва половином XIX века, када је подрум саграђен. О времену градње сведочи запис урезан на подрумским вратима – 1866. Служио је за одмор радника који су обрађивали виноград, али и за смештај оруђа за рад и производњу вина. Зграда је правоугаоног облика, са северне стране укупана у земљу. Доњи, подрумски део је грађен каменом, а горњи је од брвана. Особеност овог виноградарског подрума је начин градње

зидова од брвана, тзв. горњег подрума. Водоравно постављена брвна постепеним смицањем формирају бачvasti свод, који подсећа на засведене таванице цркава брвнара. Изнад свода је на коснике ослоњен кров, формирајући простор који омогућава струјање ваздуха и обезбеђује равномерну температуру у подруму. Четвороводни кров некада је био покривен лозом, постављеном у дебелом слоју преко талпи, а данас је покривен ћерамидом. Конзерваторско-рестаураторски радови на подруму изведени су 1986. | К. Г. Б.

Н. Пешић–Максимовић, Један преживели облик народне архитектуре, *Зборник радова Народної музеја* 1 (Чачак 1969) 63–74; Б. Крстановић, Виноградарски подрум у Атеници, *Гласник ДКС* 18 (Београд 1994) 150–153.

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У ЈЕЖЕВИЦИ

Иако је према предању црква у Јежевици саграђена у време цара Душана, њен садашњи изглед упућује на градњу почетком XVII и доградњу у XIX веку. У основи је симетрична са дебелим зидовима грађеним притесаним каменом и сигом. Олтарска апсида је полукружна, знатно нижа од зидова цркве, као и северна и јужна певница. Уз западни зид у XIX веку дозидана је припра-та са звоником, ранији западни портал је уклоњен и проширен пролаз, чиме је остварена веза првобитне и нове припрате. Вишеспратни барокни звоник има карактеристичну куполу, али је предимензиониран у односу на првобитни део објекта. Западна врата цркве, постављена на новој припрати, дело су чувеног каменоресца Радосава Чикириза. Најстарији живопис, дело Георгија Митрофановића, сачуван у олтарском простору, потиче из периода одмах по завршетку градње, 1609, док су наос и припра-та живописани 1636/7. Иконостас је из прве половине XIX века, а престоне иконе су дело Јанка Михаиловића Молера. Црква поседује богату ризницу богослужбених предмета и црквених књига из XIX века. Конзерваторско-рестаураторски радови на живопису изведени су 1977–1979. у олтару, певницама, куполи и поткуполном простору, а 1980. у припрати (сликар-конзерватор, М. Ђокић). | К. Г. Б.

Д. Рајић, Црква Светог Николе у Јежевици и манастир Стјеник, прилог за биографију, *Зборник радова Народної музеја* XXIV (Чачак 1994) 189–205; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КОНАК ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ

Конак је саграђен у првој половини XIX века за потребе становања обор-кнеза Пожешке нахије Јована Обреновића. Конак је спратни, невеликих димензија и једноставних фасада. Грађен је бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича. Кров са дубоком стрехом покривен је ћерамидом и над њим се издужу декоративни димњаци. Испод дела зграде налази се камени подрум, накнадно преуређен за потребе Музеја, чија се стална поставка овде налази. У приземљу су, уз пространи улазни хол, смештене још три просторије, повезане узаним ходником. На спрату, до којег воде стрме дрвене степенице, налазе се просторије за пријем са богато украшеним таваницама. Централни део куће, око којег је пет мањих просторија, чини пространи хол на који се надовезује некада отворена диванхана. На југоисточној фасади куће у малтеру је насликан грб породице Обреновић. Најранији радови на конаку изведени су у периоду од 1950. до 1953, када је споменику враћен првобитни изглед. Поновна конзервација извршена је 2005–2006. и 2014. под надзором Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

И. Здравковић, Господар Јованов конак у Чачку, *Документи народної сиваралаштїва у йрошлостї* (Београд 1990) 24–25; М. Протић, Конзерваторско-рестаураторски радови на грбу куће Јована Обреновића у Чачку, *Гласник ДКС* 31 (Београд 2007) 214–215.

МАНАСТИР НИКОЉЕ

Манастир Никоље је најстарији у Овчарско-кабларској клисури, скромне архитектуре која упућује на крај XIV или почетак XV века као период његовог настанка. Већ током XVI века у Никољу је радила, у то доба, веома позната преписивачка школа. Храм је једнобродна грађевина триконхалне основе, са малом припратом на западу (накнадно дозиданом) и олтарском апсидом на истоку. Фасаде храма су веома једноставне, а раскошнијем изгледу доприносе бифоре, низ слепих аркадица испод кровног венца и очуванни делови живописа на јужном зиду. Унутрашњост је богато украшена (XVI–XVII век). Због димензија цркве сликарство се одликује густим распоредом сцена, а тематика је сажета и упрошћена. Иконостас је постављен 1826. и највероватније је рад Јанка Михаиловића Молера. У манастирској порти до данас је сачуван конак кнеза Милоша Обреновића, грађен 1813. године, за смештај његове породице која је бежала од Турака. Конак је грађен поштовањем традиционалних начина градње, као спратна зграда са подрумом. Дуж целе северне и јужне стране конака постављени су тремови са стубовима носачима различите профилације, на спрату повезани оградом висине 70 цм. Манастир поседује велики број драгоцености које се чувају у ризници. Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви (архитекта М. Домазет) изведени су 1977–1979. и 1981. Сликарско-конзерваторски радови (сликар-конзерватор М. Ђокић) изведени су 1978–1980. Радови на конаку кнеза Милоша изведени су 1975. према пројекту архитекте М. Домазет, па 2006. и 2011 (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

М. Домазет, Конак кнеза Милоша у Никољу, *Рашка баштїна* 2 (Краљево 1980), 360; М. Ђокић, Црква св. Николе у манастиру Никоље, *Рашка баштїна* 2 (Краљево 1980), 364–365; Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастїри Овчарско-кабларске клисури*, Чачак–Београд 2012.

МОНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ

Изградња цркве манастира Благовештење започела је 1601, а завршена годину дана касније. Иконостас је постављен 1632, а годину дана након тога изведено је прво осликавање унутрашњости. Манастир је неколико пута страдао и обнављан, а крајем XIX века (1895), приликом градње железничке пруге, прокопан је тунел испод манастира, што је довело до пуцања зидова цркве, због чега је била ван функције све до 1906, када је извршена санација. Црква Благовести Пресвете Богородице је једнобродни храм са двоводним кровом и кубетом на осмостраном тамбуру. Испред западног портала постављен је дрвени трем са једноводним кровом. Црква је покривена шиндром. Унутрашњост, као и

западни зид цркве испод трема, комплетно су осликани, а циклус фресака је сачуван у изворном облику. Велику вредност цркве представља њен иконостас, који се сматра једним од најбољих уметничких остварења прве половине XVII века у Србији. Престоне иконе рад су зографа Митрофана из 1602, а имена осталих аутора, чија су остварења уметнички скромнија, нису позната. Први конзерваторско-рестаураторски радови на цркви изведени су 1967, а обнова старог конака 1975. у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. Завод у Краљеву извршио је 2004. препокривање новом шиндром (архитекта Р. Чубрић). Током 2014. урађен је нови дрвени звоник (архитекта Р. Чубрић). | Ч. Б. / К. Г. Б.

Р. Станић, Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима, *Зборник радова Народног музеја XII* (Чачак 1982) 5–40; Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манасџири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2012.

МОНАСТИР ВУЈАН

Манастирска црква Св. арханђела Михаила смештена је на падинама планине Вујан у атару села Прислоница. Претпоставља се да се на овом простору налазе остаци средњовековног манастира Обровин, запустелог 1597, о чему сведочи натпис са подацима пронађен приликом обнове. На темељима старог здања 1805. Никола Милићевић Луњевица, један од организатора Првог српског устанка и Милан Обреновић, брат кнеза Милоша, отпочели су обнову манастирске цркве, о чему сведочи натпис изнад улаза у наос. Овом приликом изграђени су конак, чардак и једна чесма. Конак и чардак више не постоје, а чесма је темељно обновљена 1922. Црква је у основи једнобродна грађевина са припратом на западу и полукружном апсидом на истоку. Изнад припрате уздиже се високи осмострани звоник. Цркви је у једном тренутку придодат и дрвени трем на високом зиданом постаменту. Кров цркве је покривен гвозденим лимом, а фасада је омалтерисана и у горњим зонама украшена низом слепих arkada. На звонику су смештена четири прозора изнад којих су окулуси, а између се налазе рељефне представе људске главе. У јужном делу припрате сахрањен је војвода Лазар Мутап, јунак Првог српског устанка. У наосу цркве уз јужни зид сахрањен је њен ктитор Никола Луњевица, коме је споменик подигла краљица Драга. | М. А. Ч.

М. В. Глишић, *Манасџир Вујан*, Манастир Вујан 1994; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003) 93–96; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У ЧАЧКУ

Окружно здање у Чачку изграђено је 1875. у непосредној близини цркве и конака господара Јована Обреновића, а служило је за смештај Окружног суда, Окружног начелства и, у делу према цркви, Богородици Градачкој, за боравак кнеза приликом посете Чачку. Аутор пројекта зграде није познат, али се зна да је један од предузим. А. Ч.а био чувени чачански пивар и трговац Фердинанд Крен. Окружно начелство је изузетан сведок високог нивоа пројектантског стваралаштва друге половине XIX века. Изграђен је у стилу закаснелог класицизма, хармонично распоређених прозорских отвора и наглашених ризалита на уличној фасади и једноставне, без декорација, преостале три фасаде. Централни ризалит вертикално је подељен благо канелираним тосканским пиластрима са капителима и завршен је дискретно наглашеним тимпаноном, на којем је, у два симетрично постављена троугла, богата дубока вегетабилна декорација. Унутрашњост објекта организована је у складу са његовом наменом. Конзерваторско-рестаураторски радови, према пројекту архитекте В. Вучковића, изведени су 1975. и 1976. Нови радови изведени су од 1992. до 1995. заменом кровне конструкције и препокривањем објекта, као и пресецањем зидова у нивоу подрума, како би се спречило ширење капиларне влаге (архитекта Р. Чубрић). | К. Г. Б.

Проф. др Богдан Несторовић, Старо окружно здање у Чачку, *Зборник Народног музеја у Чачку I* (Чачак 1969) 87–91; В. Вучковић, Старо Окружно здање у Чачку, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 326–328; Р. Чубрић, Старо начелство у Чачку – санација од влаге, *Гласник ДКС 23–24* (Београд 2000) 77.

КУЋА АЛЕКСИЈА ЛУЖАНИНА У МИОКОВЦИМА

Кућа угледне задружне породице Лужанин својим изгледом и каменим надвратником изнад подрумских врата подсећа на манастирске конаке, али и на градске куће XIX века, па је једна од најлепших и најраскошнијих сеоских кућа овог периода. Грађена је 1856, о чему сведочи натпис на каменом надвратнику подрумских врата, где су уписана и имена власника Лазара Лужанина, тадашњег кмета миоковачког и његове браће Алексија и Јеврема. Лазар Лужанин био је посланик у Светоандрејској скупштини, угледна политичка личност, чиме његова кућа добија шири значај. Кућа је грађена грубо тесаним каменом, облепљена блатом и окречена, а изнад прозора и врата сачувана је плитка малтерна декорација. Кров на четири воде са препуштеном стрехом покривен је ћерамидом. Кућа је постављена на косом терену са подрумом испод целе зграде. Читавом дужином јужне фасаде протеже се доклат ослоњен на четири масивна стуба са којег се улази у унутрашње просторије. Конзерваторско-рестаураторске радове извео је 1978. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву (архитекта М. Домазет, етнолог Р. Павићевић-Поповић). Тада је замењен део кровне конструкције и постављена нова ћерамида, извршена је санација доклат, реконструкција димњака и израђен тротоар у виду калдрме. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, Натписи на сеоским кућама у околини Чачка и Горњег Милановца, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975) 264; Р. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Лужанина кућа у Миоковцима, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 352–353.

РИМСКЕ ТЕРМЕ У ЧАЧКУ

Римске терме у Чачку налазе се у урбаном амбијенту центра града. Откривене су приликом грађевинских радова 1970, када је уништена једна просторија. Изградња терми се датује у крај III века, док су у функцији биле током IV века. Према карактеристикама: постојање свлачионице, фригидаријума, тепидаријума, лаконикума, гимнастичке дворане, терме прате познату римску матрицу прилагођену климатским потребама и захтевима наручиоца. Објекат сведочи и о прихватању римског начина живота у унутрашњости Балкана. Очуване су у зони темеља и доњим партијама зидова, а делимично је очуван и систем подног грејања – стубићи хипокауста. Будући да се ради о мањем комплексу, чија

укупна површина не прелази 500 м, за терме је адекватнији назив балнеум –приватно купатило мањих димензија. Овакви објекти су могли бити део неког сеоског имања (villa rustica) или насеља (vicus). Остаци терми сведоче о присуству организоване римске управе у унутрашњости Србије, на границама провинција Далмације и Горње Мезије. На рушевинама терми се током XII века оформила хришћанска некропола на редове. Археолошка истраживања спроведена су у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин) и Народног музеја у Чачку. Конзерваторски радови изведени су током 1972–73. према пројекту архитекте Р. Прокића, након чега је 1975. извршено уређење прилаза и презентација локалитета. Пројекат *Римске терме у Чачку* у склопу Програма *Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине* представља једини консолидован пројекат Завода у Краљеву (археолог М. Алексић Чеврљакковић). | М. А. Ч.

Р. Прокић, Римске терме у Чачку, *Рашка баштина I* (Краљево 1975) 167–178; Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римске терме у Чачку*, Народни музеј Чачак, Чачак 2012.

МОНАСТИР СТЈЕНИК

Црква посвећена Св. Јовану Крститељу у манастиру Стјеник, саграђена је почетком XIX века (1802) на темељима старијег храма који је изгорео, а година градње уписана је изнад северних врата. Грађена је каменом неправилног облика, са основом облика триконхоса, попут значајних храмова моравске стилске групе. Фасаде су једноставне, равне, малтерисане и кречене у бело. Једини декоративни елементи су оквири врата и прозора израђени од правилно обрађених каменних квадера. Посебно се истиче фино клесана камена бифора на јужном зиду храма. Црква је без куполе, са двоводним кровом, унутрашњости засведене полуобличастим сводом. Унутрашњост је малтерисана и

окречена у бело, без трагова живописа. У поду се налазе орнаментисане мермерне плоче пренете крајем XIX века из манастира Жежевица, чији је метох био манастир Стјеник. | К. Г. Б.

З. Симић–Миловановић, Трагови манастира Стјеника у планини Јелици, *Сјаринар I* (Београд 1950), 237–242; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА Св. БЛАГОВЕСТИ У ТРНАВИ

Народно предање настанак цркве Благовести у Трнави смешта у средњи век и везује за Св. Саву, али поузданих података о времену њеног настанка нема. Зна се да је храм обновљен 1554, а данашњи изглед је добио у обнови након Хаџи Проданове буне. Црква је грађена ломљеним каменом као једнобродна грађевина, са полукружном олтарском апсидом на истоку и малом припратом на западу. На јужном зиду су две мермерне спомен-плоче, посвећене житељима изгинулим у ратовима 1912–1918, које је израдио чувени чачански каменорезац Франческо Барбеља. Црква поседује велики број вредних богослужбених предмета. У порти је 1814. подигнута Хаџи Проданова буна, а поводом обележавања 150 година од овог догађаја поред врела Травске реке постављена је бронзана спомен-плоча. Конзерваторско-рестаураторски радови (архитекта М. Домазет) започели су 1970, након изведених археолошких истраживања (археолог О. Вукадин). Наредне године настављени су радови на санирању зидова цркве и конзервацији фреске Благовести у лунети изнад врата која воде из припрате у наос. Током 2008. започели су радови на скидању земљаног наноса и изради дренаже око цркве, који још увек нису завршени. | К. Г. Б.

Р. Станић, Манастир Трнава, *Наша прошлост I-2* (Краљево 1969) 47–66; Р. Станић, Резултати истраживања на цркви св. Благовести у Трнави код Чачка, *Наша прошлост I-2* (Краљево 1970) 103–117; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 302; М. Лукић–Цветић, Иконостас Благовештењске цркве у Трнави код Чачка, *Гласник ДКС 33* (Београд 2009), 177–180; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА ПОКРОВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У МИОКОВЦИМА

Црква у Миоковцима саграђена је 1890, о чему сведочи плоча са уклесаним натписом на јужном зиду. На западном зиду налази се друга плоча која сведочи о постојању старије цркве на истом месту, задужбине кнегиње Љубице, подигнуте 1815. у част победе на Љубићу. Црква је једнобродна грађевина, основе триконхоса, зидана опеком и покривена бибер-црепом. Средишњи део цркве, наос, засведен је лепо обрађеним и декорисаним шашовцима. Живопис се протеже само у једној зони и рађен је уљаним бојама 1938. Из истог периода је и иконостас, а радили су га исти мајстори који су осликавали цркву. Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима представља специфичан објекат са краја XIX века. Градили су га локални мајстори, који су започели градњу по угледу на барокне цркве грађене у том периоду широм Србије. Током градње превладали су елементи локалног градитељства, тако да је црква завршена попут цркава брвнара у околини, са полуобличастим сводом од шашоваца. У храму се чува неколико изузетно вредних икона – Богородица са Христом, итали-критски рад из XVI века и барокне иконе са старијег иконостаса. | К. Г. Б.

Д. Рајић, Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, *Зборник радова Народног музеја XXVIII* (Чачак 1998) 53–64; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СТАМБЕНО-ПОСЛОВНА ЗГРАДА АЛЕКСИЈА ПУШЕЉИЋА У ЧАЧКУ

Једно од најрепрезентативнијих старих здања у Чачку, Пушељића кућа, изграђена је 1905. у стилу еклектике. Кућа има изражену симетричност, једноставне је правоугаоне основе, са угаоним ризалитима, надвишеним атикама и завршеним кубетима. Оно што ову зграду чини препознатљивом је богата обрада уличне фасаде, рашчлањене на три дела, са осам богато декорисаних двокрилних прозора, равномерно распоређених у групама од по два. Простор између кордонског и богато профилисаног кровног венца декорисан је фризом медаљона, између којих су кружни (флорални мотиви) и правоугаони (лавље главе окружене вегетацијом) декоративни елементи. Угаоне атике опшивене су лимом и носе три акротерије, а украшена кубична постоља носе кубета покривена лимом, на чијем врху је копље са заставицом – ветроказ. Централна атика са балустрадом надвишена је лунетом, у којој је представа Амора. Испод лунете, између слепих балустрада, исклесан је монограм А. П. и година градње куће 1905. | Ч. Б. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЕРИЋА КУЋА У ЧАЧКУ

Једна од највреднијих пословно-стамбених зграда на Градском шеталишту у Чачку, позната као Ерића кућа, изграђена је 1892. као репрезентативан пример грађанског објекта са краја XIX века. То је богата трговачка кућа, са локалим у приземљу, стамбеним просторијама на спрату и пратећим просторијама у дворишном делу, а одликује се изузетним архитектонским, просторним и функционалним вредностима. Смиреније у обради, приземље је представљало везу раскошно украшеног спрата, са скромним околним зградама. Иако је преправљена, сачуване фотографије сведоче да је дворишни део у приземљу имао отворени трем са три лучна отвора, на масивним ступцима од опеке, а на спрату

је био низ прозора у преправљеним и делимично зазиданим лучним отворима. Посебно је раскошна главна, улична фасада, складних пропорција, симетрично постављена и украшена неокласицистичким и необарокним елементима, у којима су претежно заступљени флорални мотиви. Зграда је надвишена богатом троделном атиком, са уписаном годином градње и металним акротеријама пирамидалног облика. Успешна реконструкција и рестаурација под надзором службе заштите (архитекта С. Милошевић) изведена је 1988. године. | К. Г. Б.

С. Милошевић, Реконструкција и рестаурација Ерића куће у Чачку, *Гласник ДКС* 14 (Београд 1990) 144–146; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

АЋИМОВИЋА КУЋА У ЧАЧКУ

Кућа смештена на углу улица Рајићеве и жупана Страцимира изграђена је 1903. као стамбено-пословна зграда трговца Николе Аћимовића. Кућа представља најлепши пример архитектуре касног барока у Чачку и једну етапу грађитељства везану за привредни развој града и његову урбанизацију. Састоји се од приземља, спрата и поткровља мансардног типа. Угаони део зграде, у коме се налази улаз у пословно приземље, наглашен је торњем који се уздиже изнад мансардног крова. Улаз је фланкиран са два масивна стуба. Фасаде приземља и спрата рашчлањене су имитацијом тесаника изведених у малтеру. Елементи који овај објект чине препознатљивим су две високе атике на мансарди и угаони торањ са типично барокним таласасто изведеним завршетком. Прозори на атикама су фланкирани стубовима са јонским капителима. Изнад прозора у средини полукружног завршетка атике у плитком рељефу изведен је монограм власника. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је крајем седмдесетих година XX века изradio Пројекат санације фасада и реконструкције унутрашњег простора (архитекта М. Василијевић). | М. А. Ч. / Ч. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА РАТКА МИТРОВИЋА У ЧАЧКУ

Кућа породице Митровић у Чачку својим архитектонским одликама сведочи о развоју града и формирању урбане матрице почетком XX века. Заштићени комплекс обухвата два стамбена објекта, који су део јединствене архитектонске целине, окружене двориштем са помоћном зградом. У овом комплексу 1913. родио се Ратко Митровић, истакнути револуционар који је значајно утицао на рад окружне партијске организације. Као проверени борац примљен је у КПЈ 1939, а 1941. формирао је Чачански партизански одред у Стјенику на планини Јелици и био његов први комесар. Истакао се честим говорима на великој чачанској пијаци којима је локалном становништву уливао веру у победу. Ухапшен је 8.12.1941. у селу Жевица након прве непријатељске офанзиве у којој је окупиран Чачак. Током мучења херојски се држао, а обешен је 11.12.1941. о стуб на чачанској пијаци, на месту са којег је подстицао суграђане на отпор непријатељу. У заштићеном комплексу родне куће Ратка Митровића по завршетку Другог светског рата пронађена је богата архива коју чини преписка са другим окружним партијским организацијама и значајним револуционарима тог времена. | К. Г. Б.

Истакао се честим говорима на великој чачанској пијаци којима је локалном становништву уливао веру у победу. Ухапшен је 8.12.1941. у селу Жевица након прве непријатељске офанзиве у којој је окупиран Чачак. Током мучења херојски се држао, а обешен је 11.12.1941. о стуб на чачанској пијаци, на месту са којег је подстицао суграђане на отпор непријатељу. У заштићеном комплексу родне куће Ратка Митровића по завршетку Другог светског рата пронађена је богата архива коју чини преписка са другим окружним партијским организацијама и значајним револуционарима тог времена. | К. Г. Б.

Гр. аутога, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Београд и Титоград 1982, 569; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦЕНТАР ЗА ВОЋАРСТВО И ВИНОГРАДАРСТВО У ЧАЧКУ

Центар за воћарство и виноградарство развио се из расадника подигнутог 1898–1900. у складу са Законом о унапређењу воћарства и виноградарства, донетим за време владе краља Александра Обреновића. Комплекс чине пословне и стамбене зграде, стакленици и расадници. Стара управна зграда, изграђена 1898, прва је те врсте у Србији, а изградња нове 1947. означила је почетак новог периода ове веома значајне институције. Управна зграда складне архитектуре подигнута је у духу касне модерне. Карактерише је симетричност и складност пропорција, са низом arkada које одвајају улазни трем од приступног степеништа. Основа зграде је пра-

воугаона са два истурена бочна крила. Објекат има приземље и спрат, а изнад улазног трема, читавом дужином фасаде, налази се балкон првог спрата. Кровови су равни и имају степенасто профилисане кровне венце типичне за стил модерне. Прозори су двокрилни и густо распоређени. Поред архитектонских вредности, комплекс *Центра за воћарство и виноградарство* значајан је као сведок развоја воћарства и виноградарства у Србији у претходних сто година. | Ч. Б. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СТАРА КУЋА У ЧАЧКУ

Стамбени објекат познатији као Градска кућа био је власништво богате трговачке породице Стаке и Вула Пантелић. Кућа је саграђена у другој половини XIX века и представљала је једну од репрезентативнијих градских зграда из времена кнеза Милоша, саграђену у центру некадашње чаршије, недалеко од цркве и конака Јована Обреновића. Окружена је пространим двориштем, пуним цвећа и стабала различитог воћа, што је доприносило угодности. Тротоар око куће и дворишне стазе урађени су каменом облутком. Кућа је приземна, са подрумом, зидана чврстим материјалима – каменом и циглом. Омалтерисана је и окречена у бело, а четвороводна кровна конструкција са дубоким

стрехама, опшивеним шашовцима и даском, покривена је ћерамидом. Улазно камено степениште од пешчара утопљеног у кречни малтер наглашено је истуреним тремом састављеним од кратких стубова који носе лукове. Иако је била у породичном власништву, кућу је годинама користио Народни музеј као галеријски простор, опремивши је аутентичним покућством, чиме је објекат добио на значају. Променом власничких односа почетком XXI века, на кући су изведени конзерваторски радови и радови на адаптацији унутрашњости, чиме је објекат у потпуности изгубио аутентични изглед. | К. Г. Б.

Н. Бојовић, Осврт на историјат значајних етнографских поставки Народног музеја у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* XXIX (Чачак 1999) 85–104; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

РОДНА КУЋА МАЈОРА ДРАГУТИНА П. ГАВРИЛОВИЋА У ЧАЧКУ

Кућу у Улици цара Лазара 6 изградио је Петар Гавриловић, између 1863. и 1869, старешина абаџијског заната у Чачку. У кући се 1882. родио његов син Драгутин Гавриловић (1882–1945), који је постао познат пешадијски мајор истакавши се у војничком командовању и беседништву за време одбране Београда 1915. Приликом пробоја Солунског фронта био је први официр који је прешао на непријатељску страну фронта. Мајор, а потом и пуковник Гавриловић, због својих ратних заслуга и херојства, био је носилац Карађорђевог звезде, Ордена Св. Саве, Белог орла, француског Ратног крста, Легије части, Албанске споменице и других. Родна кућа мајора Гавриловића је једноставан приземан објекат правоугаоне основе са четвороводним кровом. Изражена симетричност куће даје јој складност и рационалну лепоту, а стилски би се могла одредити као пример елементарног класицизма. Сокл средње висине је израђен од правилних камених квадера. Улична фасада је подељена једним пиластром на две једнаке половине, са по два прозора на сваком делу. Кровни венац је масиван, без профилације. На кући се налази спомен-плоча са ликом мајора Гавриловића. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Р. Бојовић, Одликовања пуковника Драгутина Гавриловића, *Зборник радова Народног музеја* VI (Чачак 1975), 243–261; Р. Бојовић, Гавриловић Драгутин, *Енциклопедија Југославије*, књ. 4, Загреб 1986, 325; Р. Бојовић, Персонални досије пуковника Драгутина Гавриловића, *Годишњак рада Београда*, књ. XLV–XLVI (1998–1999), 83–114; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ У ЧАЧКУ

Зграда Уметничке галерије *Надежда Петровић* подигнута је 1911. у ужем градском језгру Чачка. Саграђена је наменски за потребе Женске радничке школе, основане 1890, средствима великих добротвора Женске подружине, а градња је завршена за само шест месеци. Архитектонски концепт заснован је на академским постулатима, скромних детаља изведених у духу еклектике. Зграда је приземна, симетричне уличне фасаде са истуреним средњим ризалитом. На централном делу дворишне фасаде смештен је улазни трем са широким степеништем. Кров је сложен, четвороводни, покривен бибер-црепом. Женска школа радила је у овом објекту до 1948, када је Одлуком Владе НР Србије укинута. Рад је прекидан током балканских и Првог и Другог светског рата, у којима су ученице школе активно учествовале. Од 1965. у згради је смештена Уметничка галерија *Надежда Петровић*, која прикупља и излаже стваралаштво савремених сликара и приређује бијеналне изложбе *Меморијал Надежде Петровић*. | М. Ђ. / К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДЕ У ГОСПОДАР ЈОВАНОВОЈ У ЧАЧКУ

Два приземна стамбена објекта у Господар Јовановој улици повезана су репрезентативном зиданом лучно засведеном колском капијом, тако да чине неку врсту грађевинске, функционалне и естетске целине. Првобитна стамбена намена промењена је и опредељена за садржаје из области културе, и куће су дате на коришћење Уметничкој галерији *Надежда Пејровић*. Кућу у Господар Јовановој 9 подигао је угледни чачански трговац Милутин Глишић 1906–1910. Правоугаоне је основе, постављена тако да ужом страном излази на улицу, а главни улаз је из дворишта, на бочној страни. Фасаде су складне и елегантне, у неокласицистичком стилу, са стилизованом геометријском декоративном

пластиком. Столарија је изузетне израде, нарочито двокрилна улазна врата, са два припадајућа уска прозора и украсним решеткама од кованог гвожђа. Кућу у Господар Јовановој 7 саградио је 1912. трговац Радич Недељковић, и она припада развијеном типу грађанске архитектуре са почетка XX века. Фасада је раскошнија од оне на суседној кући и поред одлика неокласицизма има и елементе касне сецесије. Улична фасада је подељена на три дела, са једва израженим средњим ризалитом, наглашеним развијеном атиком са лунетом, у којој је уз флоралне мотиве уписана и година градње. Обе зграде су реконструисане и адаптиране крајем прошлог и почетком овог века у сарадњи са службом заштите. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА УЧИТЕЉСКОГ ДОМА У ЧАЧКУ

Учитељски дом у Чачку саграђен је 1929–1930. према пројекту архитекте Мирка Младеновића, као задужбина Учитељског удружења, за потребе смештаја деце која се школују у Чачку. Почетак градње Дома свечано је обележен 1. августа 1929. и том приликом је у темеље, на југоисточној страни објекта, узидана Повеља, на којој је уписан пригодан текст као сведочанство о години градње и задужбинарима. Зграда је саграђена као репрезентативни јавни објекат у духу академизма, са високим приземљем и спратом. Има наглашен засведени улаз изнад којег је на спрату балкон са пуном зиданом оградом. Фасадна пластика је скромна, као и столарија, што је одлика еклектичког стила у архитектури,

сведеног на функционални склоп грађевине. Стилске одлике објекта очуване су до савременог доба, као и његова намена. Објекат има и историјски значај јер су у њему током 1941. одржаване конференције КПЈ-а и СКОЈ-а, о чему сведочи спомен-плоча на уличној фасади објекта. Поред архитектонског и историјског значаја, Учитељски дом је веома значајан за историју задужбинарства у Чачку и у Србији, али и за унапређење културне, просветне и педагошке делатности. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА МИЛИЦЕ ПАВЛОВИЋ У ЧАЧКУ

Кућа народног хероја Милице Павловић је једноставан приземан објекат скромних размера, изграђен после Првог светског рата. На уличној фасади објекта постављена је плоча са информацијом да је у њој 8.3.1915. рођена Милица Павловић Дара, херој Народноослободилачке борбе. Била је врло активна у организовању демонстрација у марту 1941. у Ваљеву, где је радила као професор средње техничке школе. Након седнице првог НОО села Јошева код Ваљева, ухапшена је у сеоској кући у којој је била заноћила. Убијена је у јуну 1944. а последње речи су јој биле: *Вашим злочинима нећеће сиречићи долазак слободе за коју сам се борила.* | К. Г. Б.

Gr. autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, N–Ž, Beograd i Titograd 1982, 78.

ЖЕЛЕЗНИЧКА ЛОКОМОТИВА

Железничка парна брзовозна локомотива из серије 85-005 произведена је 1930. у Краљевској мађарској државној радионици машина у Будимпешти (MAVAG) и исте године укључена у саобраћај. Локомотива је служила за вучу брзих и путничких возова, мада је могла да служи и у теретном саобраћају, на пругама узаног колосека. Повучена је из употребе 15.9.1974. До првих година XXI века налазила се испред Железничке станице Чачак као експонат, када је, ради ремонта и пуштања у саобраћај на Шарганској осмици, отпремљена у зрењанински *Шинвоз*, у чијој се старој хали још увек налази. | М. Ђ. / К. Г. Б.

МЕТОХ МАНАСТИРА СРЕТЕЊЕ И КАПИЈА СА НАТПИСОМ

Метох манастира Сретење налази се на манастирском имању у селу Паковраћа код Чачка. Састоји се од конака подигнутог за привремени боравак монаха током радова у винограду и обимног оградног зида. На улазу у подрум смештена је плоча са натписом и годином градње 1850, када је епископ ужички Нићифор Максимовић откупио земљу у Паковраћи за потребе манастира. Конак је од тада претрпео значајне измене у погледу изгледа, али и материјализације. Обимни камени зид око метоха изграђен је 1851. Имао је две велике лучно засведене капије, од којих је сачувана само она на јужној страни комплекса, са плочом на којој је уписана година градње. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРАДИНА СОКОЛИЦА У ОСТРИ

Археолошки локалитет Градина Соколица налази се у северном делу атара села Остра на граници према Вујетинцима. Очувани остаци утврђења су због свог доминантног и стратешки повољног положаја били континуирано насељавани током неколико временских епоха – током праисторије у бронзаном добу, потом у доба касне антике (од IV до VI века) и касније током X и XI века. Неки налази указују да се Соколица користила као стално или привремено боравиште и током каснијег раздобља, у време турске власти. Соколичко утврђење је мањих димензија (65 x 35 м) са два појаса бедема, односно са два засебно брањена простора – Горњи град (простор заравњеног платоа) и Подграђе, које

се налази на стрмијем делу терена. Бедеми су вероватно били брањени једном или помоћу две куле чији су остаци откривени у току ископавања и рашчишћавања шута и корова са бедема. Ширина бедема је износила између 1,50 и 2,0 м. У археолошким истраживањима откривена су четири објекта уз западни зид Горњег града, спољно и унутрашње лице бедема и мањи простор на Подграђу. Током седамдесетих година XX века у организацији Народног музеја у Чачку и Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин) изведена су сондажна археолошка истраживања. Конзервацију откривених остатака бедема Горњег града и истражених објеката извршио је Завод у Краљеву у периоду 1975–1978 (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

С. Ђорђевић, Утврђење Соколица у Остри, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980) 298; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву; Документација Народног музеја у Чачку

ЛАЗАРЕВИЋА ЧАРДАК У ПРИЈЕВОРУ

Гостинска кућа из прве половине XIX века, грађена је на равном терену, са подрумом/магазом испод читавог објекта, доксоматом и две собе на спрату. Подрум је зидан грубо обрађеним каменом, а спрат је од чатме. Дубоки доксамат/чардак је од дрвета са ниском оградом од шашовака. Четвороводни кров је покривен ћерамидом. Конзерваторско-реставраторски радови изведени су 1977. и обухватили су радове на реконструкцији доксата и степеништа, препокривању крова пробраном старом ћерамидом, презиђивању оцака и малтерисању и кречењу свих зидова споља и изнутра. Сви дрвени делови премазани су заштитним средством. Радови су изведени према пројекту архитекте

Завода М. Домазет. Недостатак интересовања власника за очување овог чардака, као и одсуство текућег одржавања након изведених радова, резултирали су оштећењима крова услед померања покривача од ћерамиде. Лошем стању зграде допринели су и земљотреси из 2007. и 2010, а коначан епилог је рушење чардака након обилних падавина 2014. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Лазаревића чардак у Пријевору, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980) 354; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ЖИВОТЕ РАДОВАНОВИЋА У МИОКОВЦИМА

Кућа се налази у активном домаћинству Радовановића, на благој падини окренутој према долини реке Чемернице. Радовановића кућа је правилне квадратне основе, зидана каменом са високим подрумом и спратом. Четвороводни кров покривен је ћерамидом. Улаз у подрум подсећа на црквене портале са лепо исклесаним довратницима и лучно засведеним надвратником у који је уклесана година градње – 1866. Двоструки зид спрата је са спољне стране од квадратних и правоугаоних плоча сиге, а са унутрашње од цигала. Зграда је претрпела неке измене, промењени су прозори и дозидано бетонско степениште, али и даље представља изванредан споменик народног градитељства друге половине XIX века. Радовановића кућу или конак, како се још назива, градили су домаћи мајстори са тежњом да створе оригиналну грађевину подигнуту под утицајем живих манастирских комплекса без страних, нарочито туских утицаја. Настала у тек ослобођеној Србији кућа је требало да прикаже имовно стање власника и његов друштвени положај, а уједно је била и огледало умећа неимара. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Р. Павићевић-Поповић, Натписи на сеоским кућама у околини Чачка и Горњег Милановца, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975) 264; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЧОЛИЋА КУЋА У ВРАНИЋИМА

Домаћинство Чолића смештено је на благој падини која се спушта према реци Чемерници. У домаћинству су очувани кућа и помоћни објекти, качара, салаш, млекар и хлебна пећ. Чолића кућа је велика репрезентативна зграда над подрумом. Стамбени део се састоји од *куће* саграђене од брвана и собе у бондручној конструкцији, омалтерисане и окречене у бело. Кров на четири воде покривен је ћерамидом. Испред улаза у *кућу* је угаони доксамат са ниском зиданом, малтерисаном и креченом оградом, са којег двоја врата воде у унутрашње просторије. Испод собе је камени подрум, омалтерисан и окречен, са остављеном гредом темељачом и сантрачом како би се разбила монотонија предње фасаде. Поред улаза у подрум постављена је плоча са именом власника (Сретен Чолић) и годином градње, 1864. Чолића кућа представља део наше прошлости, материјални је показатељ начина живота народа овог краја, високог степена његове културе становања и неимарских знања. Конзерваторско-реставраторски радови на кући и помоћним зградама (пећ, салаш, млекар) изведени су 1983. и 1984. према пројекту архитекте Р. Чубрића и етнолога Р. Павићевић-Поповић. | К. Г. Б.

Н. Бојовић, Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка, *Зборник радова Народног музеја XXXIV* (Чачак 2004) 53–63.

СЕОСКИ ЧАРДАК У СЛАТИНИ

Чардак у Слатини проглашен је непокретним културним добром – спомеником културе због свог архитектонског, али и социјалног значаја за сеоску заједницу. Чардак је изграђен у центру села који је називан портом, на највећој и најпрометнијој сеоској раскрсници, на месту које је одувек било сабориште. Служио је као богомоља, јер село никада није имало цркву, посебно на сеоску славу Спасовдан. Чардак је обновљен крајем XIX века, на месту старијег из 1833. Саграђен је као полузатворена собрашица, вертикално постављеним шашовцима. Низак четвороводни кров покривен је ћерамидом. Унутрашњост је врло једноставна, земљаног пода, са клупама за седење постављеним уз зи-

дове. На објекту је постављено двоје наспрамних улазних врата. Месна заједница Слатина, током 2012, изводила је радове на обнови чардака без услова и сагласности службе заштите, при чему је дошло до значајне девастације објекта. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

БОЈОВИЋА КУЋА У ПРИСЛОНИЦИ

Гостинска кућа Бојовића, саграђена шездесетих година XIX века, једна је од ретких очуваних у изворном облику у Западној Србији. То је кућа посебне намене, за примање гостију и прославу породичних свечаности. Изузетне је израде и складних пропорција, па представља репрезентативну кућу сеоског домаћинства. Не постоји тачан податак о години градње и породици која је кућу градила, будући да га ни Бојовићи нису купили од првобитног власника. Кућа се састоји од приземног дела, грађеног грубо тесаним каменом, који има функцију подрума и спрата грађеног бондручним системом са испуном од чатме. Четвороводни кров је покривен ћерамидом. Целом дужином западне

фасаде је отворени доклат, до којег се долази стрмим дрвеним степеништем и са којег се улази у стамбени део. На доклату је ниска ограда од шашоваца, постављена између декоративно обрађених дрвених дирека. Подрумска врата су лучно засведена, а на спрату су правоугаона са наглашеним правоугаоним пољима која су рад домаћих мајстора. Конзерваторско-рестаураторски радови из 1979, 1981. и 1982. обухватили су санацију подрума, крова и зидова и враћање доклата у првобитно стање. Радови су изведени према пројекту архитекте М. Домазет и етнолога Р. Павићевић-Поповић. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Бојовића кућа, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988) 299–300; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕН-КОСТУРНИЦА ПОГИНУЛИМ РАТНИЦИМА 1912–1918. ГОДИНЕ НА ГРОБЉУ У ЧАЧКУ

Спомен-костурницу је 1934. саградио чачански каменорезац Франческо Бербеља према пројекту инжењера Исидора Јањића из Чачка. Изнад костурнице, на правоугаоном постољу од бетона, постављена је ограда од осам мањих зарубљених пирамида, међусобно повезаних са два реда металних цеви. На средини се налази споменик изведен у облику издужене зарубљене пирамиде правоугаоне основе, постављене на двостепено постоље. Грађен је притесаним каменом *Плави шок*, који је Бербеља довлачио из свог каменолома у Јаминској стени. На сваку страну пирамиде постављене су представе верских симбола, изведене од јабланичког гранита, означавајући заступљеност војника свих вера страдалих у чачанском крају за време балканских и Првог светског рата – православни крст са плочом и натписом испод 1912–1918, католички крст, кружна плоча са Давидовом звездом и кружна плоча са полумесеком и звездом. Наредбом окупационих власти из 1941. године девестиране су плоче са симболима јудаизма и ислама. | М. Ђ. / К. Г. Б.

Т. Вукосављевић, Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку, *Зборник радова Народнoг музеја VI* (Чачак 1975) 227–242; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МЕМОРИЈАЛНИ КОМПЛЕКС НА ЉУБИЋУ

Меморијални комплекс на Љубићу посвећен је погинулим устаницима, борцима и догађајима из ослободилачких ратова у XIX и XX веку (1815–1945). Битка на овом простору трајала је од 25. априла до 13. јуна 1815, а најзначајнији догађај одиграо се 6. јуна, када су устаници били приморани да напусте положаје у подножју брда и повуку се на Љубић. У намери да заустави напад Турака и одбрани топове погинуо је Танаско Рајић, Карађорђевог барјактар и Милошев тобица, у чију славу је 1938. започела градња споменика у облику високог обелиска на постољу, украшеног бронзаном фризом, радом вајара М. Крстића. Издвојен од остатка комплекса налази се надгробни споменик Танаску Рајићу. Радови на изградњи споменика прекинути су почетком Другог светског рата и настављени тек 1978, али по измењеном пројекту, јер је оригинални био изгубљен. Носилац посла био је Завод у Краљеву, а пројекат доградње, поштујући првобитну замисао аутора, израдио је архитекта С. Ђорђевић. У оквиру спомен-комплекса налазе се и спомен-гробнице палим железничарима у НОБ-у, споменик борцима балканских, Првог и Другог светског рата, споменик народном хероју Радомиру Ђуракићу и припадницима Црвене армије. Мањи радови на споменику изведени су током 2004. (арх. техничар А. Матовић), а 2015. и радови на инвестиционом одржавању Меморијалног комплекса и изградњи помоћног санитарног објекта за потребе нормалног функционисања комплекса (архитекта М. Славковић). | М. А. Ч. / Л. Ц.

С. Ђорђевић, Споменик Танаску Рајићу на Љубићу, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 344–346; Р. Бојовић, *Битка на Чачку 1815. године*, Чачак 1995.

ПОРТА ЦРКВЕ УСПЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У БЕЉИНИ

Археолошко налазиште смештено је у приградском насељу Чачка. Најстарији трагови живота на налазишту припадају праисторијском раздобљу, према типолошким особинама грнчарије културни хоризонт се датује у прелазни период из бронзаног у гвоздено доба. Млађи културни хоризонт припада античком периоду и карактеришу га два стратиграфски и типолошки издвојена слоја. Старији антички хоризонт могао би се описати као део насеобинског комплекса и датује се у другу половину II и почетак III века. Од друге половине III века до половине IV века овај простор је

коришћен за сахрањивање. По начину сахрањивања и погребном обреду некропола је биритуална. Најзначајније откриће на некрополи представља објекат квадратне основе 5 x 5 м, очуван у нивоу пода у темељној зони. Објекат се издваја по разноврсности и лепоти архитектонског украса (стубови са коринтским капителима, богато украшени архитрави и венци, архиволте са украсом барске птице која у кљуну држи змију, акторетије). Слаба очуваност грађевине онемогућава поуздано одређивање њене намене, мада је највероватније имала меморијални карактер. Археолошка истраживања на локалитету спроведена су у организацији Народног музеја у Чачку уз сарадњу са Филозофским факултетом у Београду. | М. А. Ч.

К. Дмитривић, Д. Радичевић, Касноантичка некропола у Чачку, *Изложбени каталози 12*, Чачак 2012.

РИМСКЕ ТЕРМЕ У БЕЉИНИ

Терме у Бељини откривене су 1980. на потезу Јанковина у приградском насељу Чачка, на левој обали потока Лупња-ча. Будући да се ради о мањем комплексу, чија укупна површина не прелази 500 м², за терме је адекватнији назив балнеум – приватно купатило мањих димензија. Терме се као функционалан облик грађевине, уклапају у уобичајени план са просторијама за хладно и топло купање, знојење и адаптацију тела између купања у топлој и хладној води. Очуване су само у нивоу темеља и првог реда камена, са местимично очуваним системом подног грејања (стубићи хипокауста). Терме су настале на старијем културном слоју који припада средини II до средине III века. Купатило је из-

грађено, највероватније средином IV века и било је у употреби до почетка V века. Археолошка истраживања изведена су у организацији Народног музеја у Чачку и Археолошког института у Београду у периоду 1980–1982. Након истраживања локалитет је затрпан. Терме представљају део већег касноантичког комплекса, чији се остаци налазе испод савременог насеља Бељина. | М. А. Ч.

М. Васић, Римске терме у Бељини, *Зборник радова Народног музеја XIII* (Чачак 1983) 5–16; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

6 споменика културе
1 археолошко налазиште

МОНАСТИР СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ ПОД ОВЧАРОМ

Манастир се налази на стрмом терену западних падина планине Овчар. Није позната тачна година подизања манастирске цркве, али се претпоставља да је постојао у XVI веку. У архитектонском смислу црква Свете Тројице је најуспелије остварење од свих овчарско-кабларских манастира и најближа је узорима рашке стилске групе. Представља складну композицију волумена и кровних нагиба припрате, певница, проскомидије, ђаконикона, апсиде, наоса, које крунише изванредно обрађен тамбур куполе. Зидана је тесаним каменом неправилног облика, а западни портал и оквири прозора су вешто занатски исклесани и обрађени. У унутрашњости храма су сачувани само фрагменти првобитног живописа из прве половине XVII века. Иконостас је класицистички, рад Николе Марковића из 1868. Конзерваторски радови на цркви изведени су од 1975. до 1978 (архитекта др М. Чанак-Медић), уз надзор Завода у Краљеву. Иконостас је конзервиран у Републичком заводу и враћен у цркву 1995. Стари конак на северној страни порте је изванредан пример народног градитељства и најстарији конак међу овчарско-кабларским манастирима. На њему су изведени конзерваторско-рестаураторски радови 1982 (архитекта М. Домазет, етнолог Р. Павићевић-Поповић), а затим и 1990 (архитекта Р. Чубрић, етнолог Р. Павићевић-Поповић). Исти стручни тим извео је 1988. радове на другом конаку, саграђеном крајем XIX века. | К. Г. Б.

М. Чанак-Медић, Манастир Тројица под Овчаром, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 81–94; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 318–319; М. Домазет, Црква Св. Тројице под Овчаром, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 357–359; Р. Станић, Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима, *Зборник радова Народног музеја XII* (Чачак 1982), 5–40; М. Поповић, Иконостас Николе Марковића поново у овчарској Св. Тројици, *Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 165–168.

МОНАСТИР СВЕТО СРЕТЕЊЕ НА ОВЧАРУ

Манастир Сретење налази се на падинама планине Овчар, на 800 метара надморске висине, поред извора Коронског потока. Није позната тачна година завршетка изградње манастирске цркве, али се на основу архитектонских особина оправдано може извести претпоставка да потиче, најкасније из XVI века. Ову претпоставку додатно потврђује постојање зиданог иконостаса, што је била уобичајена пракса у српском сакралном градитељству од XIII до XVI века, као и чињеница да су 1844. године, током живописања храма, сликари Живко Павловић Пожаревљанин и Никола Јанковић из Охрида наишли на старији слој фресака, које су биле оштећене и прекривене кречом. Живопис из XIX века,

скромне уметничке вредности документује развој иконографије и култа светитеља. Црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе са масивном четвоространом кулом звоником, бочним певницама на северној и јужној страни фасаде и петостраном апсидом олтарског простора на источној страни. Изглед манастира из 1845. осведочен је на бакорезу из исте године који се чува у манастирској ризници и који је вероватно урађен по наруџбини епископа ужичког Никифора Максимовића, чији се гроб налази у припрати храма. | К. Г. Б.

Р. Станић, Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару, *Зборник радова Народної музеја XI* (Чачак 1981), 35–44; Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастіри Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак–Београд 2012.

ЦРКВА РОЂЕЊА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ГОРАЧИЋИМА

Црква Рођења Свете Богородице је грађена од 1807. до 1810, током Првог српског устанка, а ктитори су свештеници Лука Кнежевић и Јован Савић–Кнежевић. Једнобродна је грађевина са основом облика уписаног крста, над којим се уздиже витка осмострана купола. Припрата је дограђена 1856. У уметничком смислу вреди истаћи лепо обликоване и занатски добро обрађене довратнике и лук улазних врата. У унутрашњем простору својим уметничким својствима истиче се класицистички обликован иконостас, са иконама у духу романтизма из 1903. године, дело сликара Душана Обреновића, живописца из Крагујевца. Са друге стране, црква се мора посматрати као део целине коју у центру села образују стара школа и споменик Горачићкој буни из 1893, упереној против краља Александра Обреновића, када је у сукобу либерала и радикалске општинске власти страдало 18 људи. Црква је крајем XIX века доживела озбиљна оштећења појавом клизишта, због чега је 1933. изведена статичка санација. Клизисте се поново активирало 1980, дошло је до слегања и нагињања цркве, што је изискивало обимне конзерваторско-рестаураторске и радове статичке санације. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су према пројекту Завода у Краљеву (архитекта С. Вујовић, историчар уметности М. Лукић–Цветић), а статичка санација према пројекту архитекте М. Димитријевића. | К. Г. Б.

С. Вујовић, М. Лукић–Цветић, Црква у Горачићима – Проблеми заштите и статичке санације, *Зборник Народної музеја XXI* (Чачак 1991), 99–112; Исте, Црква Рођења Богородице у Горачићима, Конзерваторско-рестаураторски радови 1993–1995, *Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 159–162.

КУЋА СА ЖИВОПИСОМ БРАНКА ШОТРЕ У ДОЊЕМ ДУПЦУ

Тадића кућа у Доњем Дупцу је веома специфично и оригинално дело. Једноставна сеоска кућа на врху брега са којег се види добар део Драгачева, у годинама Другог светског рата осликана је сценама и мотивима из народног живота. Познати револуционар и сликар Бранко Шотра, током 1942. и у јануару 1943, са сестром Рајком Боројевић, из ове куће, радио је на ширењу ослободилачких идеја код омладине и мештана Драгачева. Уметник који је пре рата активно сликао и излагао, није био у могућности да слика током боравка у Дупцу, па је осликавањем куће оставио траг свог боравка и скривања. Идеализоване, али са сензибилитетом и снагом обликоване фигуре жена и мушкараца, као и разноврсне сцене свакодневног живота и сеоских пејзажа, изванредно су уклопљени у амбијент куће. У стилу сеоског неокласицизма насликане су композиције *За вечером*, *Посело*, *Мајка са децом*, *Младић са корвом*, *Ситарац ошквива косу* и *Тесар*. У соби стоји сигнатура *Љешић 1942* на основу које сазнајемо када је кућа осликана. Из фигура избијају снага, животност и оптимизам, у инат околностима под којима су настале. Слике су рађене техником фреско-секо, на кречом препарираним зиду, врло оскудним средствима, зидним бојама у праху. Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури и сликарним композицијама изведени су 1975 (архитекта В. Вучковић, сликар-конзерватор М. Ђокић). | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 325; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРОБЉЕ У НЕГРИШОРИМА

Велико негришорско гробље налази се на благој падини у центру села и још увек је активно. Највећи број споменика потиче из XIX века, мада је сачувано и неколико римских стела, које је новодосељено становништво користило као сполије за надгробнике. Према врсти камена од којег су направљени, споменици на негришорском гробљу могу се поделити на оне исклесане од пешчара и од белог студеничког мермера. У обликовном смислу уочавају се стилизовани крстови, најчешће мермерни, надгробне плоче од пешчара у комбинацији са стубом а, најзаступљенији је камени квадар, најчешћи облик споменика у читавом Драгачеву. Велики број споменика подигнут је изгинулим војницима, страдалим на разним бојиштима на којима је требало бранити отаџбину. У мирним раздобљима, становници Негришора били су сточари, земљорадници, занатлије, ученици, виђенији људи. Приликом израде надгробних споменика каменоресци су се трудили да мноштвом симбола јасно представе покојника, односно да сликовито прикажу њихов минули живот. Негришорски споменици одликују се и богатством занимљивих, исцрпних епитафа. Споменике су радили искусни драгачевски мајстори препознатљивог ликовног израза, који су, свесни своје мајсторске умешности и вредности, уклесали имена на својим делима као препоруку за нове поруџбине. | К. Г. Б.

Р. Павићевић–Поповић и др., *Надгробни споменици Драгачева*, каталог измештених и заштићених драгачевских надгробних споменика у Гучи, Краљево 1984; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЛАПИДАРИЈУМ У ГУЧИ

Надгробни споменици Драгачева, изузетних ликовних и текстуалних порука, заслужују посебну пажњу службе заштите, стрпљиво и зналачко истраживање, које је краљевачки Завод спроводио у неколико година. Као резултат истраживања наметнула се потреба њиховог чувања и *продужетка њиховог трајања*. Примењена су три начина заштите: заштита *in situ* читавог гробља у Негришорима, заштита појединачних споменика и дислокација највреднијих и најугроженијих примерака. За нову локацију на којој ће се поставити измештени споменици изабрана је зараван поред потока, недалеко од Основне школе у Гучи. За потребе њихове адекватне презентације и заштите подигнута су три функционално повезана објекта, надстрешнице, налик некадашњим собрашицама, кроз које поред 33 постављена споменика воде калдрмисане стазе. Споменици у лапидаријуму, исклесани током XIX и почетком XX века, разврстани су тематски у неколико мањих група (деца, девојке, младићи, војници, занатлије, угледни људи). Постављање споменика изведено је потпуно исто као на оригиналној локацији у односу на стране света, као и на дубину укопавања. Изградња лапидаријума и измештање споменика изведено је по пројекту архитекте С. Милошевић и етнолога Р. Павићевић-Поповић. | К. Г. Б.

Р. Павићевић–Поповић и др., *Надгробни споменици Драгачева*, каталог измештених и заштићених драгачевских надгробних споменика у Гучи, Краљево 1984; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ ГРАДИНА У ГРАБУ

Археолошко налазиште Градина смештено је на једном од доминантних врхова планине Јелице. О значају налазишта говори и чињеница да обухвата површину од око 22 ха, као и да представља вишеслојан археолошки локалитет (енеолит, бронзано доба, гвоздено доба, римски период). Подизање великог утврђења, које је имало централну улогу у окружењу, повезано је са периодом Јустинијанове грађевинске делатности на Балкану. Избор положаја условљен је немирним временима током Сеобе народа. Унутар града су констатоване засебно брањене четврти (Горњи град, Северно и Јужно подграђе). До сада је, поред делова бедема, кула и капија, откривено и око 20 зграда световне намене, као и

остаци пет цркава, од којих је једна имала и крстионицу. По величини брањеног простора, као и до сада истраженим грађевинама, Градина је морала бити административни центар региона. Сондажна археолошка ископавања отпочела су 1984, али већ од 1985, због значаја локалитета прерастају у систематска и уз мање прекиде трају до данас (Археолошки институт, Филозофски факултет у Београду). Конзерваторске радове изводио је Републички завод за заштиту споменика културе. Током 2014. извршена је превентивна конзервација Објеката I и IV и базилике Е, а затим 2015. Објекта VI у организацији Завода у Краљеву (арх. техничар А. Матовић, архитекта Г. Кужић). | М. А. Ч.

М. Милинковић, *Градина на Јелици, Рановизантски град и средњовековно насеље*, Београд 2010; М. Милинковић, П. Шпехар, *Градина на Јелици, Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, Чачак 2014; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

- 18 споменика културе
- 1 археолошко налазиште
- 1 знаменито место

ЦРКВА БРВНАРА У ТАКОВУ

Црква брвнара посвећена Св. Ђорђу налази се на пропланку изнад школе у Такову. Саграђена је 1795. на месту старијег култног места. По предању задужбина је чобанина Порче, који је као младић чувао овце на месту где је спаљена стара црква. Кад је краљ Александар Обреновић долазио у Таково, 1891. године, мештанин Порчић из суседног села Клатичево „предао му је таковску цркву као своју“. Поред етнографских вредности, црква има изузетан историјски значај, јер је управо овде на Цвети 1815. кнез Милош Обреновић објавио подизање Другог српског устанка. Храм припада типу старијих цркава брвнара. Средње је величине, са припратом и полукружном олтарском апсидом, без улазног трема. Стрми кров покривен је шиндром, са веома малом стрехом. Врата и делови иконостаса су богато украшени дуборезом, а лепота декорације упућује на порекло мајстора из Осата у Босни. Иконостас је рађен по наруџбини господара Јована Обреновића и дело је сликара Јеремије Михајловића из 1808. Завод у Краљеву (архитекта М. Домазет, етнолог Р. Павићевић-Поповић) извео је конзерваторско-рестаураторске радове на цркви у Такову 1976. и 1979. Урађена је конзервација иконостаса и престоних икона, као и свећњака изузетне форме и декорације (сликар-конзерватор М. Ђокић, ист. уметности З. Ивковић). Наредни конзерваторско-рестаураторски радови под надзором Завода у Краљеву извођени су 2006, када је замењен кровни покривач. Нове радове на препокривању цркве извео је 2014. Републички завод за заштиту споменика културе. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

М. С. Филиповић, Таково, *Српски Етнографски Зборник LXXV, Насеља и порекло становништва*, књ 37, Београд 1960, 194; Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 169–173; Р. Павићевић–Поповић, Црква брвнара у Такову, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 348; З. Ивковић, М. Ђокић, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 322–323; Р. Гачић, Цркве брвнаре таковског краја, *Зборник Музеја рудничко-шаковског краја 1* (Горњи Милановац 2001), 51–80; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003), 93–96; Б. Михаљевић, Препокривање цркве брвнаре у Такову, *Гласник ДКС 39* (Београд 2015), 82–86.

КУЋА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА У ГОРЊОЈ ЦРНУЋИ

Кућа кнеза Милоша подигнута је на месту срушене куће, на 150-у годишњицу подизања Првог српског устанка, 1954, на основу документације проф. Б. Којића из 1939. По облику, начину градње и материјалима од којих је сачињена припада типу дводелне старовлашке брвнаре покривене шиндром. Занимљив и нетипичан архитектонски облик за ову врсту кућа је доклат на који се долази директно споља. Унутрашњост је подељена на просторију са огњиштем, *кућу* на којој је двоје наспрамно постављених врата и собу. У кући је, поред делова традиционалног покућства, постављена изложба посвећена устаничком периоду и борбама за формирање модерне српске државе. Рестаураторски радови на кнежевој кући извођени су у неколико наврата. Најстарије радове из 1954. изводио је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. Завод у Краљеву (архитекта М. Домазет и етнолог Р. Павићевић–Поповић) обавио је 1976. радове на замени оштећеног кровног покривача од шиндре. Касније конзерваторско-рестаураторске радове изводио је Републички завод за заштиту споменика културе. Кућа се налази у власништву породице Маринковић, фамилије у коју се Милошева мајка удала, после смрти супруга. Маринковићи брижљиво чувају приче везане за знаменитог кнеза и храбрости и мудрости његове жене кнегиње Љубице. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Заштита оронулих брвнара, *Саопштења I* (Београд 1956), 87–92; Б. Крстановић, Спомен кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући и питање њене заштите, *Гласник ДКС 25* (Београд 2001), 160–166; Ј. Јевђић, Кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући, *Зборник Музеја рудничко-џаковској краја 3–4* (Горњи Милановац 2006), 101–110.

ЦРКВА БРВНАРА У ЉУТОВНИЦИ

Црква брвнара у Љутовници, посвећена Св. Николи, представља значајан споменик наше народне архитектуре. Саграђена је од брвана и талпи на каменим темељима. На западној страни, испред улаза, постављена су два дирека која носе конструкцију крова, чиме је добијен врло једноставан мали трем. Стрми кров покривен је шиндром, а таваница од шашоваца у унутрашњости формира коритасти свод. Унутрашњост је некада била подељена на наос и припрату, али сада те преграде нема. Олтар је правилни, полукружни. Довратници и надвратници западних и јужних врата су веома занимљиво декоративно обрађени. У цркви су сачуване двери из 1816, сликане руком И. Бакића, живописца из Београда.

Конзерваторско-рестаураторске радове извео је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије (архитекта Д. Павловић) 1952, када су замењени читав кровни покривач, президани темељи и исправљени зидови цркве. Ново препокривање цркве извршено је 1996–1997. према пројекту архитекте Завода у Краљеву, Р. Чубрића. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 145–148; Р. Гачић, Цркве брвнаре таковског краја, *Зборник Музеја рудничко-џаковској краја I* (Горњи Милановац 2001), 51–80; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Манастир Враћевшница

Манастир Враћевшница са црквом Светог Георгија основан је велики челник Радич Поступовић, који се у историјским изворима помиње као властелин деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Црква је сазидана око 1431, када је, према сачуваном натпису, живописана. Страдала је у XV и XVI веку, а обнављана 1579. и почетком XVIII века, о чему сведочи ктиторски натпис у припрати. После страдања у Првом српском устанку, манастирску цркву је 1860. обновио кнез Милош Обреновић. Храм има одлике рашке стилске групе са кулом звонаром изнад припрате. Очувано фреско сликарство датира из 1737. и рад је групе зографа на челу са Андрејом Андреовичем. Први конзерваторски радови изведени су у периоду 1970–1975. на цркви (архитекта В. Вучковић), а 1989. на фреско-сликарству (сликар-конзерватор М. Ђокић, ист. уметности З. Ивковић) у сарадњи са Републичким заводом. Завод у Краљеву је 2002. извео конзерваторске радове на композицији Тајна вечера и Молитва у Гетсиманском врту (сликар-конзерватор Д. Јовановић). Манастирски комплекс сачињавају и конак великог челника Радича Поступовића, стари конак кнеза Милоша и конак епископа Вићентија Кривојевића (Бели конак). По пројекту Завода (архитекта В. Вучковић) изграђена је зграда манастирског музеја у којој се налази репрезентативни салон краља Александра Обреновића, израђен 1900 у Паризу. Конзерваторски радови на салону изведени су 1986 (сликар-конзерватор М. Ђокић, историчар уметности З. Ивковић). | Ч. Б. / М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 325–326; З. Ивковић, М. Ђокић, Манастир Враћевшница, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 316–317, 324; В. Петровић, Манастир Враћевшница, *Зборник Музеја рудничко-џаковској краја 2* (Горњи Милановац 2003), 137–142.

ЦРКВА Св. ТРОЈИЦЕ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Саборни храм у Горњем Милановцу представља једну од последњих задужбина кнеза Милоша Обреновића. Стилски посматрано, црква представља спој старих романичких декоративних елемената са барокном диспозицијом торња звоника и исто таквом обрадом његовог кровног завршетка. Типологија основе следи традицију једнобродних црквених грађевина карактеристичних за архитектуру обновљене Србије. Подигнута је 1860, по пројекту архитекте Настаса Ђорђевића, од лепо обрађених квадера жутог камена пешчара, са мноштвом украса камене пластике на фасади и представља један од најлепших сакралних објеката подигнутих у Србији током деветнаестог века. Унутрашњост храма није живописана, окречена је белом бојом, па њену прозачност разбија само дрвени мобилијар три трона и иконостас. Иконе са старог иконостаса, који је 1863. насликао познати сликар Никола Марковић, чувају се у црквеном музеју. Током 2003–2004. изведени су конзерваторско-рестаураторски радови (проф. др Љ. М. Драгићевић) на фасади цркве чиме јој је враћен оригинални изглед. | М. А. Ч. / Ч. Б.

Гр. аутора, *Сџари Милановац*, Горњи Милановац 1995, 84–85; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003), 93–96; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ И СОБРАШИЦЕ У САВИНЦУ

Цркву Светог Саве на 2 км од Такова, подигао је 1819–1820. кнез Милош Обреновић у духу српске средњовековне традиције. Обновљена је 1860. када јој је додата дрвена припрата, која је 1904. замењена каменом, зиданом на исти начин као храм. О градњи и обнови цркве говори натпис изнад северних врата, који се понавља и на плочи аплицираној на јужној фасади. Основа цркве је једнобродна, са уписаним крстом сажете варијанте и једном куполом. Свод је полуобличаст, а садашњи кровни покривач је бакарни лим. Фасаде су равне, а једини украс су камени оквири око

прозора и довратници са јужне стране. Иконостас развијеног типа, непознатог аутора, са богатом дуборезном декорацијом, осликан је 1827. Царске двери насликао је Јања Молер 1822, дар Милоша Обреновића. Црква је маузолеј породице Вукомановић, из које је потекла кнегиња Љубица, супруга Милоша Обреновића. У цркви су сахрањени неки чланови породице Обреновић и сликарка Мина Вукомановић, кћи Вука Караџића. У саставу порте су два дрвена чардака, четвртасте основе, са спратом и кровом на четири воде. Завод у Краљеву изводио је радове на цркви 1968 (архитекта М. Домазет) и 2004–2005 (архитекта Р. Чубрић). | М. А. Ч.

Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, *Зборник радова Народног музеја IV* (Чачак 1973), 5–24; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 299–300; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003), 93–96; А. Цицковић, М. Брајовић, Споменици у порти Светог Саве у Савинцу, *Зборник Музеја рудничко-џаковског краја 6* (Горњи Милановац 2011), 45–62.

ЦРКВА БРВНАРА У ПРАЊАНИМА

Црква брвнара у Прањанима посвећена Вазнесењу Господњем подигнута је око 1827. на месту старијег храма посвећеног Св. Николи. Храм је средњих димензија грађен без трема и убраја се у ред архитектонски занимљивих цркава овог типа. Унутрашњост је подељена на вишеугаони олтар, средишњи део и припрату, над којом је пространа галерија. Плафон над олтаром и средишњим делом је засведен, а стрми кров је покривен шиндром. Улазна врата, лучно засведена, богато су декорисана резаним и бојеним биљним и геометријским орнаментима, са розетама у квадратима око којих су оквири од профилисаних дашчица. Прозори су мали и затварају се капцима са унутрашње

стране. Конзерваторско-рестаураторски радови према пројекту архитекте Д. Павловића и уз надзор Завода (архитекта М. Домазет) изведени су у периоду од 1970. до 1972. Црква је у потпуности растављена, извршена је санација темељних зидова, а затим је реконструисана. Радови на препокривању и заштитном премазивању цркве обављени су 1992. (архитекта Р. Чубрић). Поред цркве брвнаре 1903. године саграђена је нова зидана црква. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 160; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 305–306; Р. Гачић, Цркве брвнаре таковског краја, *Зборник Музеја рудничко-џаковског краја I* (Горњи Милановац 2001), 51–80; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003), 93–96.

ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Зграда Окружног начелства у Горњем Милановцу изграђена је 1856. и представља први објекат јавне намене у граду. Подигнута је на централном градском тргу и у потпуности се уклапа у урбанистичку целину коју је пројектовао инжењер Кламник 1853. Зграда има вишеструке историјске и друштвене вредности, она је савременик Милановца и сведочанство његовог настанка. Њена историјска и споменичка својства имају дубоки значај за читав руднички и таковски крај. У овој згради је донета одлука о Рудничкој офанзиви 1914, којом је руководио војвода Живојин Мишић, а у којој је српска војска успела да за само 12 дана ослободи Србију од аустроугарских дивизија. Зграда је објекат од несумљивог архитектонског и урбанистичког значаја. Зграда окружног Начелства је изванредан пример класицистичке складности пропорција, чистоте форми и линија. Унутрашњи простор је распоређен око средишњег улазног хола и централног степеништа. Зграда је крајем шездесетих година XX века била у изузетно лошем стању, па је била предвиђена за рушење 1970. Залагањем Завода у Краљеву до рушења није дошло, а обимни конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1975 (архитекта С. Ђорђевић), а затим и средином деведесетих година XX века, када је унутрашњост адаптирана за нове кориснике (архитекта С. Милошевић). Током 2004. због лошег стања кровни покривач је замењен (архитекта Р. Чубрић). | М. А. Ч. / Ч. Б.

М. Јаковљевић, Споменици културе, у: *Горњи Милановац и Таковски крај*, ур. М. Глишић, Горњи Милановац 1987, 124–125; Група аутора, *Ћири Милановац*, Горњи Милановац 1995, 98–99; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГАВРОВИЋА ЧАРДАК У ПРАЊАНИМА

Гавровића чардак представља изузетно вредан пример народне архитектуре XIX века у таковском крају. Подигнут је око 1870, у време када је пракса у селима овог краја била да се поред куће са огњиштем, у којој се живело, граде посебни објекти за боравак госта. Овај чардак су градили локални сеоски мајстори, вични градњи кућа и економских објеката од брвана. Саграђен је од тесаних брвана и даске, са високим стрмим кровом покривеним шиндром, са приземљем у којем је вајат и чардаком на спрату. На спрату су велики капци, који се по потреби могу подићи како би се добио отворени простор. Деобом у задружној породици Гавровић опстанак породичног чардака доведен је у питање због чега је Завод у Краљеву 1975. извршио његово премештање на нову локацију и спровео конзерваторско-рестаураторске радове. Радови су изведени према пројекту архитекте М. Домазет. Домаћинство у које је чардак премештен 1975. сада више није активно, а постоји иницијатива Црквеног одбора да се изврши његово премештање у црквену порту или у центар села. | К. Г. Б.

И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС 27* (Београд 2003), 93–96; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР ЈЕШЕВАЦ

Локалитет је смештен у подножју планине Јешевац, на издуженој заравни која се благо спушта према Борачкој реци. Археолошким истраживањима није потврђено постојање манастирског комплекса у близини цркве. Храм је једнобродна грађевина, оријентације североисток–југозапад, са полукружном апсидом на источној страни и нартексом на западној, зиданим једновременно са главним делом цркве. Не постоје писани извори о настанку црквеног здања, а археолошка истраживања нису дала сигурне податке о времену изградње нити о постојању старијег објекта на овом месту. По предању цркву је зидао Радич Поступович, велики челник деспота Стефана и ктитор манастира Враћевшница.

На основу аналогија истраживачи претпостављају да је црква настала током XIV и да је претрпела мање измене током XIX века (паралеле са црквама изграђеним у време кнеза Милоша). Црква је два пута археолошки истраживана, оба пута сондажно: 1989. у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин) и 2004. у организацији Музеја Рудничко-таковског краја. | М. А. Ч.

К. Дмитровић и др., Извештај са археолошких ископавања на локалитету „Црквине“ на планини Јешевац, *Зборник радова музеја рудничко-шаковског краја* 3–4 (Горњи Милановац 2004), 47–56; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У БРУСНИЦИ

Црква Светог Николе у селу Брусница, недалеко од Горњег Милановца, једино је сведочанство некадашњег угледа и положаја овог места у ослобођеној Србији кнеза Милоша, и једини сачувани објекат некадашње варошице, која је била надалеко чувена и позната. Задужбина је господара Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша, који је за градњу овог храма ангажовао познатог неимара Настаса Ђорђевића. Подигнута је 1837. као једнобродна грађевина покривена полуобличастим сводом, са полукружном апсидом на истоку и масивним троспратним звоником, који се надовезује на западно прочеље. Фасаде су изведене од тесаног камена и декорисане профилисаним каменим оквирима прозора и портала, са стилизованим биљним и зооморфним орнаментима. Црква је почетком седамдесетих година XX века била у изузетно лошем стању, па је Завод извео конзерваторско-рестаураторске радове од 1972. до 1974 (архитекта М. Домазет). Средином деведесетих година XX века у црквену порту су пренети посмртни остаци чланова породице Обреновић: Милана Обреновића и његове супруге Стоје, Јакова Обреновића и његове супруге Ђурђије. | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 975), 312–313; И. Продановић-Ранковић и др., Споменици Горњег Милановца и околине, *Гласник ДКС* 27 (Београд 2003), 93–96; А. Цицковић, Надгробни споменици у порти цркве Светог Николе, *Зборник Музеја рудничко-шаковског краја* 3–4 (Горњи Милановац 2006), 57–76.

ЦРКВЕ РОЂЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ГОРЊИМ БАЊАНИМА

Црква Рођења Пресвете Богородице налази се у подножју планине Рајац, западно од планине Рудник. Припада типу сеоских цркава грађених по узору на средњоевропску архитектуру. Угледајући се на нове градске цркве локални мајстори су интерпретирали поједина савремена решења уклапајући их у властито градитељско наслеђе. Храм је подигнут 1862, о чему сведочи текст изнад главног улаза на западној фасади. Дограђивана је у периоду од 1899. до 1903. и 1926, када је изграђена кула звоник. Црква је једнобродна грађевина, издужене правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. На западној страни налази се дозидана припрата са четвртастим звоником. Свод је полуобличаст и ослања се преко лукова на пиластре. Главни улаз налази се на западној, а други споредни, смештен је на јужној страни. У току Другог светског рата, 1943, Немци су спалили књиге, одежде и драгоцености које су се налазиле у храму. Том приликом оштећена је црква, али сачуван је иконостас. На иконостасу су иконе из друге половине XIX века, рад анонимног мајстора, са именима приложника. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ПОРОДИЦЕ РАИЧЕВИЋ У ДРУЖЕТИЋИМА

Арсеније Раичевић, посланик у Народној скупштини Кнежевине Србије, саградио је 1861. године породичну кућу у Дружетићима, засеок Планина. Кућа је богато грађена и раскошно декорисана јер је власник желео да се разликује од осталих сеоских кућа. Особености куће указују да је настала у сагласју са тадашњим навикама и обичајима, али и да је претрпела промене у односу на општи тип народне куће, баш из потреба које је наметао нов друштвени положај Раичевића. Саграђена је на неравном терену, са подрумом и темељима од камена, док су зидови од опеке. Кров на четири воде покривен је ћерамидом и над њим се издиже масивно зидани оцак. Декорацијом се нарочито издваја лук подрумских врата, на којем су изведени орнаменти птице и грозда и розета са хришћанским иницијалима. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ДРАГАНА ЈЕВТИЋА ШКЕПЕ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Кућа у којој се родио Драган (Предраг) Јевтић Шкепа (1914–1943) стављена је под заштиту државе 1950. Споменичка вредност куће потиче из чињенице да је у њој рођен народни херој Драган Јевтић Шкепо, командант Трнавског батаљона Чачанског одреда, који је активно учествовао у борбама око Краљева октобра 1941. Погинуо је у борби са Италијанима 1943. у близини Требиња као командант 15. словеначке дивизије. Будући да је кућа била склона урушавању, Завод у Краљеву је 1979. израдио Елаборат санације објекта по коме су замењени кровни покривач, под, прозори и израђен плафон (архитекта М. Домазет). | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Gr. autora, Narodni heroji Jugoslavije, A–M, Beograd i Titograd 1982, 329.

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ТИХОМИРА МАТИЈЕВИЋА У ЛУЊЕВИЦИ

Кућа Тихомира Матијевића (1921–1943) стављена је под заштиту државе 1950. како би се очувала успомена на ово светло име Народноослободилачке борбе. Као командир Треће чете Другог батаљона Друге пролетерске бригаде Тихомир Матијевић је погинуо 1943. на брду Хумићу (околина Дрвара) бранећи болницу рањених и болесних у Бастасима. Матијевић је један од првих бораца НОБ-а који је проглашен за народног хероја 1945. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Narodni heroji Jugoslavije, Beograd 1975, 477;

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ДУШАНА ДУГАЛИЋА У ДРАГОЉУ

Кућа Душана Дугалића (1910–1942) стављена је под заштиту државе 1950. Кућа чатмара грађена над подрумом, грађевинским радовима је изгубила етнографске вредности зграде народног градитељства, али је и данас значајна јер се у њој родио народни херој Душан Дугалић. Као вичан бомбаш и пушкомитраљезац, Душан је постављен за команданта Првог батаљона I шумадијског одреда. Због његове антифашистичке активности мајка му је ухапшена и касније преминула у логору на Бањици, а брат је стрељан. Као командант Трећег батаљона II Пролетерске бригаде погинуо је у селу Оборци (Доњи Вакуф) током 1942. За народног хероја проглашен је 1945. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Grupa autora, Narodni heroji Jugoslavije, A–M, Beograd i Titograd 1982, 206.

КУЋА ДОБРИНКЕ ЂОРЂЕВИЋ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Кућа Добринке Ђорђевић, као изузетан пример фолклорне архитектуре, грађена је у другој половини XIX века, са подрумом од камена и стамбеним, спратним делом изведеним бондручном конструкцијом са испуном зидова од ћерпича. До стамбеног дела куће долазило се спољним степеништем са задње, дворишне стране, склоњеним од погледа пролазника. Типична кровна конструкција на четири воде била је покривена ћерамидом. Поред етнолошке вредности због обележја традиционалне архитектуре, Добринкина кућа, због тога што су је посећивали чланови чувене милановачке породице Настасијевић, има и културно-историјску вредност. Ово је једина стамбена зграда сачувана у изворном облику из предратног периода, због чега је 1977. проглашена за споменик културе. Након што је добила статус културног добра, зграда позната као Добринкина кућа, значајно је изменила изглед извођењем радова на заштити и санацији без услова службе заштите, па је њен данашњи изглед умногоме различит од првобитног. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ ОСТРОВИЦА

Остаци средњовековног града смештени су на доминантном, каменитом вису који представља остатке палеовулканске купе. Због изузетних природних вредности, Островица је проглашена спомеником природе 2009. Утврђење је подигнуто са циљем да штити рад рудника сребра и трговачке путеве. Островица се први пут помиње 1323/24, током сукоба краља Стефана Дечанског и сина краља Драгутина Владислава, који је успео да неколико година држи руднички крај у својим рукама. Утврђење је било средиште војне управе рудничке области, што је и потврђено управном реформом деспота Стефана. Град је први пут пао под турску управу 1438, а коначно су га заузели 1458, након чега, једно време, држе посаду у граду. Основа града је неправилна, прилагођена облику терена. Утврђење је подељено на два платоа, која су повезана масивним одбрамбеним зидом. На приступачним југозападним падинама, испод утврђеног дела града, развијало се подграђе. На локалитету Металка у доњем подграђу откривени су остаци једнобродне цркве, уз коју се налази некропола са споменицима од грубо тесаних камених плоча, датована у период XIV–XV век. Локалитет је сондажно истраживан почетком осамдесетих година XX века у оквиру пројекта Археолошког института. | К. Г. Б.

В. Петровић, Островица/Острвица: у *Лексикон градова и широва средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд 2012, 207–208; В. Петровић, Д. Булић, Проблем убикације средњовековног Рудника, *Историјски часопис* 58 (Београд 2009), 43–62.

АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ ДРЕЊЕ НА РУДНИКУ

Археолошко налазиште смештено је на планини Рудник, у истоименој варошици. Истраживања су започета 2009 (Музеј рудничко-таковског краја и Филозофски факултет у Београду), а до сада су испод зграде Стационара откривени остаци велике грађевине, која је на основу налаза и плана основе дефинисана као римокатоличка црква. Културни слој који одговара времену њеног коришћења датован је новцем у XIV–XV век. Млађој фази одговара некропола која се формирала око темеља зидова, и покрива целу зараван. Сахрањивање се може одредити у раздобље XV–XVI века. Други део

локалитета на имању породице Никић одвојен је од наведене грађевине и некрополе асфалтним путем, ваздушном линијом око 150 м ка северу. Сондажним археолошким истраживањима утврђено је постојање грађевине прилично добре очуваности, која је у унутрашњости била живописана. На основу налаза грнчарије, објекат би се могао датовати у XIV–XV век, а пронађени материјал има непосредне аналогije са налазима на потезу Стационар. Писани извори наводе Рудник као један од најзначајнијих рударских дистрикта у Србији током позног средњег века. Депо сребрног новца цара Стефана Душана, као и печат кнеза Лазара, пронађени на локалитету, сведоче о изузетном значају археолошких истраживања за проучавање историје Рудника и средњовековне Србије. | К. Г. Б.

Д. Радичевић и др., Прелиминарни резултати археолошких истраживања на Руднику у 2009. години, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја* 5 (Горњи Милановац 2009), 7–21. Д. Радичевић и др., Археолошка истраживања на Руднику у 2010. години, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја* 6 (Горњи Милановац 2011), 7–21; Документација Музеја Рудничко-таковског краја; Документација Филозофског факултета у Београду

ТАКОВСКИ ГРМ

У оквиру меморијалног комплекса Таковски грм налазе се споменици везани за један од најзначајних догађаја у ново-вековној српској историји – подизање Другог српског устаника 1815. Током своје посете Такову 1865. кнез Михаило Обреновић откупио је земљиште око старог храста и дао да се уреди и огради (Кнежева ливада). Током летње олује 1901. у грм који се већ био сасушио, ударио је гром и извалио га из земље. Остаци грма су од 1994. изложени у Музеју Другог српског устаника у Такову. У оквиру комплекса 1887. постављен је споменик Милошу Обреновићу, висок пет метара, од ружичастог полираног мермера, израђен по скици инжењера Манака у радионици М. Чебинца из Краљева. Западно од

споменика на узвишењу према варошици 1990. постављена је монументална композиција *Таковски устаник* рад П. Убавкића, коју чине фигуре Милоша Обреновића и таковског проте Мелентија Павловића. Споменичка композиција је урађена за Светску изложбу у Паризу 1900, а у Таково је пренета приликом прославе 175-годишњице Устанка. Радови на комплексу изводе се у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. | М. А. Ч. / Л. Ц.

Група аутора, *Горњи Милановац и Таковски крај*, Горњи Милановац 1987, 134; М. Тимотијевић, Престонишка урбана меморија и флексибилна национална географија: сађење младице Таковског грма у београдском дворском парку, *Наслеђе Х* (Београд 2009), 11–40; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

9 споменика културе
1 просторна културно-историјска целина
1 знаменито место

ЦРКВА ПРЕОБРАЖЕЊА У ПРИДВОРИЦИ

Црква посвећена Преображењу Господњем, непознатог ктитора, смештена је у горњем току реке Студенице на њеној левој обали. Придворицу су први описали и нацртали Д. Милутиновић и М. Валтровић, који је по основној замисли везују за Жичу. Народна предања говоре да је грађена у исто време као и Студеница, а да је ктитор непознати дворјанин Стефана Немање. Изграђена је највероватније током прве половине XIII века и припада рашкој стилској групи. Северно од цркве у обали пута, а делимично и испод асфалта разазнају се остаци манастирских објеката. Црква је у целости од сиге, једнобродна, а на истоку се завршава пространом полукружном апсидом. На западној страни налази се припрата зидана у исто време са главним делом цркве. Под цркве је израђен од каменних плоча, делимично од мермерних надгробних споменика. Археолошка истраживања мањег обима изведена су у организацији Завода 1969–70 (археолог О. Вукадин). Истовремено је извршено препокривање крова ћерамидом и малтерисање спољних зидних површина (архитекта М. Домазет). Конзерваторски радови, са циљем враћања првобитног средњовековног изгледа, настављени су у периоду од 1981. до 1988 (архитекта М. Домазет). Током 2010. и 2011, према пројектима Завода у Краљеву (архитекта В. Маринковић), изведени су радови на реконструкцији дренаже и ваздушне изолације темељних зидова цркве. | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 300; В. Кораћ, Место Придворице у рашкој архитектури, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 33–48; М. Домазет, Црква Преображења у Придворици, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 303–304; С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, опис и стање, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/1991), 182–225.

МОНАСТИР КОВИЉЕ

Манастир се састоји од две цркве посвећене Светим арханђелима и Светом Николи. Старија пећинска црква Светих арханђела потиче вероватно са почетка XIII века, о чему сведоче фрагменти сачуваних фресака. Северни зид цркве је подигнут уз мало удубљење у стени, па се по карактеру и положају сврстава у пећинске цркве испосничког типа. Од оригиналног живописа сачуване су представе Христа Пантократора на своду брода и ликови Богородице и јеванђелиста на унутрашњој страни лука уз западни зид. Унутрашњост је потпуно замрачена дозиђивањем цркве Светог Николе 1644, из које се малим вратима улази у средњовековну цркву. Ктитор цркве посвећене Св. Николи је патријарх Га-

врило Рашковић. Од оригиналног живописа сачувано је само попрсје Христа у лунети са унутрашње стране изнад западног улаза у храм. Деизис је једини фрагмент који је сачуван са првобитног иконостаса. Први конзерваторски радови на цркви у организацији Завода у Краљеву изведени су 1971, када је извршена и превентивна конзервација фресака. Обимнији радови изведени су 1995–1996. године. Археолошка истраживања била су изузетно ограниченог обима (археолог Г. Гаврић) и имала су за циљ да установе однос између млађе и старије грађевине. Конзерваторски радови обухватили су и пројекат доградње куле изнад егзонартекса (архитекта В. Вучковић). | М. А. Ч.

Р. Станић, Манастир Ковиље, *Зборник радова народног музеја I* (Чачак 1969) 33–51; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 306; Г. Тошић, Манастир Ковиље, *Гласник ДКС 21* (Београд 1996), 96–97.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У БРЕЗОВИ

У народу позната и као Бела црква или црква Јања, црква Св. Николе је на основу архитектонских одлика и очуваног живописа изграђена у турском периоду, највероватније крајем XVI, почетком XVII века. У народу је сачувано предање да је цркву изградио деспот Стефан, чији је лик приказан у западном травеју. Због њених духовних вредности Р. Станић сматра цркву у Брезови архитектонским узором црквама у Старом Влаху. Окречена је у бело, а декоративно је обрађен једино простор око западног портала, који се налази у профилисаном правоугаоном пољу, са лучно засведеном нишом и отвором са звездастом решетком изнад ње. Осим простора припрате унутрашње површине су живописане. У западном

травеју исликан је несумњиво најзанимљивији програм: ликови деспота Стефана, кнегиње Милице и кнеза Лазара, доприносе културно-историјској важности Брезове као споменика српске духовне прошлости. У организацији Завода извршено је препокривање крова 1972 (архитекта М. Домазет), а 1973–75. извршена је комплетна санација живописа (сликар-конзерватор М. Ђокић). Наредни радови изведени су током 1985 (архитекта М. Домазет). | М. А. Ч.

Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, *Ужички зборник 2* (Ужице 1973), 65–100; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 309–310; М. Домазет, Црква Св. Николе у Брезови код Ивањице, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 305–306; Р. Станић, Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице, *Саопштења XXV* (Београд 1993), 97–225.

ЦРКВА СВЕТОГ КУЗМАНА И ДАМЈАНА У ОСТАТИЈИ

Црква је смештена у центру села које се први пут помиње у писму папе Климента упућеном цару Душану 1346, у коме се наводе католичка насеља на која је полагао право каторски бискуп. Ова скромна црква стављена је под заштиту због историјски изузетно важног натписа у коме се сазнаје о хаџилуку презвитера Гојка и његовом монашком животу. Натпис је уклесан на челу лука линете улазног портала из 1665/6. Једнобродна је грађевина, издељена пиластрима на три травеја са полукружном апсидом на истоку. У северном делу олтарског простора налази се једна ниша у функцији проскомидије. Свод и луци су преломљени у темену. Прозори су неједнаких величина и налазе се у јужном и источном зиду. Црква је делимично укопана. Живопис у унутрашњости цркве и иконостас, осим царских двери, настао је 1937. У скорije време црква је преправљена – постављен је нови кровни покривач од лима. Под цркве је избетониран. | М. А. Ч.

С. Ђурић и др., Споменици у сливу Студенице, *Саопштења XXII–XXIII* (1990/91), 200; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У КОСОВИЦИ

Смештена на обронцима планине Јавор, црква представља малу гробљанску богомољу, једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Народ верује да је најстарија грађевина подигнута током средњег века у спомен на војнике који су се овим путем повлачили после пораза на Косову 1389. Храм је више пута рушен и обнављан. Приликом последње обнове полуобличасти свод од сиге и полукалота изнад апсиде замењени су дашчаним кровом лучног облика. Кров је изузетно стрм покривен даском (шиндра). Црква је без живописа, а све површине зидова су омалтерисане. Постоје два улаза у цркву, главни са западне и споредни са северне стране. Црква је делимично укопана и у њу се улази преко неколико степеника. Под се састоји од неправилних камених плоча. У организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву (архитекта М. Домазет) током 1973. и 1974. извршена је статичка консолидација зидова цркве, замењена је комплетна кровна конструкција и кровни покривач. Свод и полукалота у унутрашњости реконструисани су шашовцима. Зидне површине су наново малтерисане и израђен је камени тротоар око објекта. | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 315; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА ПРЕОБРАЖЕЊА У ДАЈИЋИМА

Храм посвећен Преображењу Господњем смештен је на сеоском гробљу у Дајићима. Црква је настала највероватније крајем XVIII или почетком XIX века, о чему сведоче и надгробни споменици на некрополи који су делимично искоришћени за зидање цркве. Иако скромних архитектонских вредности, у области Старог Влаха она је редак пример грађевине која у каменом материјалу у потпуности понавља образац цркава брвнара. У основи је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку, ниских камених зидова, високог и стрмог двосливног крова покривеног шиндром. Једини прозор смештен је у оси апсидалног зида. У апсиди се налазе и две мале нише, простори

за проскомидију и ђаконикон. Улаз на западној фасади има довратнике од фино обрађених мермерних квадера. Јужно од улаза смештена је мала полукружна ниша. У цркви се налазе часна трпеза и крстионица које припадају неком старијем објекту. Црква се данас налази у доста лошем стању јер су кровни покривач и кровна конструкција потпуно уништени. Северни зид је великим делом разидан, а јужни је склон паду, због чега су га мештани поткочили камењем. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА У КОЈОЈ ЈЕ ЖИВЕО И РАДИО ВЕНИЈАМИН МАРИНКОВИЋ У ВИОНИЦИ

Кућа у којој се 1909. родио Венијамин Маринковић, професор страних језика и истакнути револуционар, у селу Вионица саграђена је око 1900. као објекат народног грађитељства. Иако је рођен у сиромашној сеоској породици, Венијамин се школовао у Новом Пазару и у Чачку, а факултет је завршио у Београду на групи за неМ. А. Ч.ки језик, након чега је боравио у Минхену на усавршавању. Радио је као професор у Руми, Сињу и у Ужицу, где су га ценили због изузетне интелигенције, мирноће и тактике, али и познавања готово свих европских језика. Члан КПЈ-а постао је

1933, а био је активни учесник мартовских демонстрација, када је и хапшен. Један је од главних организатора устанка у моравичком крају 1941. Погинуо је 28. новембра 1941. бранећи Пожегу као командант места. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ДРАГОМИРА ПОПОВИЋА У СВЕШТИЦИ

У Поповића кући у Свештици одрастао је најистакнутији борац Народноослободилачке борбе ивањичког краја Милинко Кушић (1912–1943). Након ране смрти мајке, Милинка одгаја деда Драгомир, који га шаље на школовање у Ивањицу, Чачак, а затим и на Београдски универзитет где је студирао филозофију и права. На почетку Другог светског рата био је активни организатор устанка у ужичком крају, а формирањем Ужичког партизанског одреда постао је његов комесар. За своје заслуге неколико пута је похваљиван од Врховног штаба. Оболео је од тифуса и извршио самоубиство 1. маја 1943. у Мајкића Јапри (Босанска Крајина), а по завршетку рата 1945. међу првима је проглашен за народног хероја. Поповића кућа је саграђена као типичан сеоски објекат са краја XIX века. Постављена је на косом терену, са каменом зиданим подрумом испод дела куће. Зидови спрата, где је стамбени део објекта, грађени су бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича, малтерисани и кречени у бело. Кров на четири воде покривен је ћерамидом. Кућа се сада користи као помоћни објекат у домаћинству и у веома је лошем стању. | К. Г. Б.

Gr. autora, *Narodni heroji Jugoslavije A–M*, Beograd i Titograd 1982, 439; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРАЧКИ КРСТ У СЕЛУ ГРАДАЦ

На једном узвишењу у селу Градац налази се крст неуобичајено великих димензија. Постављен на доминантном месту, удаљен од гробља, крст је могао бити подигнут као камен граничник, обележје култног места, у част неког значајног догађаја или личности. Текст плитко исписан ћириличним писмом веома је лоше очуван и оштећен, између осталог и због тога што је крст дуго служио као сеоски запис и приликом сваког обављања верског обреда на њему је урезиван нови крст. Сачувани текст открива ранохришћанске симболе (христов монограм) на крацима крста и уклесану годину 1662. Због немогућности ишчитавања читавог текста остаје нејасно да ли уписана година означава време постављања споменика, или је урезана накнадно. Грачки крст је материјални доказ континуираног живота народа исте етничке припадности на једном простору и сведок континуитета светости места и народних обичаја. | К. Г. Б.

R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške, Naše starine XII* (Sarajevo 1969) 153; С. Ђурић и др., *Споменици у сливу Студенице*, опис и стање, *Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/1991), 182–225; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ДЕО ГРАДСКОГ ЈЕЗГРА ИВАЊИЦЕ

Убрзан развој Ивањице започео је 1830, добијањем хатише-рифа, након чега се, услед пребега многобројног српског становништва из Нове Вароши, Пријепоља и Сјенице, формира урбана структура варошице са чаршијом. Централни део чини Улица Милинка Кушића, пешачка зона у којој је очуван дух старе чаршије. У овој улици су у почетку биле трговачке и занатлијске радње, а променом и развојем нових привредних делатности мењају се изглед и намена чаршијских зграда. Куће с краја XIX, почетка XX века су углавном приземне и једносратне зграде двојне намене. Приземља имају трговачку, занатску или угоститељску намену, а спратови су за становање. У оквиру чаршије, по својим споменичким

вредностима, нарочито се издвајају и стари камени мост из XIX века, Кушића хан и Јеремића кућа, као аутентични примери традиционалног народног градитељства у овим крајевима и црква Светог цара Константина и царице Јелене, из 1836. године, са живописом и класицистичким иконостасом велике вредности, аутора Димитрија Посниковића из 1862. Конзерваторско-рестаураторске радове на Јеремића кући и Кушића хану Завод је изводио 1979 (архитекта М. Домазет, етнолог Р. Павићевић-Поповић). У парку поред цркве после Другог светског рата подигнут је споменик палим борцима против фашизма са мозаиком познатог сликара и графичара, Ђорђа Андрејевића Куна. Конзерваторско-рестаураторски радови на споменику и мозаику изведени су 2008 (архитекта Г. Кужић). | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Кушића хан у Ивањици, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 350–352; Д. Дилпарић, Црква светог Константина и Јелене у Ивањици, *Зборник радова Народног музеја XVI* (Чачак 1986), 107–120; С. Вученовић, Заштита старог центра Ивањице, *Гласник ДКС 14* (Београд 1990), 133–137; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕН-ГРОБЉЕ СА СПОМЕНИКОМ МАЈОРУ ИЛИЋУ НА ЈАВОРУ

Спомен-гробље, на којем су сахрањени ратници изгинули на овом подручју током Српско-турског рата (1876–1878), смештено је на месту Јаворске битке. И данас се на ширем потезу око гробља уочава шанац, као сведочанство велике борбе током ослободилачких ратова против Турака. Посебно значајну улогу у овом рату одиграо је мајор Михаило Илић, изузетно учен – војни писац, научник и преводилац и члан Српског ученог друштва. На почетку рата био је командант Рудничке бригаде, а због заслуга врло брзо произведен је у чин ђенералштабног мајора и постављен за ко-

манданта Ужичке бригаде II класе. Погинуо је у борбама на Јанковом врху 24. августа (5. септембра) 1876, а међу хумкама палих бораца 1907. подигнут му је споменик. На квадратном постољу од кречњака постављен је обелиск, од белог студеничког мермера, квадратне основе са пирамидалним завршетком. Конзерваторско-рестаураторски радови на споменику, уређењу и ограђивању комплекса и постављању стаза од камених плоча изведени су 1976. према пројекту Завода у Краљеву (архитекта М. Домазет). | К. Г. Б. / М. Ђ.

М. Домазет, Споменик мајору Илићу на Јавору, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 361; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗЛАТИБОРСКИ ОКРУГ

Ужице

17 споменика културе

ИСТОРИЈСКЕ ЗГРАДЕ У УЖИЦУ

На територији Града Ужица низ зграда од посебне важности за историју и културу Ужичке републике утврђен је за непокретно културно добро под заједничким именом Историјске зграде. Две спратне зграде **дечјег дома Жељко Ђурић**, подигнуте 1940, према пројекту архитекте Д. Плаовића из Београда, коришћене су као просторије у којима је штампана *Борба*, лист Комунистичке партије Југославије. У згради **Скупштине општине Ужице** – Градске управе током Ужичке републике била је смештена Команда места, Штаб Ужичког партизанског одреда и Главни штаб партизанских одреда Србије. Зграда је репрезентативан угаони објект подигнут почетком XX века. У погледу стила припа-

да еклектизму са доминантним класицистичким архитектонским и декоративним маниром. **Зграда Музеја Устанка 1941.** подигнута је 1939. године као објект Народне банке са подрумским трезором, који није био до краја завршен када је избио Априлски рат 1941. Током Ужичке републике у овој згради је био смештен Главни штаб НОП-а и Централни комитет КПЈ. **Хотел Палас** представља једно од најрепрезентативнијих здања грађених у духу позне модерне. У згради је током трајања Ужичке републике била смештена редакција листа *Борба* и Окружни комитет КПЈ за Ужице. **Кућа и ливачка радионица Петра Аврамовића Чикириза**, у делу града познатом као *Царина*, била је у служби НОВЈ и партизанског покрета. Кућа Стефановића, данас зграда Музичке школе, саграђена тридесетих година прошлог века у духу модерне, служила је као зграда **Главног НОО Србије**. У **Градској болници у Крчагову** током Ужичке републике било је смештено око 300 рањених партизана. **Зграда бивше фабрике оружја** у кругу фабрике *Први јартизан* за време Ужичке републике производила је наоружање за партизански покрет. Током двомесечног трајања Ужичке републике у згради **Расадника** је у јесен 1941. смештен један део фабрике оружја, тачније одељење за монтажу пушака партизанки. За потребе **Пољопривредне школе** у Севојну изграђен је 1932. објект, у којем је током Ужичке републике била смештена болница. | Ч. Б. / М. А. Ч.

*Тито*во Ужице у борби за слободу, *споменица јосвећена десетогодишњици ослобођења Тито*вој Ужица, Титово Ужице 1951; Ј. Радовановић, Партизанске болнице Ужичке републике, *Ужички зборник 10* (Ужице 1981), 215–240; Ж. Марковић, А. Станимировић, Културно-историјско споменичко наслеђе Титовог Ужица, *Ужички зборник 19* (Ужице 1990), 53–104; Д. Кузовић, О окружном начелству у Ужицу и његовим градитељима, *Гласник ДКС 37* (Београд 2013), 142–144; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Алеја Радничког батаљона и Плато слободе. | Л. Џ. / М. А. Ч.

Група аутора, *Споменичко наслеђе Србије*, Београд, 2007, 210; С. Стефановић, *Спомен-обележје Кадињача 1979–2009*, *Ужички зборник 34* (Ужице 2010), 163–198.

КАДИЊАЧА

С јесени 1941. у западним и централним деловима окупиране Србије створена је слободна територија са седиштем у граду Ужицу, који је био политички, војни и економски центар – Ужичка република. У намери да се обрачуна са устаницима, нем. А. Ч.ка окупаторска војска је покренула Прву непријатељску офанзиву и већ крајем новембра 1941. освојила Ужице. Битка између окупационих трупа и ужичког Радничког батаљона одиграла се 29. новембра 1941. на Кадињачи. Током сукоба са непријатељем изгинуо је цео Раднички батаљон предвођен командантом Андријом Ђуровићем и командантом Ужичког партизанског одреда Душаном Јерковићем. Посмртни остаци изгинулих бораца најпре су били сахрањени у заједничкој гробници поред селског гробља, да би 1952. били пренети у спомен-костурницу, на највишој коти Кадињаче, изнад које је подигнута спомен-пирамида. Споменик висине 11 м изграђен је од камених блокова по замисли архитекте С. Живановића и на њему су уклесани стихови поеме *Кадињача* ужичког песника С. Вукосављевића. Данас, меморијални комплекс Кадињача представља сложену архитектонско–музеолошку целину састављену из низа сегмената грађених у периоду 1952–1979. према идејном решењу вајара М. Живковића и архитекте А. Ђокића. Комплекс се састоји из три дела: Амфитеатар Ужичка република,

БЕЛА ЦРКВА КАРАНСКА

Бела црква каранска посвећена је празнику Благовести и представља маузолеј једне властеоске породице. О грађењу цркве нема сигурних података, али се по архитектонским особеностима и на основу очуваног живописа датирају у XIV век. Ктитор је био жупан Брајан, властелин цара Душана. Црква је једнобродна грађевина са куполом изнад средишњег дела. На западној страни је у XIX веку призида на пространа апсида, која није у складу са остатком грађевине. Очуван живопис је настао у периоду од 1340–1342. На ктиторској композицији насликан је властелин Брајан са моделом цркве у рукама, а иза њега је приказана његова породица (жена, син и три кћерке). Приликом смањивања припрате 1975. извршена су археолошка ископавања у цркви (Републички завод за заштиту споменика културе) и касније, 1985, у порти (Археолошки институт). Истраживања на простору припрате настављена су 1994/5 (Републички завод за заштиту споменика културе). Истражене су ктиторске гробнице у наосу цркве и средњовековна некропола у порти, на којој су пронађени и секундарно употребљени антички споменици, који се данас чувају у лапидаријуму у јужном делу порте. Конзерваторски радови на архитектури и живопису изведени су у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

Г. Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана – Археолошка ископавања у цркви 1975. године, Саопштења XXII–XXIII* (Београд 1990/1991), 159–176; М. Ђорђевић, *Бела црква – Каран, археолошка истраживања у припрати 1995, Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 104–107; Документација Републичког завода за заштиту споменика културе

ЦРКВА СВЕТОГ МАРКА СА ЗВОНИКОМ У УЖИЦУ

Црква посвећена Светом апостолу и јеванђелисти Марку у Ужицу, саграђена је 1828. као једноставан објекат са наосом и полигоналном апсидом, а четири године касније (1832) дозидана је припрата са галеријом. Црква је грађена бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича и чатме. Над објектом се издиже високи, стрми кров покривен шиндром. Поред цркве саграђен је високи звоник (22 м), са зиданим приземним делом и спратовима од дрвета, подигнут током обнове цркве 1885–1890. У ентеријеру су сачуване целивајуће иконе, рад Димитрија Посниковића са половине XIX века. Половином XX века изведени су заштитни радови на објекту и тада је постављен нови иконостас, рад Обрада Шојића, столара и академског сликара Бранка Ковачевића из Ужица. Освећење цркве обављено је на дан славе, Светог апостола Марка 1951. Изузетну вредност представља збирка икона, у којој се посебно издвајају Христ Пантократор на златној позадини (итало-критски рад из XVI века) и Богородица са Христом и малим Светим Јованом (рад неке приморске радионице). Конзерваторско–рестаураторске радове на цркви Завод је изводио средином седамдесетих година XX века, а затим и 1988–1989 (архитекта Р. Чубрић), када је препокривена новом боровом шиндром и када је урађен пројекат конзерваторско–рестаураторских радова дрвеног звоника. | К. Г. Б.

Д. Милосављевић, *Св. Марка црква у Ужицу*, Ужице 1991; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ГВОЗДЕНА МОЉКОВИЋА У КРЕМНАМА

Кућа Гвоздена Мољковића, познатија као Мољковића хан, припада типу херцеговачке куће краја XVIII века. Првобитни власник био је Турчин од којег је породица Мољковић купила кућу 1830, када се доселила у село Кремна. Објекат је веома простран, са високо зиданим каменим подрумом испод дела куће, на којем су остављени уски прозори, попут пушкарница. Спратни део грађен је бондручном конструкцијом са испуном од чатме, а распоред просторија у потпуности је подређен основној намени објекта. Кроз средину куће, од улазних врата до уличне фасаде на којој се налази ћошка, коју овде називају и чардаком, води дугачки ходник из којег се на обе стране објекта улази у по четири мање

собе. Четвороводни кров покривен је ћерамидом. Конзерваторско–рестаураторски радови на замени кровног покривача, кровне и таванске конструкције, испуни бондручне конструкције зидова, замени столарије и реконструкцији ложишта у ходнику, према пројекту архитекте М. Домазет и етнолога Р. Павићевић–Поповић, изведени су 1978. Каснији конзерваторски радови започели су 2006, али су због недостатака у пројектној документацији и проблема приликом извођења обустављени и до данас нису настављени. | К. Г. Б.

Р. Павићевић–Поповић, М. Домазет, *Мољковића хан у Кремни, Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 349; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

две турбине, док је трећа додата у другој деценији XX века. Додавањем треће турбине проширена је првобитна зграда. Зграда представља спратно здање типског изгледа без стилских украса на фасадама, осим складно распоређених прозорских отвора и њихових профилисаних оквира. Сем зграде очуван је и јаз који је доводио воду од бране до турбине. | М. А. Ч.

М. Кремић, М. Глушчевић, Прва хидроцентрала у Ужицу, *Ужички зборник II* (Ужице 1982), 205–230; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

П. Васић, Белешке о уметничким споменицима ужичког краја, *Ужички зборник 4* (Ужице 1975), 355–358; Г. Лазић, Црква светог Георгија у Ужицу, *Ужички зборник 18* (Ужице 1989), 51–70; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ХИДРОЦЕНТРАЛА НА РЕЦИ ЂЕТИЊИ

Стара хидроцентрала у Ужицу налази се на десној обали реке Ђетиње на простору где река излази из кањона. Одлука о подизању постројења донета је на Скупштини акционара *Прве ужичке џкачке акционарске радионице* са циљем да се обезбеди струја за рад радионице и за осветљење града. Изградња зграде и опремање хидроцентрале трајали су од 1899. до августа 1900. Пројекат Хидроцентрале израдио је А. Стевовић, професор Велике школе у Београду, а опрему су обезбедила предузећа „Сименс и Холенс“ и „Данубиус“ из Будимпеште. Централа у Ужицу је прва по Теслином систему произвођила трофазну струју снаге 100 KS учесталости од 50 Hz. Хидроцентрала је конструисана за рад са

ЦРКВА БРВНАРА У СЕВОЈНУ

Једна од најстаријих у Србији, црква брвнара у Севојну саграђена је 1773. као објекат скромне архитектуре. Зидови и свод цркве су од дрвета, а кровни покривач од ћерамиде. Црква је обилавала декоративним елементима урезаним у дрвету, а у ентеријеру су били сачувани делови оригиналног иконостаса, иконе и царске двери, рад Симеона Лазовића из 1772. и 1779. Црква брвнара у Севојну настрадала је у пожару деведесетих година XX века, када су у тренутку изгубљене све њене драгоцености. У периоду 2011–2013, залагањем Народног музеја у Ужицу, по пројекту Завода у Краљеву (архитекта Р. Чубрић), црква је обновљена, али су оригинални делови ентеријера заувек изгубљени. | К. Г. Б. Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, *Ужички зборник 2* (Ужице 1973), 65–100.

ЦРКВА АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА У СТАПАРИМА

Црква је изграђена 1820. на месту старије богомоље коју су срушили Турци непосредно пред почетак Првог српског устанка. Ктитори новог храма били су господар Јован Мићић и кнез Средоје. Податке о подизању цркве садржао је натпис, који је данас уништен, али чије је постојање забележио Јоаким Вујић у свом путопису. У основи је триконхос, са полукружним тремом на западној страни, некада дрвеним, попут трмова цркава брвнара. Централни простор је засведен полуобличастим сводом, док се изнад апсида налази свод у облику полукалота. Нагиб крова наводи на претпоставку да је првобитни кровни покривач био клис или шиндра. У цркви се налази вредан иконостас Димитрија Посниковића, настао средином XIX века. Храм у Стапарима припада скупини најлепших дела народног неимарства из периода прве владавине кнеза Милоша Обреновића. | М. А. Ч.

СТАНИЋА КУЋА У УЖИЦУ

Богата трговачка кућа Андре Станића у делу ужичке чаршије званом Царина, из 1850, састоји се од каменом зиданог подрума, у којем се одвијала трговина, и спратног стамбеног дела. У подрумски део се улази са улице, док се у стамбени део улази са широког трема који се протеже дуж читаве западне фасаде куће и који се завршава изузетно декорисаним доксом – диванханом, према улици. Кућа Андре Станића специфична је по својој оријентацији, јер истурени део трема, доклат, није као код других кућа из овог периода, окренут према дворишту, већ према улици и чини саставни део уличне фасаде. Станића кућа знатно је девасатирана 2014. грађевинским интервенцијама које је изводио власник, у намери да објекат прилагоди условима модерног живота. | К. Г. Б. Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

УЖИЧКИ ГРАД

Остаци старог Ужичког града налазе се на стеновитом вису који је са три стране окружен коритом реке Ћетиња. Само утврђење први пут се помиње 1373, у време сукоба кнеза Лазара Хребелановића и Николе Алтомановића, који је као своје последње уточиште изабрао Ужице. Град је припао кнезу Лазару и остао у саставу српске државе до пада под турску власт. Током XVI и XVII века, у јеку ратова између Угарске и Турске, Ужице је више пута опседано и освајано. Борбе око Ужичког града вођене су током Првог и Другог српског устанка, а живот у њему је престао сасвим након 1863, када се Турска војска повукла из Ужица. Просторни склоп града састоји се од три дела: горњи град са главном

кулом, средњи градски појас и доњи град са воденом кулом. Истраживачки и конзерваторски радови на граду започети су 1973, а трајали су све до средине осамдесетих година XX века у организацији Завода у Краљеву. Археолошка истраживања (археолог О. Вукадин) праћена су конзервацијом очуваних делова архитектуре утврђења (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, Рашка баштина I (Краљево 1975), 336–339; М. Поповић, Ужички град, Ужице 2004.

ЈОКАНОВИЋА КУЋА У УЖИЦУ

Јокановића кућа је градска трговачка кућа из друге половине XIX века. Изградила ју је породица Јокановић, која је у XVIII веку досељена из Црне Горе, са етапном станицом у Херцеговини. Велика задружна породица брзо се снашла у новом окружењу и започела трговачки посао. О значају и богатству породице сведочи и њихова кућа, изузетна по облику, величини и начину градње, која је до данас остала сведочанство времена у којем је саграђена. Кућа је спратна, са собама за становање, зиданим у бондручној конструкцији, и каменом зиданим приземљем. Будући да је приземље било намењено за смештај робе којом се трговало, за њега се усталио назив подрум. На спрату је читавом дужином

фасаде, испред улаза, саграђен лепо декорисан дрвени доклат, који чини репрезентативни део зграде. Унутрашњост је подељена на три собе и одаклицу. Кров на четири воде покривен је ћерамидом и има лепо декорисану стреху. Објекат је данас власништво Града Ужица, а корисник је Народни музеј, који је објекат опремио поставком градске куће XIX века у спратном стамбеном делу, а приземни, подрумски део користи се као галерија за повремене изложбе. Радови на комплетној реконструкцији и рестаурацији објекта изведени су 1987–1989, према пројекту архитекте Р. Чубрића. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА МИОДРАГА МИЛОВАНОВИЋА ЛУНА У ДОБРОМ ДОЛУ

Кућа у којој се родио народни херој Миодраг Миловановић Луне саграђена је око 1900. као полубрвнара, са собом од чатме и кућом од масивних талпи. Позиционирана је на косом терену, са подрумом испод собе, зиданим грубо обрађеним каменом. Четвороводни кров са дубоким стрехама покривен је ћерамидом. У кући су сачувани делови аутентичног ентеријера – долап, наћвар и банак. Поред етнографске вредности кућа Миловановића има изузетан историјски значај јер је из ње потекао један од најзначајнијих бораца Другог светског рата ужичког краја. Са само 23 године, колико је имао када је смртно рањен код Злакусе, 27. априла 1944, због напредних идеја и херојских дела већ је био достигао чин мајора. Под његовом командом војници, који су га волели и поносно истицали да су из његове бригаде, забележили су веома вредне и велике победе. Завод у Краљеву израдио је 1978. пројекат конзерваторских радова на кући Миловановића (архитекта М. Домазет, етнолог Р. Павићевић-Поповић), а извођење је трајало од 1980. до 1983. Санирани су подрумски зидови од ломљеног камена, зидови стамбеног дела, а озидана је и земљана пећ у соби која је раније била срушена. Конзервиран је и целокупни ентеријер. | К. Г. Б.

Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А-М, Београд и Титоград 1982, 551–552; Р. Павићевић-Поповић, Кућа н. х. М. Миловановића Луна, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 301.

ЧЕТИРИ ШАНЦА У КРЕМНАМА

У креманском засеоку Радуша, на планинском вису званом Шанац, налазе се остаци четири шанца из Првог српског устанка. Шанчеви су подигнути 1807. како би се спречили упади из Босне. Заповедник је био Јован Митровић Демир, а према руским изворима у селу Кремна је 1811. било око 1000 устаника под оружјем. Велики шанац који се налази у центру четири устаничка утврђења је најпространији и са највећим опкопима, па се претпоставља да му је припадало средишње место у одбрани овог положаја. Овај шанац је више пута девастиран, најпре у току Другог светског рата од стране бугарске војске, а касније изградњом резервоара за воду, постављањем антене за ТВ сигнал и проширењем сеоског пута. Иако се у Решењу о проглашењу из 1950. наводи да је шанац облика четвороугла степен девастације је већ тада био велики, па постоји могућност да је он у ствари био троугаоне основе, како наводе млађи истраживачи. Три мања шанца приближно су истих димензија, облика квадрата са страницама дужине око 23 м. Западно од великог, некада на ивици сеоског гробља, смештен је шанац чији су грудобрани девастирани проширењем гробља у последњих неколико деценија. У добром стању су шанчеви на имањима породица Јанковић, северно и јужно од великог шанца, и на њима се јасно уочавају ровови, капије и бедеми. | М. А. Ч.

М. Ж. Николић, *Устанички шанчеви на Дрини 1804–1813*, Крушевац 1998, 89–92.

ОСНОВНА ШКОЛА У МОЉКОВИНИ

Школска зграда у Мољковини саграђена је 1892, када је у њу усељена Основна школа која је до тада радила у згради општинске суднице. Земљиште за изградњу поклонио је Милија Мољковић, један од имућнијих и угледнијих мештана, а зграда је подигнута добровољним прилозима и радом локалних становника. Школа је зидана ломљеним каменом, омалтерисана и окречена, без декоративне архитектонске пластике, а састоји се од две учионице, канцеларије и ходника. Дрвена кровна конструкција на четири воде покривена је фалцованим црепом. Услед вишегодишњег неодржавања објекта његово стање је веома лоше. | К. Г. Б.

МОЉКОВИЋА ЧЕСМА У КРЕМНАМА

Чесма подигнута у непосредној близини Мољковића хана одликује се архитектонским квалитетима, али има и посебан друштвени и документарни значај. Саграђена је клесаним каменом, са истакнутим централним делом испред којег је пространи плато са уграђеном римском стелом са оближње некрополе. На чесму, коју је саградио власник оближњег хана Радован Мољковић, постављена је камена плоча са исклесаним подацима о градитељу и години градње (1858). Аутор чесме је чувени драгачевски клесар Радосав Чикириз. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1978, према пројекту архитекте М. Домазет. | К. Г. Б.

МУТАПОВ ШАНАЦ У ЉУБАЊАМА

На падинама Златибора, у селу Љубање, налазили су се остаци устаничког утврђења – шанца из Првог српског устанка. Шанца је у народу познат као Мутапов, и налази се на месту са ког су контролисани путни правци према Старом Влаху и Босни. Лазар Мутап је учествовао у ослобађању Ужица током Првог српског устанка, а верује се и да је предводио устанике на Љубањама када је разбијена војска Ђул-бега и Зенил-бега (1815), који су из Босне кренули да пруже помоћ Турцима опкољеним у Ужичком граду. Лазар Мутап је погинуо на Љубићу, почетком маја 1815, и није могао учествовати у боју на Љубањама. Континуирана обрада земљишта у потпуности је простор шанца поравнала са околним површинама. | Л. Ц. / М. А. Ч.

М. М. Јаћимовић, *Лазар Мутџај*, Чачак 1973; М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. I, Београд 1876, 39; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. 2, Београд 1985, 97.

Пријепоље

- 9 споменика културе
- 1 просторна културно-историјска целина
- 3 археолошка налазишта
- 1 знаменито место

Манастир Милешева

Манастир Милешева смештен је 5 км југоисточно од Пријепоља, недалеко од ушћа реке Косатице у Милешевку. Манастир се налази на траси старог пута који је из унутрашњости Балкана водио ка Приморју и Дубровнику. Изградња храма посвећеног Христовом Вазнесењу отпочела је 1234, као задужбине маузолеја краља Владислава, чији се гроб налази уз јужни зид наоса. Манастир нарочито добија на значају након преноса моштију Св. Саве из Трнова (1237). Године 1377. у њему је сугубим венцем крунисан Твртко I, а 1448. Стефан Вукчић–Косача крунисан је титулом херцега Св. Саве. Манастир постаје средиште Милешевске митрополије 1412. Комплекс је тешко пострадао крајем XVII века и остао у рушевинама све до обнове 1868. Архитектура цркве Вазнесења Христовог припада рашкој градитељској школи и представља први пример јасно дефинисане симбиозе византијских и романичких елемената. Очувани живопис цркве представља једно од најлепших и најуспешнијих остварења српске средњовековне уметности. Представе Немањића и Мироносице на Христовом гробу, са чувеним Белим анђелом, сврставају се у ремек-дела европске уметности XIII века. Конзерваторско-рестаураторске радове на комплексу изводи Републички завод за заштиту споменика културе. Завод у Краљеву учествовао је у заштитним археолошким истраживањима (археолог О. Вукадин) са Археолошким институтом од 1992. до 1996. године. | М. А. Ч. / Ч. Б.

С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971; Група аутора, *Милешева*: у *Чувари баштине*, ур. Милета Милић, Београд 1998, 82–83; М. Цуњак, *Манастир Милешева*, Смедерево 2007; Р. Д'Амико, *Милешева и уметнички кругови преко Јадрана*: Иконографске и сликарске везе у XIII–XIV веку, *Милешевски записи* 8 (Пријепоље 2009), 41–56.

РУШЕВИНЕ ПАРТИЗАНСКЕ БОЛНИЦЕ ИСПОД
БРДА КОШЕВИНЕ У ПРИЈЕПОЉУ

Рушевине партизанске болнице налазе се на левој обали Лима, у подножју брда Кошеvine. Комплекс је формиран у знак сећања на борбе вођене 4. децембра 1943. Тог дана су се Прва шумадијска и Друга пролетерска бригада супротставиле неМ. А. Ч.ким јединицама које су, у оквиру VI непријатељске офанзиве, продирале на слободну територију. Током ових борби 400 бораца је погинуло или нестало. На иницијативу Савеза бораца 1953/54, вајар Лојзе Долинар осмислио је меморијални комплекс, чија је основна замисао монументално овековечавање националне прошлости. Део

комплекса представљају рушевине болнице изграђене у периоду између 1882. и 1887. за потребе лечења аустријске војске. Остаци архитектуре вајару су послужили као материјал за ликовни израз, чиме је постигнуто јединство конструктивно-функционалне, обликовне и визуелне компоненте. Конзерваторско-рестаураторске радове на остацима партизанске болнице изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | М. Ђ. / К. Г. Б.

Г. Митровић, Архитектонско наслеђе у Пријепољу и Новој Вароши, *Милешевски зајиси 5* (Пријепоље 2002), 175–186; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР ДАВИДОВИЦА

Манастир посвећен Богојављењу налази се недалеко од Бродарева на десној обали Гробничке реке. Храм је задужбина жупана Дмитра (монаха Давида), сина великог жупана Вукана. На основу оригиналног сачуваног уговора о градњи између ктитора и мајстора из Дубровника, Десине де Риса и његовог сина Влаха, закључује се да је црква изграђена око 1281. Археолошким истраживањима откривена је старија апсида, што сведочи да је на овом простору постојало старије здање. Свод цркве је ојачан преломљеним и крстастим луковима што говори о утицајима романоготичког стила. Први конзерваторски радови на цркви изведени су 1958/9. Завод у Краљеву је 1978. поставио заштитну дрвену кон-

струкцију изнад северног параклиса како би заштитио живопис од падавина. У периоду од 1983. до 1987. у сарадњи са Археолошким институтом у Београду извршено је истраживање цркве и остатака конака. Током 1984. извршена је превентивна заштита живописа у тамбуру главне куполе (сликар-конзерватор М. Ђокић). Током 1997. и 2004. изведена су археолошка истраживања којима су обухваћени делови цркве, порте и северозападног конака (Филозофски факултет у Београду и Археолошки институт). Црква Богојављења обновљена је у периоду 1996–2000, на иницијативу Музеја у Пријепољу, по пројекту Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић). Током 2011. конзервиран је живопис цркве (сликар-конзерватор Д. Јовановић). | М. А. Ч.

Ј. Нешковић, Црква манастира Давидовице на Лиму, *Саопштења IV* (Београд 1961), 89–112; М. Чанак-Медић, Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањића, *Саопштења XIII* (Београд 1981), 67–75; С. Tarozzi, A Look at a Common Past, *Милешевски зајиси 9* (Пријепоље 2012), 73–84; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР МИЛИ

Остаци манастира Мили налазе се на десној обали реке Лим, око 3 км узводно од насеља Бродарево. Манастир, посвећен највероватније Св. Тројици, први пут се спомиње 1413. као караванска станица у долини Лима. Опустошен је и уништен од стране Турака крајем XVII века. Црква је наглашено правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Унутрашњост цркве је издељена травејима на три дела, од чега је средишњи највећи, готово квадратног облика. Конзерваторским радовима из 1971. очувани живопис је обезбеђен. Западно и северно од цркве налазе се остаци два објекта (конака и трпезарије). У манастирској порти се развијала некропола. Археолошка истраживања на цркви и конаку изведена су 1970/71. у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин), након чега су, 1971 (архитекте М. Домазет и В. Вучковић) изведени и конзерваторски радови. Ојачани су зидови цркве и извршена су надзиђивања на источним и западним деловима са фуговањем свих зидних површина. Обављена је и поправка пода и обнова олтарског простора. На остацима грађевине откривене западно од цркве изведена је превентивна конзервација. | М. А. Ч.

Ђ. Бошковић, Манастир Мили на Лиму, *Старијар XIII* (Београд 1938), 92–95; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 297.

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД КОВИН

Утврђење је смештено на стеновитом брду изнад села Џурово, на улазу у клисуру коју Лим просеца на свом току од Пријепоља према Бистрици. Претпоставља се да је град и саграђен да контролише овај правац, јер је главна кула окренута према реци Лим. Његова градња у народу се приписује деспоту Јелени, жени деспота Ђурђа Бранковића, па је град познат као Јеринин град. Приступ граду је био могућ само са југозападне стране. Утврђење се помиње као посед херцега Стефана Вукчића први пут 1448, односно 1454, када је имало улогу пограничне тврђаве према Србији. Унутар града на стеновитој подлози разазнају се остаци цистерне и неколико грађевина од камена. Простори унутар тврђаве били су повезани степеницама исклесаним у стени. На падини западно од утврђења некада се налазила средњовековна некропола са античким спелијама. | М. А. Ч.

И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 31–32; С. Мишић, Ковин: у *Лексикон градова и широва средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд 2012, 130–131; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ГРАД ХИСАРЦИК (ЦРНА СТЕНА)

Средњовековни град Милешевац смештен је на врху литице кањона реке Милешевке, 2 км узводно од манастира Милешева. Узвишење је приступачно само са јужне стране, док су остале стране сувише окомите. Милешевац се први пут помиње у изворима половином XV века, као један од утврђених градова властеоске породице Хранић–Косача. Недалеко од утврђења налазе се остаци цркве у народу познате као Ружица. Црква је изграђена у другој половини XIII, односно почетком XIV века, тако да се претпоставља да је и утврђење постојало у овом периоду. Током турског периода у њему је била смештена војна посада, а у подножју се формирала варошица са каравансарајем. Од XVII века утврђење се помиње под

именом Хисарцик, а током XIX као град у развалинама. Утврђење је неправилне основе, прилагођене конфигурацији терена. Горњи град (цитадела) брањен је беедемима са две куле. Нижа утврђена зона местимично је брањена беедемима и ојачана кулама на приступачнијим деловима узвишења. Конзерваторско-истраживачки радови изведени у сарадњи Завода у Краљеву и Археолошког института у Београду спроведени су током кампање 1974. | М. А. Ч.

С. Ђорђевић, Милешевац, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 307–308; Г. Гаврић, М. Ковачевић, Милешевац и црква Ружица, археолошка и архитектонска истраживања у: *Осам векова манастира Милешева*, Београд 2013, 277–293.

ЗГРАДА ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ПРИЈЕПОЉУ

Зграда Завичајног музеја подигнута је у периоду од 1839. до 1845. У згради су биле смештене медреса и руждија (нижа гимназија у трајању од три године у којој су изучавани предмети религијског и световног карактера), а након тога од 1914 и прва пријепољска гимназија. На згради се налази плоча која сведочи о догађају значајном за историју града: Овде је одржан I састанак иницијалног одбора за формирање АВНОС-а октобра 1943. године. Након Другог светског рата у овој згради је била основна школа, а затим и школа ученика у привреди. Изузетна вредност објекта огледа се у архитектури и очувању аутентичности и амбијенталних вредности старе пријепољске чаршије. У изгледу зграде

уочљив је јак утицај исламске архитектуре, прилагођене амбијенту у којем је саграђена. Почетком XXI века изведени су радови на конзервацији и адаптацији зграде за потребе Музеја у Пријепољу. Радови су изведени у сарадњи и уз надзор Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

Музеј у Пријепољу сталне поставке, водич, Пријепоље 1991; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ЕНВЕРА МУСАБЕГОВИЋА У ПРИЈЕПОЉУ

Кућа Енвера Мусабеговића, у пријепољском насељу Чаир, саграђена је почетком XX века као типична беговска кућа, у пространом дворишту, окружена воћњаком, склоњена од погледа пролазника. Кућа се налази на стрмој падини и има приземље и спрат, са којег се пружа поглед на велики део града. Грађена је комбинацијом камена и бондручне конструкције, а кров на четири воде, са дубоким стрехама, покривен је ћерамидом. Изузетна раскош куће огледа се у њеном унутрашњем уређењу на коме се види јак утицај исламске архитектуре. Фасаде објекта су равне, окречене у бело, а на њима је велики број лучно засведених прозорских отвора. Посебно је занимљива диванхана, постављена изнад декорисаног лучног улаза у приземни део објекта. Кућа је изузетан сведок начина живота становника Пријепоља на почетку XX века. Опсежни конзерваторско-рестаураторски радови изведени су у периоду 2011–2012. у организацији Музеја у Пријепољу, под надзором Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА МИЛОША ДИВЦА У ДРЕНОВИ

Кућа Милоша Дивца представља типичан пример народног градитељства пријепољског краја. Грађена је као кућа на ћелицу, стрмог дрвеног крова, који је штити од великих снегова током зиме. Саграђена је 1946. на месту старе породичне куће, спаљене током Другог светског рата, али није познато да ли је саграђена на истим темељима. Удовица првог власника, којег су четници убили на кућном прагу, сазидала је, уз помоћ рођака, нову кућу, по угледу на стару, користећи материјале који су јој били доступни. Иако кућа није изузетних ахитектонских карактеристика, њен значај је изузетан у историјском смислу, јер је ту одржана седница Врховног штаба КПЈ 7. децембра 1941, када је донета одлука о формирању Прве пролетерске бригаде. Овај догађај је имао огроман значај за даљи развој Народноослободилачке борбе. Конзерваторско-рестаураторски радови на кући изведени су током 1975, према пројекту архитекте В. Вучковића. Том приликом кући је враћен првобитни изглед. | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 325; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ ЦРКВИНА
У ДРЕНОВИ

Локалитет се налази у долини Падешке реке, 400 м од зграде основне школе. На налазишту су очувани остаци цркве и средњовековне некрополе, који су у веома лошем стању, зарасли у високо шибље. Првобитна црква је изграђена у XIII веку. Након великог рушења црква је обновљена и придодат јој је нартекс. Некропола се на основу типа надгробника датује у XIII–XV век. На налазишту је пронађен мермерни камени блок, односно део фриза са ктиторским натписом (*Уз њвоју помоћ Христје ѿнѡиѡфекс...*). На основу епиграфске анализе исказивана су различита мишљења о времену из

кога налаз потиче и његовом првобитном положају. Услед тектонских поремећаја који су изазвали клизање терена, локалитет је, данас подељен на два дела, а црква по осовини север-југ, са формирањем вододерине између. Остаци цркве и некрополе археолошки су истражени 1957 (Археолошки институт у Београду, Народни музеј у Ужицу). Део фриза са ктиторским натписом пренет је у Музеј манастира Милешева. | М. А. Ч.

Б. Вуловић, Култна грађевина у Дренови + TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX..., *Рашка башѡина* 2 (Краљево 1980), 7–26; М. Поповић, Касноантичко наслеђе у Полимљу, *Милешевски записи* 5 (Пријеполје 2002), 9–30.

АРХЕОЛОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ КОЛОВРАТ

Некропола је смештена на ушћу реке Сељашнице у Лим, на потезу Дворине, данас у кругу приватног предузећа *Сѡар Јела*. Надгробни споменици са локалитета су сепулкралног карактера: стеле, ципуси и архитектонски делови монументалних надземних гробница. Археолошким истраживањима потврђено је постојање велике некрополе из античког и касноантичког периода, из кога потичу и остаци базилике. Некропола припада романизованом становништву римске провинције Далмације. Насеље је настало поред рудника и свој просперитет је доувало експлоатацији рудног богатства (атар села Чадиње). Археолошка истраживања вршена су у организацији Филозофског факултета у Београду (1978–85), а конзерваторско-рестаураторске радове на презентацији некрополе (1982), њеној заштити од текућих вода, подизању бетонског потпорног зида и формирању стаза за комуникацију извео је Завод у Краљеву (архитекта М. Домазет). Музеј у Пријеполју изместио је већи део надгробника у лапидаријум Музеја, будући да се простор некрополе не одржава. | М. А. Ч.

А. Cermanović–Kuzmanović, D. Sreјović, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, *Materijali* 4 (Herceg Novi–Beograd 1966), 21–28; М. Зотовић, Антички споменици и предмети са локалитета Коловрата код Пријеполја, *Рашка башѡина* 1 (Краљево 1975) 179–184; Д. Срејовић, Римска некропола, *Симѡозијум „Сеоски дани Срејшена Вукостављевића“* 4 (Пријеполје 1976): 89–93; А. Цермановић–Кузмановић, Антички споменици из Полимља са посебним освртом на римску некрополу у Коловрату код Пријеполја, *Симѡозијум Сеоски дани Срејшена Вукостављевића* 6 (Пријеполје 1978), 47–52; М. Домазет, Римска некропола – Коловрат, *Рашка башѡина* 3 (Краљево 1988), 301–302.

ГРЧКО ГРОБЉЕ У ХРТИМА

Археолошко налазиште Грчко гробље налази се у селу Хрта, са десне стране пута који води ка природном добру Камена гора. Налазиште се састоји од две одвојене средњовековне некрополе, постављене на праисторијским хумкама, са клесаним каменим надгробним обележјима у облику стећака (мрамора) и датује се у период XIV–XV век. На горњој некрополи, која се на територији Србије издваја по броју украшених споменика, очувано је укупно 37 надгробника облика сандука, сандука на постољу, плоча (мотиви крста, розете, аркаде, М. А. Ч.а, ужета, хералдички мотиви). Конзерваторско-рестаураторске радове на налазишту изводи Републички завод за заштиту споменика културе. Налазиште је обухваћено Пројектом заједничке номинације средњовековних камених обележја – стећака за Листу светске културне и природне баштине на иницијативу министара културе Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске и Србије у новембру 2009. Од априла 2011. предлози све четири државе учеснице уврштени су у прелиминарну Листу. | М. А. Ч.

Р. Станић, Стећци у средњем Полимљу, *Симѡозијум „Сеоски дани Срејшена Вукостављевића“* (Пријеполје 1976), 111–129; Š Bešlagić, *Stećci, kultura i umetnost*, Сарајево 1982; Н. Дудић, *Сѡара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995; Е. Зечевић, *Мраморје, сѡећци у зајадној Србији*, Београд 2005; М. Ђорђевић, *Грчко гробље: средњовековна камена обележја – сѡећци на археолошком налазишту Грчко гробље у селу Хрѡа, ѡиѡиѡина Пријеполје*, Београд 2014.

МЕМОРИЈАЛНИ КОМПЛЕКС БОШКО БУХА

Меморијални комплекс удаљен је од Пријеполја 15 км и простира се у атару села Јабука и Јунчевићи. Комплекс је подигнут у знак сећања на погибију борца-омладинца Бошка Бухе, бомбаша Друге пролетерске бригаде. Буха је погинуо 27. септембра 1943. у борби са четницима, а његови посмртни остаци сахрањени су у Пљевљима. За народног хероја проглашен је 1951. Иницијатива за оснивање споменичког комплекса покренута је 1959. На месту погибије Бошка Бухе засађено је 17 борова и постављен је споменик (1966) у виду каменог белега са текстом. Неколико година касније, 1970, на узвишењу Видиковац постављена је фигура од бронзе која представља Буху са бомбом у левој руци. Идеју о изгледу споменика дала је ученица Јадранка Берић из Горњег Милановца, а њено уобличавање било је поверено вајарима М. Летици и М. Чабаркапи. У кругу Меморијалног комплекса налазе се и Алеја неустрашиве младости, Спомен-гробница родољуба (1975), као и Споменик посвећен ратницима 1912–1918 и 1875 (1971). | Л. Ц. / М. А. Ч.

В. К. Zajek, *Memorijalni centar Bosko Buha*, Пријеполје 1986; В. Pusionjic, *Mladost Jabuke*, Пријеполје 1987; Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратѡова Србије*, књига II, Београд, 2005, 388; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Прибој

7 споменика културе
1 археолошко налазиште

МОНАСТИР БАЊА

Најстарији запис о месту Бања оставио је 1154. арапски путописац и географ Мухамед ас Сарифу ал Идриси. Други помен овог места, сада као манастира, налази се у Студеничком типiku из 1208. Манастир Свети Никола изграђен је највероватније у другој половини XII века. Добијањем аутокефалности Српске православне цркве, постао је седиште Дабарске епархије. Манастир је почетком XIV века запаљен и порушен у војном походу дела босанске војске блиске бугумилима. Данашњу цркву на простору старијег храма подигао је краљ Стефан Дечански 1329. Обновом Пећке патријаршије манастир се обнавља и поново постаје седиште Дабро-босанске митрополије, што ће и остати до

Велике сеобе Срба, односно 1697, када последњи монаси напуштају манастир. Грађевина има основу уписаног крста са троделним олтарским простором на истоку и припратом на западу. У јужном параклису, изграђеном уз припрату, смештена је вредна манастирска ризница, откривена приликом археолошких истраживања 1975. У цркви је очуван живопис из XIV и XVI века. Фреско-сликарство из XII века представља, уз живопис Пећке патријаршије, најбоље дело српског сликарства тог времена. Конзерваторске радове на цркви и унутар порте изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | М. А. Ч. / Ч. Б.

С. Ђурић, Првобитни живопис у цркви Светог Николе у Бањи код Прибоја, *Саопштења XVI* (Београд 1984), Београд, 85–91; М. Бунарџић, Манастир Светог Николе у Бањи, *Гласник ДКС* 28 (Београд 2004), 7–78; С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд (2009); М. Бунарџић, Манастир Бања код Прибоја, истраживања јужног обзиђа, *Гласник ДКС* 38 (Београд 2014), 63–68.

ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА
У СОЧИЦАМА

Црква посвећена Св. арханђелу Михаилу изграђена је у турском периоду. По народном предању ктитор цркве је велики везир Мехмед-паша Соколовић. У основи храм представља једнобродну грађевину са апсидом на истоку, која се споља састоји из тринаест сегмената а изнутра је полукружна. Кров је на две воде из сегмената, кровни покривач је од шиндре. Фасаде су омалтерисане и окречене белом бојом. Иконостас представља посебну вредност храма и убраја се у најбоља остварења у XVI веку. Зидан је и украшен фрескама дванаест апостола и Христа Пантократора. Представе су рађене техником чисте фреске, са квалитетним фреско-слојем на фино углачаном малтеру. Конзервацију иконостаса извео је 1975. Завод у Краљеву (сликар-конзерватор М. Ђокић). Око цркве се налази велика некропола под стећцима (мраморима). Део масивних надгробних плоча секундарно је искоришћен на простору испред цркве и чини неку врсту импровизованог предпростора – припрате. Током 1987/8. у организацији Завода у Краљеву (арх. техничар Н. Пајовић) замењена је комплетна кровна конструкција и извршена поправка фасада. Поправљен је тро-тоар од камених плоча око цркве и замењена врата, која су по узору на првобитна. | М. А. Ч.

С. Душанић, Полимље и задужбина Мехмед паше Соколовића у Побраћу код Рудог, *Гласник службени лист српске православне цркве* 1–2 (Београд 1967), 18–22; Н. Пајовић, Црква св. Арханђела у Побраћу код Прибоја, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 311; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ОСТАЦИ МОНАСТИРА МАЖИЋИ –
ОРАХОВИЦА

Манастир Ораховица смештен је на левој обали Лима недалеко од Прибоја. У научним круговима постоји мишљење да се ради о остацима манастира Св. Георгија у Дабру, који се спомиње у Студеничком типiku почетком XIII века. Овом мишљењу супротстављено је друго, по коме је манастир подигнут у XVI веку, у периоду обнове Патријаршије. Археолошка ископавања показала су да је манастирски храм изграђен на простору средњовековне некрополе. Манастир је страдао у пожару током XVII века, након чега није обнављан. Манастирска црква је једнобродна грађевина са апсидом на истоку, припратом и тремом на западу, који су накнадно призидани. Археолошка истраживања обухватила су и четири објекта манастирског комплекса, од којих је онај смештен северозападно од храма, на основу откривеног материјала, окарактерисан као болница. Пројекат археолошких истраживања и обнове манастира урадили су Музеј у Прибоју и Републички завод за заштиту споменика културе крајем XX и почетком XXI века. | М. А. Ч.

М. Николић, Прилог познавању прошлости манастира св. Ђорђа у Мажићима, *Ужички зборник* 6 (Ужице 1977), 43–56; М. Бунарџић, Свети Георгије у Дабру, археолошка истраживања: у *Св. Георгије у Дабру*, ур. Саво Дерикоњић, Прибој 2002, 31–59; Б. Пешић, Манастир Мажићи: у *Св. Георгије у Дабру*, ур. С. Дерикоњић, Прибој 2002, 83–92.

(краља Петра Ослободиоца и краља Александра Ујединитеља). У цркви се налази мермерни бели иконостас, по угледу на опленачки. Због дотрајалости кровног покривача од ћерамиде на објекту су у организацији Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић) изведени радови 1979. Том приликом је урађена и ограда око порте, по пројекту истог архитекте. | М. А. Ч. / Л. Ц.

В. Вучковић, Црква Спомен-костурница у Прибоју, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 328; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ик са Богородицом, израђен током XXI века. Засведена је полуобличастим сводом, кровна конструкција је на две воде, покривена дрвеном даском, мада се старији мештани сећају да је оригинални покривач био шиндра. Нови иконостас израђен је 1972, а од старог су очуване царске двери са веома квалитетним иконама, уклопљеним у богат дуборез. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У ПРИБОЈУ

Спомен-костурница и црква у којој су, у крипти испод олтарског простора, похрањене кости преко сто ратника прибојског краја изгинулих у балканским ратовима и Првом светском рату посвећена је Св. кнезу Лазару. Градња цркве је отпочела 1932, по пројекту архитекте Министарства грађевина, Предрага Зрнића, а завршена је 1940. Црква је пројектована у српско-византијском стилу, основе у облику развијеног триконхоса са осмостраним кубетом изнад централног простора. Живопис у техници ал-секо дело је руских сликара Ивана Дикија и Бориса Обраскова, док су орнаменти рад Анатолија Никитина из Београда. На западном зиду приказани су ликови династије Карађорђевић

БОРИСАВЉЕВИЋА КУЋА У ПРИБОЈУ

Кућа богате трговачке породице Алексе Борисављевића налази се у старом делу прибојске вароши, а изграђена је почетком XX века у духу класицизма. Приземље је било намењено пословним и трговачким активностима, а спрат је служио за становање. Главна фасада је симетрично организована са пет отвора на обе етаже. На централном балкону на спрату су врата лучног облика, фланкирана широким пиластрима. Изнад врата налази се масивна атика која у средини носи полукружну лунету са породичним грбом. | Ч. Б. / К. Г. Б.

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД ЈАГАТ

Утврђење је смештено на левој обали реке Лим, на врху планине Мали Бић у атару села Црнузи. Не постоје тачни подаци о времену подизања утврђења. Први пут се помиње средином XV века. Због свог изузетног стратешког положаја утврђење је имало и погранични карактер (XV–XIX век). Основа тврђаве је прилагођена облику терена. Северозападни део утврђења накнадно је издвојен зидом и чини посебну целину – цитаделу. У горњем граду налази се кружни бунар са изворском водом, озидан каменом. Оградни зидови су били ојачани кулама, чије се позиције још увек могу уочити на терену. У подножју утврђења смештена је средњовековна некропола стећака, која се датије у XIV–XV век. | М. А. Ч.

М. Николић, Два средњовековна града у југозападној Србији, *Ужички зборник* 4 (Ужице 1975), 35–44; Р. Цвијетић, О пореклу имена Прибој, *Ужички зборник* 13 (Ужице 1984), 419–422; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

НЕКРОПОЛА СТЕЊАКА ЦРКВИНА У ПРИБОЈУ

Средњовековна некропола смештена је на левој обали реке Лим, у Побрежју, у кругу Градске болнице. Некада је некропола заузимала знатно већу површину, али је делимично уништена изградњом фабрике *Полиесџер*, Градске болнице, околних зграда, као и прилазног пута који води до њих. Надгробници су фино клесани у облику плоча, слемењака и сандука на постољу. Само два надгробника имају украсе у виду М. А. Ч.а са крсницима, полумесеца и штита, односно крста са заобљеним краковима. Некропола се датије у период XIV–XV век. Прва археолошка истраживања изведена су 1982. у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин) и Археолошког института у Београду. Археолошка истраживања наставио је Завичајни музеј Прибој током 2007–2008. | М. А. Ч.

Р. Бунарџић и др., *Топографија Полимља I*, Београд 2008, 107–110; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Нова Варош

9 споменика културе

ЦРКВА БРВНАРА У КУЋАНИМА

На падинама Златара, у засеоку Пета села Кућани, налази се најмања црква брвнара у Србији. Посвећена је празнику Рођења Богородице (Мала Госпојина). Данашња црква је изграђена уз помоћ митрополита Михаила 1832. на месту старије цркве. Храм је саграђен од масивних борових талпи, са ниским темељима и кровом од шиндре, чије дубоке стрехе, лепо декорисане, заклањају велики део зидова. На иконостасу се налазе изузетно вредне Царске двери, рад сликара Симеона Лазовића из 1780, о чему сведочи сачуван запис аутора. Прве конзерваторско-рестаураторске радове на цркви изводио је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије 1954. и 1955. Према пројекту Републичког завода, уз консултације са етнологом Р. Павићевић–Поповић, 1984. године су замењени делови кровног покривача, дотрајалих брвана на зидовима и темељача, извршена је нивелација терена, као и попличавање пода цркве и изградња новог, дрвеног звоника. Најновији радови изведени су 2008. када је црква добила нови кровни покривач од шиндре. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 144–145; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 92; Р. Павићевић–Поповић, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 293–294; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА БРВНАРА У РАДИЈЕВИЋИМА

Цркву брвнару у Радијевићима, посвећену Покрову пресвете Богородице, саградио је, по легенди и црквеном летопису, 1808. године свештеник Василије Пурић. Сачувана преписка Црквено-школске општине Радијевићи и Намесништва Србије сведочи да је садашња црква изграђена 1869–1870, будући да је старије здање било порушено до темеља. По спољном изгледу црква има све одлике старовлашке куће брвнаре, изграђене на косом терену са магазом (подрумом), којој је придодата каменом зидана апсида на истоку. Кровни покривач је од шиндре. Иконе које се чувају у цркви су рад познатог иконописца са црногорског Приморја Андрије Раичевића. Мештани су их донели као највећу светињу из Црне Горе приликом насељавања на Златар. Податак о манастиру Архистратига на реци Тари, из којег потиче црквени мобилијар, исчитава се на позлаћеном дискусу из 1673/74. Конзерваторско-рестаураторске радове извео је 1960. Републички завод за заштиту споменика културе. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 160–161; В. Ј. Ђурић, Још једна белешка о сликару Андрији Раичевићу, *Сћарине Црне Горе II* (Цетиње 1964), 81–87; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 96–102; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР ДУБНИЦА

Манастир је смештен на обронцима планине Јавор, непосредно уз сеоско гробље. Изградња цркве везује се за патријарха Гаврила Рајића Рашковића, односно средину XVII века. Црква је у основи облика слободног крста чији су краци плитке певнице. На источној страни грађевина се завршава апсидом, која је споља полигонална, а у унутрашњости полукружног облика. Црква је изразити пример симбиозе стилских одлика рашке школе и елемената исламске архитектуре. Грађевина има две припрате, старију на којој је некада био главни улаз са западне стране, и новију са улазом на северном зиду. Под од правилних камених плоча постављен је у време подизања цркве о чему сведочи налаз бронзаног новца Аустроугарске монархије (ковање 1636). Прве конзерваторско-рестаураторске радове организовао је Завод у Краљеву 1973–74. Након сондажних археолошких истраживања (археолог О. Вукадин) президана су зидна платна, реконструисани отвори на апсиди и јужној певници и делимично реконструисан под (архитекта С. Ђорђевић). Године 2003. извршено је систематско археолошко истраживање цркве, а сондажно су истражени остаци манастирског комплекса (археолог Г. Гаврић). Откривени су остаци великог конака и мање економске грађевине. Милешевска епархија је у потпуности обновила цркву према пројекту Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић).

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 316; Д. Милосављевић, *Манастир Дубница и његов патријарх Гаврило Рашковић*, Ужице 2011; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ванхану носе два масивна стуба и два пиластра, спојена преломљеним луковима. Зграда представља редак пример грађевине настале у времену после завођења реформи у Отоманском царству, чији су облици синтеза европских романтичарских струјања и традиционалне исламске архитектуре. | К. Г. Б.

Г. Митровић, Осврт на заштиту и ревитализацију зграде Старе општине у Новој Вароши, *Милешевски записи* 3 (Пријепоље 1998), 207–214; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА СТАРЕ ОПШТИНЕ У НОВОЈ ВАРОШИ

Зграда Старе општине, која је позната и под турским називом *Кајмакамија*, подигнута је за потребе смештаја турских државних установа. Градња је започела крајем XIX века, а завршена 1909, после Хуријета (младотурске револуције). По одласку Турака 1912. у објект је смештено Среско начелство, а почетком Другог светског рата Народноослободилачки одбор Среза златарског. До 1987. у згради је била смештена Скупштина општине, а почетком XXI века адаптирана је за потребе градске библиотеке. Објект је спратни, правоугаоне основе, са два изражена бочна и једним централним ризалитом. У приземљу централног ризалита смештен је главни улаз изнад кога је испад диванхане. Ди-

ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У БИСТРИЦИ

Црква Свете Тројице у Бистрици обновљена је 1833. године на темељима храма, грађеног највероватније крајем XVII века. О континуитету употребе места сведоче остаци старије некрополе у порти. Црква је једнобродна куполна грађевина са пространом припратом на западу. Слепа купола, скривена у крову налази се изнад источног и централног травеја. Кров је стрм, двосливан, израђен од шиндре. На иконостасу су биле вредне иконе, дело Алексија Лазовића из 1834. и једна икона Андрије Раичевића. У време проглашења у цркви су се налазили и оригиналан дрвени полијелеј, архијерејски престо, дрвена певница и вредне рукописне и богослужбене књиге XVI–XVIII века. На цркви

су 1972. године извршени конзерваторско-реставраторски радови (архитекта С. Ђорђевић). Кров је препокривен новом шиндром и извршена је санација пукотина на западној фасади и апсиди. Током деведесетих година XX века ојачана је кровна конструкција и извршено препокривање (архитекта С. Вујовић). Радови на малтерисању и кречењу спољних зидова цркве изведени су 2000 (архитекта С. Вујовић). Крајем 2015. отпочети су реставраторски радови на иконама у организацији Завода у Краљеву. Од тренутка када је претворена у манастир црква је претрпела значајне промене настале без услова и сагласности Завода. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, *Ужички зборник* 2 (Ужице 1973), 65–100; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 313–314; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 89–90; С. Вујовић, Црква Св. Тројице у Бистрици, значај и споменичка вредност као повод за истраживање и конзервацију, *Милешевски записи* 3 (Пријепоље 1998), 103–118.

ЦРКВА СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА У БУКОВИКУ

Црква Светих арханђела изграђена је крајем XVIII века за слугом кнез-попа Марка Борисављевића, на месту старе цркве брвнаре из XVI века. Верује се да је на овом простору постојао још старији средњовековни храм. Црква је једнобродна грађевина са припратом на западној страни и полукружном апсидом на истоку. Мало осмострано кубе је дозидано 1910. Црква је имала вредан иконостас, рад Симеона Лазовића, чувеног иконописца с краја XVIII и почетка XIX века. Од њега је данас преостало свега неколико веома оштећених икона које се налазе на рестаурацији у Заводу у Краљеву. | М. А. Ч.

Д. Милосављевић, Непознати Буковик код Нове Вароши, *Гласник ДКС* 12 (Београд 1988), 83–88; Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, *Ужички зборник* 2 (Ужице 1973), 65–100.

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА МОМИРА ПУЦАРЕВИЋА У ДРМАНОВИЋИМА

Кућа народног хероја Момира Пуцаревића (1918–1942) саграђена је почетком XX века као новији тип скромне породичне куће нововарошког краја. Поред етнолошких вредности чињеница да је у овој кући рођен најпознатији народни херој нововарошког краја, даје јој меморијално-историјски карактер. Момир Пуцаревић као инжењер потпоручник био је у саставу војске Краљевине Југославије до 1941. Активно је учествовао у НОБ-у од првих дана устанка. Погинуо је у борби за Ливно 6. јула 1942. Током конзерваторско-реставраторских радова 1977, у организацији Завода у Краљеву (архитекта М. Домазет), кућа је потпуно реконструисана. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

П. Павићевић-Поповић, М. Домазет, Кућа народног хероја Момира Пуцаревића, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 355–356; Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Београд i Titograd 1982, 133.

КУЋА ТОМИСЛАВА БОШКОВИЋА У РАДОИЊИ

Кућа Томислава Бошковића утврђена је за културно добро због својих споменичких вредности као историјски и етнографски објект. У овој кући је 1941. боравио Врховни штаб Народноослободилачке борбе одмарајући се на свом путу према Босни. Кућа је саграђена почетком XX века као дводелна брвнара над подрумом. Четвороводни кров био је покривен шиндром. Кућа Томислава Бошковића у Радоињи више не постоји, на месту куће видљиви су само њени темељи који су потпуно зарасли у коров. Завод не поседује техничку документацију, тако да реконструкција споменика културе није могућа. | К. Г. Б.

Сјеница

6 споменика културе
2 археолошка налазишта

ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА У КУМАНИЦИ

Црква Светих арханђела у Куманици налази се на левој обали реке Лим и изузетно је поштована код православних, али и муслиманских верника. У сачуваној грађи први пут се помиње 1514, у Апостолу, који је писан у њој. Најстаријом грађевином на локалитету сматрају се остаци малог објекта смештеног непосредно уз окапину на истоку (остаци испоснице). Прва црква изграђена је, највероватније током позног XIII или почетком XIV века. Конзерваторско-реставраторским радовима обновљена је најмлађа грађевина, која припада групи сакралних објеката изграђених у XV–XVI веку, под јаким утицајем рашке стилске групе. Пројектом изградње пруге Београд–Бар било је предвиђено да

потпорни зид пређе преко западног дела цркве. Иницијативом Завода у Краљеву пруга је измештена, али је страдао део грађевина манастирског комплекса на западу. Године 1971. у организацији Завода у Краљеву извршена су археолошка истраживања цркве (археолог О. Вукадин) и конзервација остатака архитектуре (архитекте С. Ђорђевић и М. Домазет). Истраживања на простору порте настављена су 1999. и 2002. у организацији Музеја у Пријепољу. Завод је израдио пројекат обнове манастирске цркве (архитекта С. Ђорђевић), а радови су изведени, уз надзор Завода, у организацији Музеја у Пријепољу 1999–2000. | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 306; Д. Гај–Поповић, Остава новца у Куманици, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 225–228; С. Ђорђевић, Заштита споменика културе у сјеничком крају, *Зборник Сјенице 1* (Сјеница 1985), 56–66; Д. Поповић, М. Поповић, *Манастир Куманица на Лиму*, Београд 2004.

ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У ШТАВЉУ

Градња цркве у селу Штаваљ започела је 1873, о чему сведочи запис на Јеванђељу, али је због прекида изазваног недостатком новца завршена највероватније 1876–77, у време српско-турских ратова. Саграђена је као масивна грађевина са основом у облику правоугаоника, који се шири према истоку. Црква је тробродна, а слободни, у пресеку квадратни ступци деле средњи од бочних бродова. Сва три брода се на источној страни завршавају полукружним апсидама. Изнад источног травеја наоса централно је формирана висока купола на пандантифима. Храм има равне фасаде рашчлањене плитким аркадама између камених пиластара, које указују на унутрашњу организацију простора. Црква је зидана каменом, малтерисана и кречена у бело. Сликарство храма у Штављу је веома скромно. По вредности се истичу две грчке иконе на којима су представљени Св. Стефан Првомученик и Крштење Исусово. Црква представља вредан примерак црквене архитектуре друге половине XIX века, настале као последица буђења националне свести у крајевима који су дуго остали под турском управом. | К. Г. Б.

С. Вујовић, Црква Вазнесења Христовог у Штављу, *Зборник Сјенице 8* (Сјеница 1997), 171–184; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СУЛТАН ВАЛИДЕ ЏАМИЈА У СЈЕНИЦИ

Султан Валиде џамија у Сјеници задужбина је мајке султана Абдул-Хамида и саграђена је половином XIX века. Према легенди, хајдуци су опљачкали караван са Валидином робом, па је она, када је коначно дошла до новца и робе, одлучила дати за градњу џамије. С друге стране, Сјеница се налази на стратешки важном војном и политичком положају па су мотиви Валиде да сагради џамију, највероватније, били политичке природе. Саграђена је у центру Сјенице и својом величином и архитектуром доминира насељем. Правоугаоне је основе, простране унутрашњости, подељене дрвеним стубовима и ниском оградом на два дела. Изнад већег квадратног дела, намењеног за мушкарце, уздиже се купола, постављена на ниском тамбуру. Изнад мањег дела, који има и галерију, подигнуте су три куполе на ниским тамбурима. Испред улаза је пространи трем који га штити од падавина, а са стране, уз зид џамије, озидао је, лепо тесаним каменом, високо и витко осмострано минаре. Конзерваторско-реставраторски радови изведени су 1979. када је извршено препокривање купола бакарним лимом и малтерисање зидова са спољне стране (архитекта В. Вучковић). Реконструкцију трема извео је Завод у Краљеву 1996, према пројекту архитектке С. Вујовић. | К. Г. Б.

В. Вучковић, Султан Валида џамија у Сјеници, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 318–322; С. Ђорђевић, Заштита споменика културе у сјеничком крају, *Зборник Сјенице 1* (Сјеница 1985), 56–66; С. Вујовић, Џамија Валиде султан у Сјеници, *Зборник Сјенице 6–7* (Сјеница 1990/1991), 129–146; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ва и естетски укомпонована секундарна пластика зидних отвора. Зграда сада има више власника/наследника који не живе у селу, тако да је објекат напуштен, оштећен и склон паду. | К. Г. Б.

Д. Премовић–Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Сјенице и Тушина*, Нови Пазар 2014, 496; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПАСОЈЕВИЋА КУЛА У БРЊИЦИ

Кула породице Спасојевић по начину градње одговара млађој варијанти куле као утврђеног стамбеног објекта. Настала је на подручју које је било веома нестабилно и не-сигурно за живот, због чега се изградњом оваквих објеката тежило обезбеђивању породице. Кулу су, највероватније, изградили бегови из Ђаковице, Алија и Авдулах Имзибеговић, током осме деценије XIX века. Кула је саграђена као зграда са приземљем, у којем је била штала, и спратом, на којем се становало, а који су повезани унутрашњим степеништем. Основа је квадратна, зидови су од камена, а четворосливни кров је покривен шиндром. Посебно је занимљи-

ОСТАЦИ ЦРКВЕ И ГРОБЉА НА РАДИШИЋА БРДУ

На ободу Сјеничког поља, 2,5 км јужно од Сјенице, на Радишића брду смештени су остаци цркве у народу познате као црква Стеве Васовића. Храм је једнобродна грађевина, делимично укупана, са припратом на западу и полукружном апсидом на истоку. Унутрашњост је била живописана. Црква се на основу аналогија датује у XVII в. Некропола је смештена највећим делом са северне стране цркве. Надгробни споменици су делимично повађени и искоришћени за подизање оградног зида импровизоване порте. На основу прилога у гробовима закључује се да је сахрањивање на

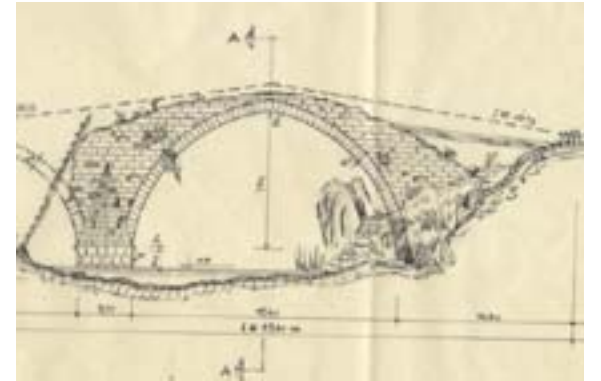
локалитету отпочело током друге половине XIV века, а настављено је и после подизања цркве и касније након њеног рушења. Археолошка истраживања цркве изведена су 1979. у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин) и Археолошког института. Музеј у Расу је 1994. обавио сондажна истраживања на подручју некрополе. Конзерваторско-рестаураторске радове на остацима цркве извео је 1979. Завод у Краљеву (архитекта В. Вучковић). | М. А. Ч.

Д. Минић, О. Вукадин, Црквица на Радишића брду код Сјенице, *Рашка баштина* 2 (1980), 302–303; Д. Премовић–Алексић, Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице, *Новопазарски зборник* 18 (Нови Пазар 1994), 13–21.

СТАРИ КАМЕНИ МОСТ У ЖВАЛАМА

Стари мост на Увцу представља најбоље и најпажљивије обрађен турски мост у Србији. Претпоставља се да је изграђен у XVI веку на траси пута Будимска цада. Стари камени мост зидан је масивно са три распона/лука, слично Вишеградском мосту. Рушевине моста чине један распон на десној обали и остаци средњег и левог лука, који сведоче о његовој монументалности и развијеном средњовековном грађевинарству код Турака. Стварањем акумулационог језера предвиђена је конзервација споменика и његово по-тапање. Конзервацију је извео Завод у Краљеву 1977–1979. по пројекту архитекте С. Ђорђевића. | К. Г. Б.

С. Ђорђевић, Заштита споменика културе у сјеничком крају, *Зборник Сјенице* 1 (Сјеница 1985), 56–66.

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ЈЕЗДИМИРА ЛОВИЋА У ЛОПИЖАМА

Кућу Ловића саградио је 1923/24. Алекса Ловић, тадашњи председник општине Лопиже. У овој кући се родио Јездимир Ловић (1919–1943), једна од најистакнутијих личности НОБ-а из овог краја. После рата у овој кући су одржавани састанци одборника, а једно време је служила и као школа. Јездимир Ловић је примљен у КПЈ 1940, а почетком Другог светског рата долази у Сјеницу, где учествује у формирању Сјеничке партизанске чете. Убијен је из заседе код села Крупице августа 1943. Обимни конзерваторско-рестаураторски радови, по пројекту архитекте М. Домазет, изведени су 1975. | К. Г. Б.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 324–325.

ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЈЕНИЦАМА

Налазиште је смештено на узвишењу које доминира целим Сјеничким пољем, 10 км југоисточно од Сјенице. Утврђење је било опасно бедемом са јужне, источне и западне, док је са северне стране његова граница литица. На јужној, најприступачнијој страни, налази се истурена главна кула четвороугаоне основе, уједно једина кула утврђења. Истраживањима (Археолошки институт у Београду, Музеј у Расу) дефинисана су три културна хоризонта: касноантички (IV век), рановизантијски (VI век) и раносредњовековни (IX век). Утврђење је подигнуто са циљем одбране античког пута који је спајао источни део провинције Далмације са рудницима у долини Ибра. Хоризонт IX века тј. М. А. Ч. и се династичким борбама у Србији и ратовима са Бугарском. | М. А. Ч.

М. Поповић, В. Бикић, *Врсјенице, касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, Београд 2009.

Пожега

- 9 споменика културе
- 2 просторне културно-историјске целине
- 6 археолошких налазишта

СПОМЕНИЧКА ЦЕЛИНА У ГОРЊОЈ ДОБРИЊИ

Целина у селу Горња Добриња код Пожеге обухвата цркву Св. Петра и Павла, Милошев чардак, споменик кнезу Милошу Обреновићу и спомен обележје на месту његове родне куће. Црква је задужбина кнеза Милоша, изграђена 1822. лепо обрађеним каменим квадерима, скромне декорације, изузев на западном порталу. Једнобродна је грађевина, са припратом и олтарском апсидом на истоку, и изузетно вредним иконостасом, делом сликара Ђорђа Крстића из 1883. У непосредној близини цркве, над резервоаром из којег кроз два валова истиче вода у камено корито, кнез Милош је 1860. у спомен на свога оца Теодора, саградио чардак, поставивши на њему спомен-плочу која о томе сведочи. Чардак је зграда са једном просторијом, саграђена уметањем лепо обрађених шашоваца у јаку храстову конструкцију. Висок и стрм кров покривен је шиндром. Поред чардака, на уређеном и поплочаном платоу, 29. јуна 1991, поводом 150 година од подизања Другог српског устанка, постављен је споменик кнезу Милошу Обреновићу, рад вајара М. Протића. Недалеко од центра села, у засеоку Виногради, Добрињска општина поставила је 1879. спомен-обележје на месту родне куће кнеза Милоша. Током 1967. изведени су конзерваторски радови на чардаку, 1979. на споменику на месту родне куће кнеза Милоша, а осамдесетих година XX века на цркви Св. Петра

и Павла (архитекта М. Домазет). Споменички комплекс у Горњој Добрињи уређен је током 2014–2015. у оквиру обележавања 200 година од почетка Другог српског устанка. | К. Г. Б.

М. Домазет, Чардак кнеза Милоша у Горњој Добрињи, *Рашка баштина 1* (Краљево 1975), 257–262; Иста, Споменик кнезу Милошу у Горњој Добрињи, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 362; Иста, Црква св. Петра и Павла у Горњој Добрињи, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 306–307; З. Јанчић, Црква светих апостола Петра и Павла у Горњој Добрињи, *Пожешки зборник 1* (Пожега 2001), 193–200.

РОДНА КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА
ПЕТРА ЛЕКОВИЋА У СВРАЧКОВУ

Родна кућа народног хероја Петра Лековића припада типу полубрвнаре западне Србије, са краја XIX и почетка XX века. Подигнута је на косом терену, подељена на кућу са огњиштем и собу и подзидана грубо тесаним каменом. Кућа са огњиштем постављена је у равни са тереном, са подом од набијене земље и каменом формираним огњиштем. Грађена је квалитетним храстовим талпама везаним на ћерт, са двоје насупрамно постављених врата, без таванице. Соба је грађена бондручном конструкцијом са испуном од опеке, а зидови су изнутра и споља малтерисани и окречени у бело. Над објектом се уздиже висока четвороводна кровна конструкција, покривена бибер-црепом, са бацом на слемени, која служи за одвод дима. Поред етнографског кућа има изузетан историјски значај јер је у њој 1893. рођен први проглашени народни херој у бившој Југославији, Петар Лековић. Са своја три сина ступио је у НОБ 1941, а за велику храброст, пожртвованост и оданост борби проглашен је за народног хероја још за живота 1942, након чега је убрзо и погинуо код Гацка. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1977. према пројекту архитекте М. Домазет и етнологa Р. Павићевић-Поповић. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, Родна кућа народног хероја Петра Лековића, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 355; Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Beograd i Titograd 1982, 453.

ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ПРИЛИПЦУ

Богородичина црква у Прилипцу саграђена је у средњем веку у непосредној близини римске некрополе са које су надгробни споменици коришћени за изградњу храма. Већина споменика сакривена је испод малтера, а видљиви су по један на западној, северној и јужној фасади. На средњовековно порекло цркве указује њен положај на брегу, са којег доминира околином, али и архитектура објекта са елементима рашке школе. Првобитно је црква имала основу облика уписаног крста, али је каснијом доградњом западног дела оваква основа нарушена. На источном делу налази се полукружна олтарска апсида, а на западу је лепо декорисан портал из 1848, дело чувеног драгачевског клесара Радо-сава Чикириза. Централни простор надвисује купола са фасадом украшеном венцем профилисаних аркадица. На иконостасу се налази неколико изузетно вредних икона из XVIII и XIX века, међу којима се издвајају икона Св. Тројице, рад Симеона Лазовића из 1780, и царске двери из 1820, рад Јанка Михаиловића Молера. Сликарско-рестаураторски радови на иконостасу изведени су 2005. под надзором Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА
МИЛОРАДА БОНЏУЛИЋА У ОТЊУ

Кућа народног хероја Милорада Бонџулића (1917–1943) у Отњу утврђена је за споменик културе како би се очувала успомена на овог хероја НОБ-а. У свим борбама Милорад се истицао храброшћу и преданошћу слободарским идејама. Утопио се у Криваји у августу 1943. Родна кућа Милорада Бонџулића саграђена је почетком XX века бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича. Квадратне је основе и веома једноставно грађена, приземна, без подрума. Унутрашњост куће била је подељена на две просторије – *кућу*, у којој је огњиште и собу. Кровна конструкција је на

четири воде, оригинално покривена ћерамидом, а садашњи кровни покривач је цреп. На кући је сачувана спомен-плоча која сведочи да је у њој рођен народни херој Милорад Бонџулић. | К. Г. Б.

Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Београд и Титоград 1982, 99; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА
ВЛАДИМИРА РАДОВАНОВИЋА У ГОДОВИКУ

Кућа народног хероја Владимира Радовановића (1906–1943) у Годовику проглашена је спомеником културе 1949. због своје историјске вредности, како би се очувала успомена на овог хероја НОБ-а. Кућа је саграђена крајем XIX века као типичан примерак градитељства овог краја, квадратне основе, без подрума, унутрашњости подељене на две просторије – *кућу*, у којој је огњиште и собу. Кровна конструкција је на четири воде, покривена бибер-црепом. На кући је сачувана спомен-плоча која сведочи да је у њој рођен народни херој Владимир Радовановић, који се веома рано укључио у све

акције организоване од стране КПЈ на територији општине Пожега. Погинуо је током борби на Неретви у марту 1943, а народним херојем проглашен је марта 1945. | К. Г. Б.

Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, N–Ž, Београд и Титоград 1982, 151; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ПЕТРА ЛЕКОВИЋА
У РЕЧИЦАМА

Кућа у Речицама саграђена је 1856. као аутентичан пример народног градитељства. Грађена је као полубрвнара са подрумом од ломљеног камена. Приземље се састоји од собе и *куће* са огњиштем. *Кућа* је грађена квалитетним храстовим талпама, везаним на ћерт, а соба је бондручне конструкције са испуном од ћерпича. Кров на четири воде покривен је ћерамидом. Кућа има историјски значај јер је из ње 1941, са своја три сина, у НОБ отишао Петар Лековић (1893–1942), први народни херој НОБ-а. Конзерваторско-реставраторски радови из 1978. имали су за циљ враћање објекта у првобитно стање и његово оспособљавање за презентацију музејске поставке сачињене од предмета који су били у употреби док је Петар Лековић овде живео. Кућа је препокривена, уз замену делова кровне конструкције, зидови су омалтерисани, у соби је замењен дрвени под, урађен је тротоар од калдрме и извршена хемијска заштита свих дрвених елемената. Рађено је и на уређењу непосредне околине куће и на заштити других зграда у домаћинству (млекар и салаш). Радови су изведени по пројекту архитекте М. Домазет и етнолога Р. Павићевић–Поповић. | К. Г. Б.

Р. Павићевић–Поповић, Родна кућа народног хероја Петра Лековића, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 355; Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Београд и Титоград 1982, 453.

АЋИМОВИЋА КУЋА У ПОЖЕГИ

Аћимовића кућа, смештена у источном делу Старе чаршије, представља један од најстаријих објеката у Пожеги, изграђен током друге половине XIX века. Кућа је првобитно припадала породици Тимотијевић, која је у приземљу држала кафану, док им је спрат служио за становање. Кућу је 1922. откупио Милан Аћимовић, који је на оригиналном објекту због дотрајалости извршио прве преправке. Кућа је проглашена спомеником културе у тренутку када је још увек поседовала одлике објекта саграђеног у духу народног градитељства. Те међи куће зидани су од ломљеног камена заливеденог блатним малтером. Зидови су грађени бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича. Међуспратна конструкција је такође била дрвена, сви подови су били дашчани, а таванице од шашоваца. Кров је био на три воде, покривен ћерамидом. У дворишту су били очувани качара и ледара које су служиле као пратећи објекти кафане. | М. А. Ч.

М. Лукић–Цветић, Чаршија у Пожеги, *Пожешки тодишњак* 8 (Пожега 2010), 107–128; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕН-ЧЕСМА У ПОЖЕГИ

На градском тргу у Пожеги, у славу палих за ослобођење и уједињење Србије 1912–1918. подигнута је спомен-чесма. Тачна година њеног зидања није утврђена, али се претпоставља да је то учињено после 1926. Чесма има облик четворостране зарубљене пирамиде, а њен горњи део је завршен профилисаним венцем и пластично урађеним грбом Краљевине Србије. Лула чесме окренута је према тргу и испред ње се налази камено корито. Простор око чесме је поплочан каменим плочама, којих има осам и постављене су тако да својим ивицама чине кружну површину са чесмом у средини. Около је ограда са ваљкастим стубићима између којих је разапет ланац. Са предње стране чесме очувана је мермерна плоча са натписом, док је плоча која се налазила са задње стране, након Другог светског рата скинута и уништена. Спомен-чесма је обновљена по угледу на чесму у Белановици 1990. а по пројекту Завода у Краљеву (архитекта В. Вучковић). | Л. Ц. / М. А. Ч.

М. Лукић–Цветић, Чаршија у Пожеги, *Пожешки тодишњак* 8 (Пожега 2010), 107–128; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

УЖИ ЦЕНТАР СЕЛА ГОДОВИК

Споменичка целина у селу Годовик код Пожеге обухвата изузетан природни амбијент, са црквама Св. Ђорђа и Св. Илије, Поповића кућом, воденицама и чесмом на локалитету Пијаца. Црква Св. Ђорђа се налази на заравњеном платоу недалеко од центра села. Иако се у народу верује да је црква из периода Немањића, по архитектонском склопу она припада типу црква грађених крајем XVII века. Почетком XX века још је била под кровом, али је радом оближњег каменолома растрешена и урушена. Пројекат рестаурације израђен је 1968. у Заводу (архитекта С. Ђорђевић), а реализација је отпочела 1976. За потребе израде пројекта обављена су мања археолошка истраживања (археолог О. Вукадин), након чега

је црква у целости реконструисана на основу резултата истраживања и старе фото-документације. Иконостас, дело Алексеја Радовића, израђен у време Карађорђевог обнове 1808, у потпуности је репариран (сликар-конзерватор М. Ђокић). Црква Св. Илије саграђена је 1855. у стилу барока, са карактеристичним високим звоником, а на западној фасади су постављене спомен-плоче са уклесаним именима ратника настрадалих 1912–1918. Угледна свештеничка породица Поповић саградила је 1875. кућу, а двадесетих година XX века камену чесму са две луле. Стамбена зграда је саграђена у потпуности као градска кућа тог периода. Конзерваторско-рестаураторски радови на кући изведени су 1986. према пројекту архитекте М. Домазет и етнолога Р. Павићевић–Поповић. | М. А. Ч. / К. Г. Б.

С. Ђорђевић, Црква Св. Ђорђа у Годовику, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 339–343; Р. Павићевић–Поповић, Поповића кућа у Годовику, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 300, 3. Ивковић, М. Ђокић, Иконостас цркве Св. Ђорђа у Годовику, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 321–322; Е. Пејовић, Црква св. Ђорђа у Годовику, *Гласник ДКС* 17 (Београд 1993), 170–176; М. Јешић, Споменици Годовика, *Пожешки тодишњак* 6 (2006), 5–20.

ВЕЛИКА ХУМКА У ПИЛАТОВИЋИМА

На десној обали реке Моравице, на потезу Равни луг откривена је некропола под хумкама из старијег гвозденог доба. Највећа хумка на некрополи, која је била нешто издвојена од остатка, припада групи кнежевских хумки са луксузним археолошким материјалом. У централном гробу нађени су спаљени остаци покојника измешани са прилозима. Од прилога се нарочито издваја налаз скарабеја, пореклом из Египта. У једном од периферних гробова сахрањена је жена са изузетно богатим прилозима (гривне и салталеони, златни украси за косу, ћилибарске перле, бронзане посуде грчко-италског порекла). У другом, дечијем гробу нађени су ћилибар и скитске стрелице. Хумка представља маузолеј кнежевске илирске породице и датује се у крај VI, почетак V века п. н. е. Археолошки локалитет је истраживан у периоду 1970–1978. (Народни музеј у Ужицу). Републички завод за заштиту споменика културе израдио је Идејни пројекат трајне заштите и презентације хумке који никада није изведен. Остаци хумке су превентивно конзервирани и затрпани. | М. А. Ч.

А. Палавестра, Кнежевски гробови старије гвоздене доба на централном Балкану, Београд 1984; М. Зотовић, Археолошки и етнички проблеми бронзане и гвоздене доба западне Србије, Ужице–Београд 1985, 88–100.

АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА У ВИСИБАБИ

На периферији урбаног језгра Пожеге, убицирани су локалитети, који су археолошким истраживањима датовани у III–IV век: **Варошиште**, које се прожима са локалитетом **Савинац**; **Весовина** и **Крчевине** у средишњем делу села; **Болница** појас око зграда Градске болнице; **Блашковина**, која се на југоисточној периферији приближава прузи Београд–Бар. Током XX века владало је мишљење да се на овом простору налазе остаци муниципија Малвезатума (Municipium Malvesatium). Плодна Пожешка котлина била је погодна за развој више пољопривредних добара, а откривене грађевине на подручју Висибабе би се могле одредити као остаци неколико појединачних господарских објеката (villae rusticae). Археолошка истраживања на простору Висибабе вршена су у организацији Археолошког института у Београду и Народног музеја у Ужицу, 1982. и 1987. Заштитна археолошка ископавања на локалитету Савинац 2001. обавио је Народни музеј у Ужицу. Археолошким истраживањима потврђено је постојање грађевинских објеката из античког периода (III–IV век), али је због високог степена девастације било немогуће ближе одредити њихов карактер и однос. На локалитету Блашковина делимично су истражени остаци средњовековне непрополе на којој су секундарно коришћени антички надгробни споменици. | М. А. Ч.

Р. Зотовић, Један нови поглед на питање municipiuma Malvesatiuma, *Ужички зборник* 17 (Ужице 1988), 79–90; Насеља источног дела римске провинције Далмације, *Ужички зборник* 18 (Ужице 1989), 15–38; М. Ј. Мандић, Археолошки налази античког периода у пожешком крају, *Пожешки тодишњак* 1 (Пожега 2001), 7–42; Р. Зотовић, Економски, административни и социјални аспекти романизације подручја Пожеге у античком периоду, *Пожешки тодишњак* 3 (Пожега 2003), 5–10; Иста, Питање насељености Пожеге и околине у античком периоду, *Пожешки тодишњак* 2 (Пожега 2002), 27–39.

Косјерић

3 споменика културе
1 археолошко налазиште

ЦРКВА БРВНАРА У СЕЧОЈ РЕЦИ

Црква брвнара у Сечој Реци представља изузетан објекат народног градитељства. У црквеном летопису је забележено да је саграђена у време војводе Георгија Петровића, 1812, а освећена исте године на Велику Госпојину. Темељи цркве су од тесаног камена, а на њих су постављена квалитетна правилно отесана храстова брвна. Црква је подељена на четири дела: трем, женску цркву (изнад које је галерија), наос и олтар, разграничена дрвеним преградама, украшеним богатом орнаментиком. У цркву воде двоја врата – западна и северна, направљена од храстова грађе, са спољне стране обложена декоративним елементима од липовог дрвета. Око цркве били су распоређени надгробни споменици на

којима су дирљиви текстови, укомпоновани са орнаментиком, појачаном бојама: жутом, наранџастом, црвеном, плавом, у свим нијансама. Прве конзерваторско-рестаураторске радове извео је 1951/2. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. Радови на изградњи собраница за надгробне споменике започели су 1990. и настављени 1997, када је и црква комплетно препокривена. Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви настављени су у периоду од 2005. до 2012 (архитекта Р. Чубрић) у оквиру припрема за обележавање двестоте годишњице храма, када су и измештени кенотафи и уређена порта. | К. Г. Б.

Б. Којић, Стара дрвена црква у Сјечној Ријеци, *Уметнички преглед 1–2* (Београд 1940); Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 169; Н. Радосављевић, *Црква брвнара у Сечој Реци – историја*, Београд–Сирогојно 2002.

СТАРИ ХАН У КОСЈЕРИЋУ

Стари хан у Косјерићу, проглашен је за споменик културе 1949. као један од ретких сачуваних објеката овог типа у Србији. Хан представља објекат од јавног значаја, саграђен крај пута како би путницима, пролазницима пружио могућност предаха, одмора и преноћишта. Косјерићки хан је саграђен у првој половини XIX века као пространи спратни објекат правоугаоне основе. Грађен је коришћењем природних материјала, подрумски део масивним каменим квадерицама, а спрат дрвеном бондручном конструкцијом са испуном од ћерпича. На уличној фасади формиран је пространи трем, на који се долази двокраким степеништем. Трем је уоквирен ниском дрвеном оградом, а кровна конструкција је ослоњена на стубове, учвршћене косницима. Кровна конструкција на четири воде покривена је ћерамидом. Над пространим кровом уздижу се зидани ошаци, бојени у бело. Централни простор горње етажe представља стара механа, лучним зиданим преградама подељена на два дела. Поред механе, саставни делови ове етажe су собе за ноћење путника, данас преуређене за смештај различитих удружења грађана и невладиних организација. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА СРЕСКОГ НАЧЕЛСТВА У КОСЈЕРИЋУ

Зграда Среског начелства изграђена је у другој половини XIX века у време формирања чаршије у Косјерићу као типски објекат Министарства грађевина. Начелство је током Другог светског рата служило као тамница у коју су смештани партизани 1941. на свом путу од Ужица ка Ваљеву. Објекат је типско приземно здање подужне, правоугаоне основе, са кровом на четири воде. Фасада је вертикално издељена пиластрима, а изнад нивоа прозора налази се кордон венаца. Око прозора су шембране, а допрозорници су мало испуштени у поље. Сви прозори су једнаки двокрилни, са луфтерима и прозорским крилима, која се отварају споља. Са десне бочне стране се налази улаз са степеништем. Здање је напуштено више од 30 година. Архитекта Д. Кузовић је у сарадњи са Заводом израдио пројекат реконструкције и ревитализације 2000, који још увек није изведен. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Д. Кузовић, Зграда среског начелства у Косјерићу, *Гласник ДКС 25* (Београд 2001), 177–179; Исти, Зграда среског начелства у Косјерићу, *Ужички зборник 28* (Ужице 2002), 151–170; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СТАРО ГРОБЉЕ У ТУБИЋИМА

Налазиште је смештено у продужетку сеоског гробља. Највећи део надгробника се датује у период средњег века. Преовлађују ниске плоче полуобрађене или аморфног облика. На једној плочи је шематизовано приказан јелен изнад кога је урезан крст. Издвајају се два споменика типа стећка у облику сандука. На некрополи се налазе и три споменика у секундарној употреби из римског периода. Непосредно уз локалитет, на сеоском гробљу налази се праисторијска хумка, која је делимично уништена савременим укупима. Са научне стране изузетна је могућност проучавања развоја материјалне и духовне културе овог простора у дугом временском периоду кроз континуитет сакралне употребе

места. Завод у Краљеву је 1978. (архитекта М. Петровић) извршио комплетно снимање некрополе. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

4 споменика културе

ЦРКВА СВЕТОГ АХИЛИЈА У АРИЉУ

Црква Св. Ахилија са остацима манастирског комплекса смештена је на доминантном узвишењу изнад ушћа реке Рзав у Моравицу. Најстарије светилиште на овом простору потиче из античког периода – римско паганско светилиште. Први хришћански храм, у коме се поштовао култ Св. Ахилија, изграђен је најкасније током XI века и он је 1220. постао седиште новоосноване епископије. Храм из XIII века је задужбина краља Драгутина, изграђена око 1283. Драгутинова задужбина настрадала је 1460, у првом налету Турака. Први велики радови на санацији цркве изведени су у време сердара Јована Мићића. Драгутинова задужбина припада развијеном облику рашких цркава. Фасаде су малтерисане, украшене пиластрима и низовима слепих arkada. На фасадама коцкастог постоља и куполе очуван је оригинални сликани украс фасаде којим је опонашан мешовити грађевински слог зидања у опеци и камену. Гроб-меморија Св. Ахилија, део првобитног храма укомпонован је у припрату Драгутинове задужбине. У цркви је делимично очувано фреско-сликарство, од чега изузетну важност имају представе краљева Милутина и Драгутина, краљице Каталине и Драгутинових синова које се налазе у припрати. Око храма су истражени остаци некрополе и средњовековног манастирског комплекса. Конзерваторске и истраживачке радове на цркви изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

Р. Станић, Царске двери из Ариља, *Ужички зборник 21* (Ужице 1992), 165–176; М. Чанак–Медић, *Свеиши Ахилије у Ариљу*, Београд 1996.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ (ИЛИЈЕ) У БРЕКОВУ

На истуреном платоу, недалеко од центра села, смештена је црква посвећена Св. Николи. Верује се да је обновљена 1765. на старијим темељима. Током Првог српског устан-ка црква је запаљена и поново обновљена 1824. Последња већа обнова била је 1930, када јој је дозидана и припрата на западу. Основа цркве је наглашено правоугаона са полукружном апсидом на истоку и куполом изнад средишњег травеја. Данас је шиндром покривена само купола док је остатак крова 1930. покривен фалцованим црепом. Унутрашњост наоса је живописана, а стилски сликарство показује тенденцију приближавања уметности XVII века, већ захваћеној барокним утицајима. Пукотине на зидовима

настале су након Другог светског рата, па је, због статичке угрожености, Завод у Краљеву отпочео истраживачке и конзерваторско-рестаураторске радове на цркви 1985. Изведена је прва фаза санирања распуклих зидова апси-де израдом армирано-бетонских серклажа и извршена замена дотрајале кровне конструкције и покривача. Током 1986. снимљено је очувано сликарство на зидовима и извршено скидање малтера и креча ради откривања прекри-вених сликаних површина (сликар-конзерватор М. Ђокић). Због кризе почетком деведесетих година XX века, проје-кат санације никада није завршен. | М. А. Ч.

М. Домазет, Црква Св. Николе у Брекову, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 302–303; З. Ивковић, М. Ђокић, Бреково, црква Св. Николе, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 317; Р. Станић, Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице, *Саопштења ХХV* (Београд 1993), 97–225.

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА СТЕВАНА ЧОЛОВИЋА У РАДОБУЋИ

Кућа је значајан споменик НОБ-а, јер је у њој живео и иле-гално радио Стеван Чоловић (1910–1941). По занимању трговачки помоћник, Стеван Чоловић је постао члан Кому-нистичке партије Југославије 1928. Због растурања летака по Београду осуђен је 1929. на пет година робије. Казну је издржавао у Сремској Митровици и Марибору са Јосипом Брозом Титом. После издржане робије вратио се у родно место Радобуђу где је наставио политичку активност. У кући је одржан први састанак Ариљске партизанске чете 1941, састављене претежно од комуниста. Заклетва Ариљске пар-тизанске чете извршена је у присуству комесара ужичког одреда Милинка Кушића и Слободана Пенезића Крцуна. Иако је лично учествовао у склапању споразума о заједничком деловању са четницима овог краја, чета Стевана Чоловића је била нападнута у Ивањици 2. новембра 1941. Четнички јуриш је одбијен, али је Стеван Чоловић погинуо у борби. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, А–М, Београд и Титоград 1982, 156–157; Документација Завода за заштиту споменика кул-туре у Краљеву

МАНАСТИР КЛИСУРА

Манастирска црква смештена је на омањем платоу испод стрме литице брда у клисури реке Моравице. Комплекс ма-настира Клисуре (Добраче) је коритом Вучјачког потока по-дељен на два дела, црква је смештена на мањем платоу леве обале, док су манастирски објекти смештени на већем пла-тоу десне обале потока. Велика обнова манастирске цркве из 1798, извршена је највероватније на старијим темељима, на шта указује основа грађевине, која има аналогије са ос-новама цркава рашке стилске групе. Горње партије фаса-да испод кровног венца украшене су низом слепих arkada. Нарочито је декоративно изведена западна фасада храма. Цркви је накнадно придодат дрвени трем са улазом на јуж-

ној страни. Током 1952. заслугом академског сликара Јарослава Кратине, живописана је техником *ал секо*. На ико-ностасу из XIX века налазе се иконе два позната иконописца, Симеона Лазовића и Димитрија Посниковића. Први конзерваторски радови на цркви изведени су у организацији Завода у Краљеву (архитекте С. Ђорђевић и М. Дома-зет) у периоду од 1973. до 1975. Поред санационих радова на архитектури, делимично је реконструисана дрвена припрата и фреске су скинуте у олтарском простору (сликар-конзерватор М. Ђокић). Радови на санацији потпорних зидова обала потока поновљени су 1977. За потребе израде Пројекта статичке санације цркве (архитекта В. Марин-ковић) Завод у Краљеву је, 2012. године, дао да се изради геомеханички елаборат. | М. А. Ч.

Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 316–317; С. Ђорђевић, Манастир Класура, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 294; К. Мисаиловић, Иконостас манастира Клисуре, *Ужички зборник* 21 (Ужице 1992), 177–198.

Чајетина

8 споменика културе

КОМПЛЕКС СТАРО СЕЛО У СИРОГОЈНУ

Комплекс *Старо село* у златиборском селу Сирогојно обухвата цркву Св. Петра и Павла, гробље и музеј на отвореном, сачињен од објеката народног градитељства пресељених из неколико околних села. Музеј је основан за потребе презентације начина живота XIX века, као јединствен ове врсте у Србији. Обухвата више објеката различите намене, организованих у два аутентична златиборска домаћинства. Средиште окућнице чини старовлашка кућа брвнара, око које су распоређени други стамбени (вајати) и економски објекти (млекари, амбари и др.), неопходни за функционисање задружне породице. Део објеката, који су пресељени

са других локација, добио је нову намену и они сада, уз новосаграђене објекте, омогућавају несметано функционисање Музеја, чији програми у значајној мери доприносе заштити материјалне и духовне културе српског народа. Црква Св. апостола Петра и Павла саграђена је 1821. на темељима старијег храма. На западној страни, над скромном припратом уздиже се масивна двоспратна кула – звоник. Фасаде су омалтерисане и окречене, са низом слепих аркадица које носе венац, испод двосливног крова. Иконостас садржи иконе настајале у различитим периодима XVIII и XIX века. Посебно су вредне царске двери, дело Симеона Лазовића, на којима је аутор оставио свој потпис. Конзерваторско-рестаураторске радове на цркви извео је Завод у Краљеву током 1989. и 1990. (архитекта С. Вујовић, ист. уметности З. Златић-Ивковић). | К. Г. Б.

З. Ивковић, С. Вујовић, Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови на комплексу цркве св. Петра и Павла у Сирогојну, *Гласник ДКС 14* (Београд 1990), 98–100; З. Златић-Ивковић, *Црква св. апостола Петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА У ГОСТИЉУ

Кућа Туцовића у златиборском селу Гостиље саграђена је 1855. као репрезентативан пример дводелне брвнаре, високе кровне конструкције покривене шиндром. Унутрашњост објекта подељена је на *кућу* са огњиштем и собу за спавање. Кућа има двоје наспрамно постављених врата, огњиште са прочевљем, водницу за држање судова за воду и кратку дрвену преграду за заштиту огњишта и укућана од ветра – перду. У соби су били сачувани трагови зидане пећи, која је током конзерваторско-рестаураторских радова реконструисана. Осим због репрезентативне архитектуре, објекат је изузетно значајан и као родна кућа Димитрија Туцовића (1881–1914), једног од оснивача социјалистичког радничког покрета и оснивача Социјалдемократске партије у Србији. У кући је 1975. отворена спомен-соба, опремљена намештајем са почетка XX века, предметима и документацијом који дочаравају атмосферу у којој је Димитрије Туцовић рођен, али и сведоче о његовом револуционарном деловању. Све конзерваторско-рестаураторске радове на кући изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА БРВНАРА У СЕЛУ ДОЊА ЈАБЛАНИЦА

Црква брвнара посвећена Богородичином покрову, подигнута је 1838. у боровој шуми, недалеко од центра села. Једноставне је правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом, без трема. Кровна конструкција је веома строма, а покривач је шиндра. Унутрашњост цркве је подељена на олтарски простор и наос, са веома вредним престоним иконама, рад Димитрија Посниковића и Царским дверима, рад Сретена Протића. Поред цркве је дрвени звоник, а свуда околну су распоређене дрвене собрашице, власништво појединих породица из села. На једној собрашици уписана је година градње 1840, што сведочи о томе да су собрашице постављане одмах по изградњи цркве. Детаљна истраживања комплекса извршена су 1986, након чега је урађен пројекат конзерваторско-рестаураторских радова (архитекта Р. Чубрић, етнолог Р. Павићевић–Поповић). У наредних неколико година конзервиране су три собрашице и три софре. Конзерваторско-рестаураторски радови су настављени 2009, када је црква препокривена – уместо привремено постављеног лима урађен је нови покривач од шиндре (Републички завод). Радови на конзервацији неколико собрашица изведени су 2014, према пројекту архитекте Р. Чубрића. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 136; Р. Павићевић–Поповић, Р. Чубрић, Јабланичке собрашице, *Гласник ДКС 12* (Београд 1988), 124–125; Б. Крстановић, Шатре у Доњој Јабланици, *Ужички зборник 28* (Ужице 2002), 411–418.

ЦРКВА БРВНАРА У ДОБРОСЕЛИЦИ

Црква брвнара у Доброселици по начину градње и богатству декоративних елемената припада најлепшим црквама брвнарама. Саграђена је 1821, о чему сведочи запис на брвну са спољне, северне стране. Црква је једноставне правоугаоне основе са полукружном олтарском апсидом. Грађена је лепо обрађеним талпама црног бора са чврстом везом, а под кровом нарочито изражених препуста. Венчанице су двојне и на њих су положени рогови, који формирају дубоку стреху. Оригинални кровни покривач је шиндра, али је преко ње, због дотрајалости и прокишњавања, постављен цреп. Унутрашњост је подељена на наос и олтар иконостасном преградом израђеном истовремено када и црква, о чему сведочи натпис изнад царских двери. Аутор престо-них икона је Алексије Лазовић, а царских двери непознати локални мајстор. Посебно су занимљиви геометријски декоративни елементи на западним и северним вратима цркве, који потврђују изузетно занатско умеће сеоских мајстора. | К. Г. Б.

Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења V* (Београд 1962), 136.

МОНАСТИР УВАЦ

Манастирски комплекс са црквом смештен је на десној обали реке Увац, на обронцима планине Златибор. Археолошким истраживањима откривени су остаци најстаријег храма из XV века, мањих димензија који је служио као гробљанска богомоља. У периоду обнове Пећке патријаршије, током XVI века, црква је дограђена и претворена у манастирски храм. Интензиван монашки живот одвијао се у манастиру до почетка XVIII века, када је манастир запустео и више није обновљан. Црква је била живописана квалитетним фреско-сликарством изузетних вредности за период XVI века. Манастирски објекти истражени су северно и јужно од храма. Јужно од храма била је смештена трпезарија, док су се се-

верно налазиле монашке келије. Археолошка истраживања, конзерваторски радови на комплексу и касније обнова манастирске цркве изведени су током последње деценије XX века у организацији Народног музеја у Ужицу и Републичког завода за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

Б. Пешић, Образложење из Документације Завода за заштиту споменика културе у Краљеву; Б. Пешић, Манастир Увац, истраживачки и конзерваторски радови у 1995, *Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 124–126; Д. Милосављевић, Манастир Увац и одсјај рашког градитељства у Полимљу (прилог познавању сакралне архитектуре XVI и XVII века), *Ужички зборник 27* (Ужице 1998), 29–70.

ВИЛА НА ПАЛИСАДУ –
ВИЛА ПРЕДСЕДНИШТВА ВЛАДЕ

Вила Председништва Владе представља најрепрезентативнији објекат градитељског наслеђа на планини Златибор. Изграђена је тридесетих година XX века, према неким подацима 1937, за потребе боравка београдског адвоката Александра Аце Павловића. Изглед виле инспирисан је алпским, тиролским, типом куће, са дрвеним гредама испод кровног венца и око прозора. Изванредна организација унутрашњег простора потпуно је у духу модернистичког рационализма. Током Ужичке републике у Другом светском рату вила Павловића била је седиште Врховног штаба НОБ-а, одакле је Тито руководио борбама у току Прве офанзиве. После рата, 1945, вила је национализована и као репрезентативни објекат додељена на коришћење Јосипу Брозу Титу. Године 1967. вила је дата на коришћење националној телевизији – Телевизији Београд, која је била корисник објекта до 2012. када су потомци адвоката Павловића код Агенције за реституцију затражили враћање имовине. | М. А. Ч. / К. Г. Б.

С. Милошевић, Златиборске виле на Краљевој води и Палисаду, *Гласник ДКС 17* (Београд 1993), 189–191; Н. Крстовић, Међуратне виле Златибора, *Ужички зборник 33* (Ужице 2009), 27–40; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА САВЕ ЈОВАНОВИЋА
СИРОГОЈНА У ТРНАВИ

Кућа народног хероја Саве Сирогојна првобитно је била саграђена у Гостиљу, где ју је крајем XIX века од Павла Митровића купила породица Јовановић и потом је пренела у село Трнава на садашње место. Саграђена је на косом терену, правоугаоне основе, са подрумом и приземљем које се састоји од *куће* са огњиштем и собе. Подрум има три зида од ломљеног камена пешчара, а четврти, на којем се налази улаз, направљен је од талпи ужлебљених у диреке. Зидови приземља су од тапли везаних *на ћерш*. Кућа има двоја наспрамно постављена врата и веома стрм кров на четири воде покривен шиндром. Осим етнографског кућа има изузетан историјски значај јер је у њој рођен народни херој Сава Јовановић Сирогојно (1926–1944). За изузетну храброст показану са само седамнаест година, 1953. проглашен је за народног хероја. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 1977. по пројекту архитекте М. Домазет и етнологa Р. Павићевић–Поповић. Извршени су санација и презиђивање подрумских зидова, замењени су сви оштећени делови брвана, кровне конструкције и кровног покривача. Извршена је нивелација терена око куће и направљен тротоар од калдрме. | К. Г. Б.

Р. Павићевић–Поповић, М. Домазет, Кућа народног хероја Саве Јовановића у Сирогојну, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 356.

Бајина Башта

- 6 споменика културе
- 1 просторна културно-историјска целина
- 1 археолошко налазиште

ЦРКВА БРВНАРА У ДУБУ

Црква брвнара у Дубу посвећена Вазнесењу Господњем спада у ред највећих цркава брвнара у Србији (око 100 м²). Необично висок и стрм кров, са покривачем од клиса, као капа скрива зидове грађевине. Саграђена је 1792, а затим пресељена поред потока, где се и данас налази. У летопису је забележено да је обнављана већ 1828. Грађена је дебелим храстовим талпама са угаоним везама *на ћерш*, постављеним на широки темељни зид. На истоку се завршава четвоространом апсидом, а на западу петостраним, дубоким, тремом, оивиченим са шеснаест стубова богате декорације. У трему су смештене степенице које воде на таван, што је јединствен пример у црквеном градитељству. Црква се од-

ликује веома лепом и богатом декорацијом чиме се сврстава у најрепрезентативнија остварења народних мајстора у Србији. Стилизовани мотиви су бојени живим бојама: црвеном, окер и комбинацијом плаве и зелене. Конзерваторско-рестаураторски радови (архитекта Р. Чубрић, етнолог Р. Павићевић–Поповић) започели су 1992. санацијом кровног покривача. Настављени су неколико година касније (1997. и 1998) санацијом потпорног каменог зида, улазне капије и чесме уз порту. Радови су завршени 2006–2007. израдом звоника, заменом оштећених дрвених делова и хемијском заштитом објекта. | К. Г. Б.

Д. Милосављевић, Осаћански неимари и црква брвнара у Дубу, *Гласник ДКС 17* (Београд 1993), 176–181; *Молишва у јори*, Цркве брвнаре у Србији (Београд 1994); Д. Милосављевић, *Црква брвнара у Дубу*, Ужице 1994; Р. Павићевић–Поповић, Р. Чубрић, Црква брвнара у Дубу, извештај о почетку радова, *Гласник ДКС 18* (Београд 1994), 144–145; Д. Милосављевић, Записи из цркве брвнаре у Дубу, *Гласник ДКС 18* (Београд 1994), 145–149.

МРАМОРЈЕ У ПЕРУЋЦУ

Археолошки локалитет Мраморје налази се на високој десној обали реке Дрине у Перућцу. Представља средњовековну некрополу формирану на редове, у правцу запад–исток, са клесаним каменим надгробним обележјима у облику стећака (мрамора). На основу заступљених типова стећака некропола се може датовати у XIV–XV век. Према последњем попису на некрополи је очувано укупно 99 споменика, од чега се два налазе у реци Дрина (типови: плоча, слемењак, слемењак на постољу, сандук, сандук на постољу). Археолошким ископавањима 2010. руководио је Народни музеј у Београду, док конзерваторско-рестаураторске радове изводи Републички завод. Налазиште је обухваћено Пројектом заједничке номинације средњовековних камених обележја – стећака за Листу светске културне и природне баштине, на иницијативу министара културе Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске и Србије у новембру 2009. Од априла 2011. предлози све четири државе учеснице уврштени су у прелиминарну Листу. | М. А. Ч.

Š. Bešliagić, *Stećci, kultura i umetnost*, Sarajevo 1982; Е. Зечевић, М. Вуксан, Локалитети са стећцима, рекогносцирање у области Бајине Баште, *Гласник САД II* (Београд 1996), 271–272; Е. Зечевић, *Мраморје, стећци у западној Србији*, Београд 2005; М. Ђорђевић, *Мраморје: Пројекат конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу, ошћина Бајина Башта*, Београд 2011.

МАНАСТИР РАЧА

Манастир Рача се први пут помиње у историјским изворима током XVI века, а забележени су његово страдање и обнова 1795. Током Првог српског устанка потпуно је спаљен, након чега је уследила велика обнова уз помоћ кнеза Милоша Обреновића, завршена 1835, када је манастир добио данашњи изглед. Црква Вазнесења грађена је попут објеката рашке стилске групе и по легенди њен први ктитор био је краљ Драгутин. Фасаде храма украшене су слепим аркадама и фризом аркадица непосредно испод кровног венца. Унутрашњост је потпуно осликана 1854. и ово је један од највећих фреско-ансамбала из XIX века. Аутор живописа је познати сликар Димитрије Посниковић. Иконостас је дело војвођанског сликара Ђорђа Бакаловића. На јужном зиду постављена је спомен-плоча хаџи Милентију Стефановићу, архимандриту заслужном за обнову цркве 1795, са именима ратника из околине, који су настрадали у ратовима 1912–1918. Завод у Краљеву израдио је пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на иконостасу и иконама из манастирске ризнице 2003, а радови су изведени од 2004. до 2008 (сликар-конзерватор Д. Јовановић). | К. Г. Б.

Р. Станић, Обнова и духовно васпостављање манастира Раче у крај Дрине, *Рачански зборник 1* (Бајина Башта 1996), 37–44; М. Шупут, Архитектура цркве манастира Раче и њен узор, *Рачански зборник 2* (Бајина Башта 1997), 32–43; Ж. Келец, Поводом отварања ризнице Манастира Рача, *Гласник ДКС 21* (Београд 1997), 56–57; М. Лукић–Цветић, Иконостас Манастира Рача, *Гласник ДКС 29* (Београд 2005), 123–124; Д. Јовановић, Конзервација и рестауриција иконостаса и икона у Манастиру Рача, *Гласник ДКС 33* (Београд 2009), 194–198.

ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У РОГАЧИЦИ

Вазнесењска црква у Рогачици изграђена је 1857, о чему говори натпис на унутрашњој страни западног зида изнад врата. Храм је синтеза елемената рашке градитељске школе и познобарокних утицаја. Основа је облика слободног крста, са звоником на западној страни и полукружном олтарском апсидом на истоку. Фасада је украшена са два венца слепих аркада различите величине. Веће аркаде, у доњем нивоу, се ослањају на фино обликоване капителе, који почивају на пиластрима. Испод профилисаног кровног венца развија се низ мањих аркада. Унутрашњост је засведена полуобличастим сводом и осликана. Аутор живописа, као и иконостаса је познати сликар Димитрије Посниковић, али је већина фре-

ско-композиција нестручно ретуширана, чиме су значајно изгубиле на својој вредности. Обимнији конзерваторско-рестаураторски радови на цркви изведени су осамдесетих година XX века (арх. техничар Н. Пајовић). | К. Г. Б.

Н. Пајовић, Црква Вазнесења у Рогачици, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 311–312; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ИВКА МИЛОШЕВИЋА У БАЈИНОЈ БАШТИ

Кућа Ивка Милошевића, некадашња Јелисавчића кафана, саграђена је у последњој четвртини XIX века, као пример народног градитељства прилагођеног начину живота у вароши. Подигнута је у већ формираној чаршији дуж ужичког пута, у којој се одвијао богат трговачки и друштвени живот. Зналачки проценивши потребе трговаца и путника за одмором и исхраном током боравка у Бајиној Башти, трговац Јевто Јелисавчић, из ужичког села Биоска, изградио је кафану у средишту старе чаршије. Улична фасада кафане је обликована под утицајем грађанске архитектуре, док су преостале три скромно обрађене, са одликама сеоске архитектуре. Зграда је подигнута на косом терену, а простор

испод дела куће искоришћен је за изградњу каменог подрума у који се улази са дворишне стране. Зидови приземног дела су од опеке старог формата, а четвороводни стрми кров покривен је бибер-црепом. Основа објекта указује на планску градњу кафане, која је имала локал до улице и четири собе за преноћиште, у које се улазило из ходника са посебним улазом. | К. Г. Б.

С. Милошевић, Кућа Ивка Милошевића у Бајиној Башти, *Гласник ДКС* 12 (Београд 1988), 101–104; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЧАРШИЈА У БАЈИНОЈ БАШТИ

Чаршија у Бајиној Башти припада насељима основаним крајем прве половине XIX века на територији ослобођене Србије, а статус варошице добила је 1872. Најстарији регулациони план, којим се варошица уобличава, израђен је 1882, након чега Бајина Башта доживљава пуни процват. Регулационим планом „правитељствене ливаде“ у центру деле се на плацеве и излажу слободној продаји, при чему су „плацеви на ћоше“ били најпривлачнија локација за људе који су већ упознали начин рада и захтеве чаршије. Упоредо са формирањем варошице развијају се постојеће и уводе нове делатности, побољшава се варошка инфраструктура, али и мења начин градње објеката у целини. Издваја се слој богатих трговаца стокм и дрвном грађом, производњом и продајом дувана, као и кафеџија. Други процват чаршија у Бајиној Башти доживљава у периоду између два рата, а после Другог светског рата чаршијски објекти се повлаче под налетом нових објеката јавног и друштвеног карактера. Вредност очуване чаршије представљају складно обликоване фасаде, са умереном декоративном пластиком и аутентична столарија (прозори, улазна и подрумска врата, излози локала). Детаљно истраживање и валоризацију објеката чаршије обавила је екипа Завода у Краљеву 1986. (архитекта С. Милошевић). | К. Г. Б.

С. Игњић, Настанак варошице Бајине Баште, *Ужички зборник* 7 (Ужице 1978), 95–112; С. Милошевић, Чаршија у Бајиној Башти, *Гласник ДКС* 11 (Београд 1987), 70–74; Иста, Вукајловића механа у Бајиној Башти, *Гласник ДКС* 15 (Београд 1991), 117–121; Р. Мићић, Подриње у путописима 19. столећа, *Рачански зборник* 5 (Бајина Башта 2000), 29–44.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ЈЕВТИЋА ЛУКЕ У ВИШЕСАВИ

Археолошко налазиште Јевтића луке смештено је у залеђу десне обале реке Дрина у насељу Вишесава. Током археолошких истраживања откривени су остаци грађевине античког привредног добра (villa rustica). Објекат захвата површину од око 200 м² и састоји се од више просторија, од којих је једна имала конху, а две јасно наглашавају привредну функцију објекта (складиште зрнасте хране, прерада грожђа). Остаци грађевине се оквирно датирају у II–IV век. Археолошка истраживања, ограниченог обима, изведена су најпре 1962, а затим и 1985 (Народни музеј Ужице, Археолошки институт у Београду). Пројекат заштите и презентације локалитета израдио је Завод у Краљеву (архитекта С. Милошевић). | М. А. Ч.

М. Зотовић, Југозападна Србија у доба Римљана, *Ужички зборник* 2 (Ужице 1973), 15–38; Ј. Бућић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави код Бајине Баште, *Ужички зборник* 15 (Ужице 1986), 23–42; С. Милошевић, Касноантички локалитет у Вишесави код Бајине Баште, *Рашка баштина* 3 (1988), 311; Р. Зотовић, Насеља источног дела римске провинције Далмације, *Ужички зборник* 18 (Ужице 1989), 15–38.

Село Растиште налази се на планини Тара у првој зони заштите Националног парка. Археолошко налазиште се састоји од две средњовековне некрополе: Гајеви и Урошевине, са клесаним каменим надгробним обележјима – стећцима (мраморима) из периода XIV–XV века. Некрополе се налазе на међусобном растојању од 500 м. Споменици на потезу Гајеви су правилне оријентације, правца запад-исток, док на потезу Урошевине осим споменика правилне оријентације има и оних постављених у правцу север-југ. Украшено је укупно четири споменика на потезу Урошевине (полукалота, круг, М. А. Ч. са балчаком и куглом, лук и стрела) и три споменика на потезу Гајеви (полумесец, крст са три крака приказана у облику кругова). Налазиште је обухваћено Пројектом заједничке номинације средњовековних камених обележја – стећака за Листу светске културне и природне баштине на иницијативу министара културе Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске и Србије у новембру 2009. Од априла 2011. предлози све четири државе учеснице уврштени су у прелиминарну Листу. | М. А. Ч.

Š. Bešliagić, *Stećci, kultura i umetnost*, Sarajevo 1982; Н. Дудић, *Стећци: проблем и надгробни белези у Србији*, Београд 1995; Е. Зечевић, М. Вуксан, Локалитети са стећцима, рекогносцирање у области Бајине Баште, *Гласник САД II* (Београд 1996), 271–272; Е. Зечевић, *Мраморје, стећци у западној Србији*, Београд 2005; М. Ђорђевић, *Мраморје: Пројекат конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Растишту на јошесима Гајеви и Урошевине, општина Бајина Башта*, Београд 2012.

РАСИНСКИ ОКРУГ

Крушевац

8 споменика културе

1 просторна културно-историјска целина

1 знаменито место

ЦРКВА СВЕТОГ СТЕФАНА ЛАЗАРИЦА СА КРУШЕВАЧКИМ ГРАДОМ

Остаци средњовековног града Крушевца и цркве Св. Стефана смештени су на благо уздигнутом платоу и данас представљају део старе чаршије у савременом градском језгру Крушевца. Изградња Крушевачког града смешта се у време између коначне победе кнеза Лазара над Николом Алтомановићем 1374. и његовог првог помена у даровној повељи манастиру Раваници 1377. Градски бедеми ојачани кулама у средњем веку су обухватили простор облика издужене неправилне елипсе. У оквиру те површине уочавају се две одвојене целине: Цитадела са Главном кулом и Велики

град. Главна кула је истурена ка унутрашњости Великог града. На западној и јужној страни цитадела је брањена сувим ровом и ниским двојним бедемом са зупцима, који је пратио контуре цитаделе и имао улогу потпорног зида рова. Бедеми Великог града ојачани су квадратним кулама. Археолошка истраживања на простору Града врше се са прекидима од 1961. године и праћена су конзервацијом пронађене архитектуре. У току две кампање 1986–1987. у организацији Завода у Краљеву истражена је површина испод старог објекта Мензулане (археолог О. Вукадин). Дворска црква кнеза Лазара (Лазарица) изграђена је током осме деценије XIV века. Црква Св. Стефана припада првој фази моравског стила, са тролисном основом сажетог типа. Над припратом се уздиже кула звоник са катихуменом и капелом на спрату. Лазарица је зидана наизменичним смењивањем хоризонталних редова фино обрађених камених квадера са по три реда опеке. Камени преплети око прозора, биљни и зооморфни мотиви, зналачки изведене розете чине складну целину са добро осмишљеним и пропорцијски одмереним архитектонским облицима. Црква је била живописана али је током турске власти фреско-декорација уништена, осим неколико фрагмената који се сада налазе у Народном музеју у Београду. У цркви је иконостас из XIX века и његов аутор је познати иконописац Живко Павловић Пожаревљанин. Лазарица је први објект у Србији који је доживео стручну рестаурацију и конзервацију, у периоду од 1904. до 1908. године, под руководством архитекте Пере Ј. Поповића. | М. А. Ч. / В. М.

М. Ковачевић, Средњовековна тврђава Крушевац, *Сџаринар XVII* (Београд 1966), 137–142; В. Ристић, *Лазарица и Крушевачки ѓрад*, Београд 1989; Н. Берић и др., *Резултати досадашњих истраживања комплекса Лазаревог ѓрада: 1961–2002*, Крушевац 2004; Н. Миладиновић, *Средњовековни Крушевац – ѓрофана архиепископу Лазаревог ѓрада*, Врњачка Бања 2006; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР НАУПАРА

У сливу реке Расине на обронцима Јастребца, 13 км од Крушевца, налази се црква посвећена Рођењу Богородице. Црква је изграђена између 1337. и 1382, када се у повељи манастиру Дренчи наводи двор Наупара са придворицом. Плоча са подацима о обнови из 1835. налази се изнад улазног портала на западној фасади. На основу историјских извора црква је обновљена прилозима грађана, а само делом новцем браће Симић, како је иначе наведено у натпису. Археолошким истраживањима потврђено је да је манастир заснован током XIV века. Откривени су делови обзиђа и манастирских објеката, као и делови оригиналне камене пластике моравске школе. Манастирска црква је у основи триконхос са припратом на западу и куполом изнад централног травеја. Зидана је у стилу моравске стилске групе комбинацијом опеке и камена. Фасаде су украшене богатом декоративном каменом пластиком, од које се нарочито истичу две розете изнад западног улаза у припрату. Остаци оригиналне фреско-декорације пронађени су приликом конзерваторских радова. Конзерваторско-истраживачке радове на цркви и унутар порте изводи Републички завод за заштиту споменика културе. | М. А. Ч.

С. Поповић, С. Ђурчић, *Наупара*, Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњом веку 1355–1459, том I, Београд 2000.

ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У КРУШЕВЦУ

Зграда у којој је данас смештена Градска Управа Крушевца представља најрепрезентативнији објекат с почетка XX века у овом граду. Подигнута у старој српској престоници, зграда је конципирана и остварена у тежњи да буде сведочанство и потврда савремених стваралачких амбиција младе српске краљевине. Грађена је у периоду 1900–1904, у духу академизма са јасним класицистичким градитељским концептом и украсима тог стила. Пројекат је дело архитекте Н. Несторовића. Строга симетричност и пропорционалност су главне особине ове монументалне јавне грађевине. Основа зграде је правоугаона са веома истакнутим централним и четири угаона ризалита. Угаони ризалити наткривени

су куполама квадратних основа, украшеним окулусима уоквиреним гирландама. На средишњем ризалиту је смештен главни улаз, а његова стилска обрада је најбогатија и најмонументалнија. Изнад кордонског венца централног ризалита издиже се пространи тимпанон. Конзерваторско-рестаураторски радови на згради изводе се по условима и уз надзор Завода у Краљеву. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СИМИЋА КУЋА У КРУШЕВЦУ

Једини сачувани стамбено-пословни објекат из прве половине XIX века у Крушевцу је Симића кућа, коју је од турских бегова Франчевића 1833. откупио кнез Милош Обреновић и поклонио браћи Алекси и Стојану Симићу. У овој кући је 1835. скована завера против кнеза Милоша – Милетићна буна. Године 1951. адаптирана је за потребе Народног музеја, због чега је међу Крушевљанима позната као *Мали музеј*. Кућа је веома пространа, репрезентативна, са подрумом, приземљем и спратом. Подрумски и приземни делови објекта грађени су ломљеним каменом, а спрат је у бондручној конструкцији са испуном од ћерпича и плетери. Приземље има централни хол, из којег дрвено степениште води на спрат. Спратни део, има трем, отворен ка улици, који излази из равни зида и ослања се на дрвене стубове. Кров благо нагиба са дубоким стрехама покривен је ћерамидом. Конзерваторско-рестаураторски радови на кући изведени су 1977, према пројекту архитекте В. Вучковића, уз консултације са етнологом Р. Павићевић-Поповић. Извршена је статичка консолидација објекта и замењени су оштећени делови бондручне конструкције. Замењени су кровна конструкција и покривач, реконструисани прозорски отвори и столарија и окречени и омалтерисани зидови објекта. Нови конзерваторско-рестаураторски радови изведени су 2006. уз надзор Завода у Краљеву. | К. Г. Б.

В. Вучковић, Симића кућа у Крушевцу, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 325–326; М. Николић, Симића кућа у Крушевцу, *Гласник ДКС* 10 (Београд 1986), 96–97; Ж. Ромелић, Кућа Симића, предлог за сталну етнографску поставку старог Крушевца, *Крушевачки зборник* 9/10 (Крушевац 2003), 147–178.

СПОМЕНИК КОСОВСКИМ ЈУНАЦИМА У КРУШЕВЦУ

Камен темељац споменика изграђеног поводом обележавања пет векова од Косовског боја поставио је краљ Александар Обреновић 1889. Споменик је израдио наш познати вајар Ђ. Јовановић, који је за ово дело 1900. на светској изложби у Паризу добио златну медаљу. На Видовдан 1904, споменик је свечано откривен у присуству краља Петра I Карађорђевића. Конструкција споменика је класицистички конципирана, са високим постаментом квадратне основе, који се од постоља степенасто сужава ка врху. На северној страни постамента извајана је фигура слепог гуслара Филипа Вишњића. На јужној страни споменика је представљена фигура девојке (персонификација Србије) овенчане лаворовим венцем као симболом тријумфа. На источној страни је представљено причешће Лазареве војске пре боја на Косову, а на западној страни постамента је сцена која приказује Милошево убиство Мурата. Врх постамента крунисан је статуом богиње Победе (Ника) са раширеним крилима, која придржава поклеклу фигуру епископског јунака Бошка Југовића. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

БЕГОВА КУЋА И ГРЧКИ ШОР У КРУШЕВЦУ

Грчки шор, стара градска целина очувана у центру Крушевца, добила је име по Грцима и Цинцарима овде насељаваним од почетка XIX века. С обзиром на заједничко порекло, грчке породице су се груписале у данашњој Улици Вука Караџића, формирајући своју малу колонију. Грци су по доласку у Крушевац наставили да се баве старим занатима (трговци, терзије, папуције, грнчари, мутавције, механције) постајући угледни грађани. Сачувани објекти у Грчком шору, према времену градње, могу се поделити у три групе. Најстарији су грађени у првој половини XIX, док су објекти друге групе настали готово сто година касније, почетком XX века. То су тзв. варошке куће, грађене чврстим материјалима, које су

одсликавале друштвени статус и пословни успех власника. Трећој групи припадају објекти грађени пред или непосредно после Другог светског рата. Кућа Миливојевића, познатија као Бегова кућа, сада стоји издвојена из целине Грчки шор, али јој по типу и времену градње припада. Она представља најрепрезентативнији, најлепши и најстарији објекат фолклорне архитектуре у Шору. По сачуваној документацији кућу је изградила породица Шокарац која ју је 1866. продала Љубици Петровић. На чеоној фасади куће доминира оригинални истурени дрвени доклат, чији су стубови, држачи кровне конструкције, таваница и ограда од шашоваца изванредно профилисани. | К. Г. Б.

Т. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839), *СЕЗ – Насеља и њихово порекло* савановићева књ. 22 (Београд 1926), 562–563; С. Бојић, Развој вароши у 19. веку, *Етнолошки преглед* 13 (Београд 1975); Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

СПОМЕНИЧКИ КОМПЛЕКС У БЕЛОЈ ВОДИ

Споменички комплекс у Белој Води обухвата сеоско гробље, велику чесму, цркву Св. Тројице и кућу Милуновића. Гробље броји неколико стотина споменика рађених од локалног камена, беловодског пешчара. Настајали су од друге половине XVIII века до савременог доба, што пружа могућност сагледавања развоја клесарске уметности у овом делу Србије, тзв. моравске клесарске школе. Велика чесма, у центру села, саграђена је 1847. Чесма има облик правоугаоне кућице, озидане беловодским пешчаром, са тросливним кровом покривеним каменим плочама. Око чесме је калдрисани простор трапезоидног облика, ограда каменим зидом, са по једним улазом на истоку и западу. Конзерваторско-рес-

таураторски радови на чесми изведени су 1973. према пројекту архитекте М. Домазет. Доминантно место у комплексу, на брежуљку изнад центра села, заузима црква Св. Тројице, саграђена 1936. у стилу еклектицизма са неоморавским елементима. На западном зиду цркве се налази плоча са натписом (*Спомен црква блаженопочившеј виђешкој краља Александра Карађорђевића Ујединицеља...*). Кућа Милуновића била је типичан пример моравске куће, са укопаним каменим подрумом испод дела куће и приземним делом од дрвене бондручне конструкције са доклатом, затвореним са две полукружне аркаде на дрвеним стубовима. Кућа више не постоји. | К. Г. Б.

Т. Дамљановић, Беловодски споменици, *Гласник ДКС* 18 (Београд 1994), 153–154; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЗГРАДА УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ У КРУШЕВЦУ

Уметничка галерија основана је у склопу Народног музеја у Крушевцу 1961, у чијем саставу се још увек налази. Објекат је изграђен двадесетих година XX века као породична кућа познате трговачке фамилије Љотић. Галерија је приземни објекат са четворосливном кровном конструкцијом покривеном фалцованим црепом. Улична фасада је симетрично изведена са два велика троделна прозора, оивичена пиластрима са јонским капителима. Пиластри и ступци носе масивне натпрозорнике. Балустрадна ограда таванског простора украшена је симетрично са два окулуса унутар стилизованих гирланди које придржавају фигуре дечака. | М. А. Ч. / Ч. Б.

ВОДЕНИЦЕ МОРАВКЕ У КУКЉИНУ

Воденице моравке грађене су на рекама Ибар, Западна и Велика Морава, на местима недалеко од центра села, где се скелом прелазила река. Грађене су у групама, а свака је била у власништву више домаћина из једне фамилије. Заштитни радови на две заштићене воденице изведени су 1986. и 1987, према пројекту арх. техничара Н. Пајовић и етнолога Р. Павићевић-Поповић. Једна од две заштићене воденице, премештена је почетком XX века у Краљево, на Ибар, где јој се губи сваки траг. Другу воденицу однела је поплава 2011, тако да у селу Кукљин сада не постоји ни једна. Нестанком воденица изгубљен је део непокретног културног наслеђа поморавља, али и део духовне културе српског народа. | К. Г. Б.

Р. Павићевић-Поповић, Воденице у Кукљину, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 292–293.

СЛОБОДИШТЕ У КРУШЕВЦУ

Спомен-парк се налази на излазу из града према језеру Ђелије. Подигнут је на простору стратишта и логора где су нем. А. Ч.ки и бугарски окупатори током Другог светског рата стрељали велики број грађана и бораца Крушевца и околине (идентификовано је око 1.650 стрељаних). На предлог Добрице Ђосића, архитекта Богдан Богдановић, реализовао је споменик у периоду 1960–1965. Спомен-комплекс је грађен под слоганом: *Под овим небом, човече, усјрави се. Хлеб и слобода истио су нама*. Комплекс се састоји из три целине: Предворје са хумкама, Долина живих и Долина поште. Предворје са хумкама састоји се од две масовне гробнице са жртвама стрељаних. Долина живих и Долина поште организоване су у облику амфитеатра и у овај део комплекса улази се кроз кружну капију названу Капија сунца. | М. А. Ч. / Л. Ц.

Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књига II, Београд 2005, 234.

Александровац

- 7 споменика културе
- 1 просторна културно-историјска целина
- 1 археолошко налазиште

Манастир Руденица

Манастир Руденица саграђен је почетком XV века. Манастирска црква је првобитно била посвећена Св. Јовану Претечи, а након обнове у XX веку за патрона цркве изабран је Св. Илија. Ктитори, насликани на јужном зиду наоса, чланови су властеоске породице, Вукашин и Вукосава. Поред њих, део руденичког сликарства, аутора мајстора Теодора, чине и представе деспота Стефана и кнеза Вука Лазаревића, чији су савременици били ктитори. Манастир је пострадао и порушен током турске власти и у таквом стању је остао до 1936, када је спроведена опсежна обнова под надзором владике Николаја Велимировића. Руденички храм припада моравској стилској групи. Главни декоративни елементи

на фасадама су кордонски хоризонтални венац, орнаментални систем на бифорама и вратима, розете, колонете и архиволте на олтарској и бочним фасадама. Руденичко фреско-сликарство, иако оштећено, због својих особености у колориту и јасних италијанских утицаја у иконографским решењима представља занимљив и специфичан сликарски фонд XV века. Завод у Краљеву је 1971. извео конзерваторско-рестаураторске радове на цркви према пројекту архитекте М. Домазет. Конзервацију фресака извео је Републички завод за заштиту споменика културе у истом периоду. Сондажна археолошка истраживања 1992. (археолог Г. Гаврић) претходила су новим конзерваторско-рестаураторским радовима изведеним 1994/95. Радове је изводио Завод у Краљеву, према пројекту архитекте М. Ковачевића. | К. Г. Б.

Р. Станић, Руденица, опис споменика из документације Завода за заштиту споменика културе у Краљеву; Г. Тошић, Манастир Руденица археолошка истраживања у 1995. години, *Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 112; М. Ковачевић, Манастир Руденица истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови у 1994. и 1995. години, *Гласник ДКС 20* (Београд 1996), 114; Б. Цветковић, Манастир Руденице: нови налази, *Жујски зборник 4* (Александровац 2009), 59–74.

Манастир Дренча

Манастирски комплекс Дренча, са црквом посвећеном Ваведу Пресвете Богородице, смештен је у Александровачкој жупи, 5 км северно од Александровца. Ктитор манастира је монах Доротеј, трећи хиландарски игуман, са сином, јеромонахом Данилом, потоњим пећким патријархом Данилом III. О оснивању Манастира, сведочи *Свиџак монаха Доротеја манастиру Дренча*, издат у Жичи 1382. Тачно време страдања манастира није познато али судећи по подацима из турског пописа за 1516. који изоставља манастир, може се претпоставити да је тада, већ био пуст. У архитектонском смислу Дренча припада групи моравских споменика триконхалног типа са развијеном основом у облику уписаног крста и слободним ступцима који носе куполу. Прозорски отвори украшени су плиткорелефним фигуралним и геометријским мотивима. Мотив ужета, који се овде појављује први пут, касније постаје карактеристичан за моравску стилску групу. Заштитна археолошка истраживања (1983. др Д. Минић; 2002 и 2005–2009. археолог Г. Гаврић) пружила су драгоцене податке за сагледавање живота у оквиру манастирског комплекса. У организацији Завода у Краљеву изведени су конзерваторско-рестаураторски радови на цркви, у периоду од 2002–2005, по пројекту архитекте М. Ковачевића, а на основу оригиналног пројекта архитекте Б. Вуловића из 1984. Западно од храма истражени су темељни остаци манастирског конака. Нови конак, уклопљен у габарите старог, је израђен по главном пројекту Завода у Краљеву (одг. пројектант Р. Чубрић) на основу идејног пројекта М. Ковачевића. Данас је Дренча женски манастир. | М. А. Ч. / К. Г. Б.

Гордана Гаврић, Мирко Ковачевић, *Манастир Дренча од рушевине до храма*, Краљево 2015.

Црква Светог Петра и Павла у Јелакцима

Црква Светих апостола, изграђена у XIX веку, налази се недалеко од ушћа планинског потока у реку Јошаницу. Археолошким истраживањима мањег обима утврђено је да постоји старији културни слој испод коте дна темеља постојеће цркве. У основи је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Унутрашњи простор је пиластрима подељен на четири дела. Пиластри носе прислоњене лукове изнад којих се уздиже полуобличасти свод. Кров на цркви је двосливан, покривен ћерамидом. Посебан значај има под израђен од надгробних плоча студеничког типа, чијом је детаљном анализом утврђена стилска и хронолошка разноликост, а најстарији примерци потичу још из средњег века. Надгробници потичу са некрополе која се развијала око цркве. Конзерваторски и санациони радови на цркви, скидање наноса у порти и изградња потпорног зида са источне стране започети су 1985. а завршени 1989 (Републички завод за заштиту споменика културе). | М. А. Ч.

С. Баришић, Санациони и рестаураторски радови на цркви св. Петра и Павла у селу Јелакци, *Гласник ДКС 10* (Београд 1986), 87–88; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЕЛИКОЈ ВРБНИЦИ

Црква Св. Николе смештена је на левој обали реке Пепељуша. По предању, обновљена је на темељима старије грађевине 1821, у време владавине кнеза Милоша Обреновића. Цркву су градили локални свештеници Јован, Петроније и Георгије. У основи је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Наос је паром пиластара, који носе прислоњене лукове, подељен на травеје. Црква је засведена полуобличастим сводом, а кров је на две воде, покривен ћерамидом. Главни портал се налази на западној страни, док је споредни на северној. Изнад улаза на забатном зиду налази се плитка лунета. У западном травеју уз јужни зид смештен је акросолијум.

Унутрашњи зидови су малтерисани, оригинална сликана декорација очувана је у траговима, највише у олтарском простору. Црква је споља некада била малтерисана. Једини декоративни елемент на цркви је зупчасти кровни венац, сачињен од опеке. | М. А. Ч.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ У КОЖЕТИНУ

Саборна црква смештена је на мањем узвишењу северозападно од центра савременог Александровца. Црква је подигнута 1804. на месту старије грађевине, чији су се остаци уочавали на простору око апсиде и која је по предањима спаљена 1797. У близини цркве током Првог српског устанка, 1806. подигнут је шанац. Око цркве се налази некропола и савремено гробље. Храм је у основи једнобродна грађевина, издужене основе, са полукружном апсидом на истоку, припратом на западу и куполама изнад западног и источног травеја. Масивна припрата звоник, накнадно је дозидана 1851. и својим волуменом потпуно доминира грађевином. Унутрашњост цркве је живописана, а представе су више пута пресликаване и лакиране. Посебно место заузима иконостас, рад непознатог мајстора кога, по Р. Станићу, треба тражити међу анонимним иконописцима прве половине XVII века, чиме је одбачена теорија да је иконостас дело мајстора Живка Павловића. У организацији Завода у Краљеву у периоду од 2004. до 2011. извршени су конзерваторски радови на иконостасу (сликар-конзерватор Д. Јовановић). | М. А. Ч.

Р. Станић, Остаци иконостаса старе цркве у Кожетину код Александровца, *Саопштења IX* (Београд 1970), 179–183; М. Стевић, Кожединска црква у првој половини XIX века, *Жујски зборник 6–7* (Александровац 2013), 31–42; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ВИНОГРАДАРСКИ ПОДРУМ ВЕРКЕ ЛАПЧЕВИЋ У СТАЊЕВУ

Виноградарски подрум Лапчевића саграђен је у старој пољани Доње Стањево у првој половини XIX века. Купљен је од Турчина, у време повлачења Османлија, а даљом купопродајом и наслеђивањем подрум је постао власништво породице Лапчевић и неколико ортака. Изузетно занимљиве технике градње и декоративни елементи сврстали су овај подрум у врхунска остварења народног градитељства. Основа куће је правоугаоник, а вертикално је подељена на подрумски део, за производњу и чување алкохолних пића и приземни део, за привремени боравак лејара који раде у винограду. Економски део — подрум укопан је у земљу и зидан каменом како би се обезбедили адекватни услови за чување вина. Приземни део намењен привременом становању грађен је чатмом. Кровна конструкција је четвороводна и покривена ћерамидом. Дуж читаве предње фасаде формиран је отворени дрвени доклат, ослоњен на декорисане диреке, са којег се улази у стамбене просторије приземља. Осамдесетих година XX века, због угрожености проширењем локалног пута, подрум је расклопљен, а грађа складиштена до реконструкције. Завод у Краљеву поседује пројекат тоталне реконструкције подрума (архитекта Р. Чубрић, етнолог-антрополог мр К. Грујовић Брковић), а за нову локацију је предвиђено двориште Музеја винарства и виноградарства у Александровцу. | К. Г. Б.

К. Грујовић Брковић, *Виноградарске пољане Александровачке жује*, Краљево 2014, 40–41.

ПОП МАРКОВА КУЋА У АЛЕКСАНДРОВЦУ

Кућа у главној александровачкој улици, у којој је данас смештен Завичајни музеј Жупе, саграђена је у другој половини XIX века. Иако је кућу изградио локални свештеник Марко Богдановић, према архитектонским карактеристикама она припада Жупи и у потпуности је везана за најважнију привредну грану ове области – виноградарство. Поп Маркова кућа зидана је над каменом подрумом, који је служио за производњу и складиштење вина. Над подрумом је спратни стамбени део, испред којег је, постављен над улазом у подрум, доклат са лучно засведеним отворима, који кући дају карактеристике моравске архитектуре. Године 1894. краљ Александар Обреновић је посетио Александровац и одсео у кући попа Марка, која је тада посебно прилагођена како би послужила као краљева резиденција. Доклат је претворен у спаваћу собу затварањем и претварањем лукова у прозорске отворе. Истраживачки радови на кући изведени су 1985, након чега је урађен пројекат конзерваторско-рестаураторских радова (1986) и започета његова реализација. Конзерваторско-рестаураторски радови изведени су по пројекту архитекте Р. Чубрића. | К. Г. Б. / М. А. Ч.

Р. Павићевић-Поповић, Поп Маркова кућа у Александровцу, *Рашка баштина 3* (Краљево 1988), 296–297; И. Брборић, Александровац жупски – настанак и развој варошице, *Жујски зборник 6–7* (Александровац 2013), 7–30.

ПОЉАНА ЛУКАРЕВИНА У ДРЕНЧИ

Повољни климатски услови омогућили су становници-ма Жупе интензивно бављење пољопривредом, нарочито виноградарством. Овакво привређивање подразумевало је повремени боравак чланова породице у винограду, током сезонских радова, па су због обезбеђивања смештаја, на слободном простору усред винограда, грађене зграде које су служиле за боравак радника, али и за чување алата и вина. Привредна насеља – *пољане* настајала су спонтано, постепеном изградњом подрума различитих величина и облика. Зграде су постављане према жељи власника, углавном са добрим колским прилазом до улаза у подрум. Лукаревина се убраја у мање жупске пољане и у њој су груписана 22

објекта дуж вијугавог пута. У хладним каменим подрумима се обављала производња и чување вина, а над подрумом је стамбени део, грађен бондручном конструкцијом са испуном од чатме. Пољана Лукаревина је стављена под заштиту државе у тежњи да се сачува ово специфично културно наслеђе Александровачке жупе услед постојања процеса трансформације пољана из привредних сезонских у стална насеља и изумирања вековима старог начина живота. Стручњаци Завода у Краљеву (архитекта Р. Чубрић и етнолог Р. Павићевић-Поповић) у сарадњи са Републичким заводом обавили су систематска истраживања пољане Лукаревина, у периоду 1979–1983, након чега је извршена конзервација, или чак и тотална реконструкција, више старих подрума (1985–1989). | К. Г. Б.

К. Грујовић Брковић, *Виноградарске пољане Александровачке жупе*, Краљево 2014.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ВИТКОВО

Археолошко налазиште Витково смештено је у долини Стубалске реке, у атарима села Витково и Венчац, југозападно од главног пута Крушевац–Александровац. Прва археолошка ископавања 1969. и 1979. обавили су Завод у Краљеву (археолог О. Вукадин) и Народни музеј у Крушевцу. Истраживања мањег обима извео је 2001. и 2003. Народни музеј у Крушевцу. На основу археолошких истраживања локалитет је датован у период неолита – винчанска културна група. Иако је истраженост локалитета мала издвајају се налази великог броја антропоморфних фигурина од печене земље, различитог облика и положаја, што сведочи о изузетној важности локалитета за проучавање винчанске културе и историје Жупе. Представа одеће на очуваним теракотама је шематизована, док су гениталије наглашене. На локалитету су у мањем броју откривене и зооморфне теракоте. | М. А. Ч.

Е. Томић, О. Vukadin, Vitkovo, Aleksandrovac, *Arheoloski pregled II* (Београд 1976), 21–22; Д. Мркобрад, Жупа Александровачка – археолошки радови на Виткову и Урошевици, *Гласник ДКС 18* (Београд 1994), 104–106; Г. Чађеновић и др., *Витковачко поље у праисторији, Насеље винчанске културе*, каталог изложбе, Крушевац 2003; Г. Чађеновић, Трифуновића јама – јама из винчанског периода на локалитету Витковачко поље,

Жупски зборник 2 (2007), 203–218; М. Бугар, О заштитним ископавањима на локалитету Витковачко поље код Александровца, *Жупски зборник 3* (2008), 137–152.

5 споменика културе

МОНАСТИР МИЛЕНТИЈА

Манастир Милентија са црквом Светог Стефана представља значајан споменик моравске стилске групе, настао крајем XIV или почетком XV века. Иако су објекти сачувани у рушевинама, значај овог комплекса не доводи се у питање. Црква Св. Стефана украшена је богатом каменом пластиком изузетних уметничких вредности. По први пут се показало изузетно мајсторско умеће очигледно у начину зидања, а посебно у изради и примени декоративне камене пластике. Мајстори из Милентије увели су нове декоративне елементе у украшавање архиволти, повезујући деветолисне розете лозицама и испреплетаним круговима. Пластична декорација наглашена је коришћењем интензивне плаве и црвене боје. Најранија археолошка истраживања обављена су шездесетих година XX века, након чега је Завод у Краљеву извршио конзервацију остатака архитектуре (архитекте С. Ђорђевић и М. Ковачевић). Истраживања су настављена 1976. и 1977, у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе, откривени су објекти западно од цркве, који су након тога конзервирани. Завод у Краљеву је у периоду од 2010. до 2012. спровео систематска истраживања цркве, трпезарије и дела порте (археолог Г. Гаврић). | К. Г. Б.

А. Дероко, И. Здравковић, Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа, *Сџаринар I* (Београд 1950), 223–228; Г. Томић, Једна варијанта у оквиру моравске школе, *Моравска школа и њено доба, Зборник са научној скупи у Ресави 1968* (Београд 1972), 249–261; Г. Томић, Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије, *Сџаринар XXX* (Београд 1979), 55–64; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина I* (Краљево 1975), 300; С. Ђорђевић, Манастир Милентија, *Рашка баштина 2* (Краљево 1980), 297–298.

ЦРКВА СВ. ПЕТРА И ПАВЛА У КРИВОЈ РЕЦИ

Црква у Кривој Реци, посвећана Св. апостолима Петру и Павлу, изграђена је почетком 1618, о чему сведочи натпис на источном зиду припрате. Црква је неколико пута страдала, а посебно у Другом светском рату, 1942, када су неМ. А. Ч.ки војници минирали и дигли у ваздух цркву са више од 300 мештана, различитог пола и узраста. Храм данас представља сведочанство о страдању српског народа и фашистичком терору над недужним становништвом. Црква је једнобродна грађевина са тространом олтарском апсидом и припратом. Унутрашњост је осликана 1621. После Другог светског рата на цркви су изведени обимни конзерваторско-рестаураторски радови (Републички завод за заштиту

споменика културе). Рестаураторске радове на очуваном живопису Завод у Краљеву изводио је 1975–1976 (сликар-конзерватор М. Ђокић). Током 1979. због проблема са влагом израђен је дренажни канал око цркве, замењена је дашчана подлога на кровном покривачу и стара ћерамида је замењена новом. Јаки тектонски поремећаји током 1980. и 1983. у копаоничком крају изазвали су велике штете на храму, па је 1984. извршена ревизија дренажног система, статичка санација темеља, као и оправка кровне конструкције и кровног покривача (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

Р. Станић, текст из документације Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КОЗНИК

На граници питомог и пространог виногорја Александровачке жупе и планинских масива Копаоника, Жељина и Гоча налази се средњовековни град Козник, чији је господар, према легенди, био Раде Облачић или Рајко од Расине. Изграђен је током XIV века и припада групи градова Моравске Србије. Основа утврђења прилагођена је конфигурацији узвишења. Зидна платна ојачана су четвороугаоним кулама. Основа главне куле и последње одбране, налази се унутар утврђења, а њен северни зид чини платно северног бедема. Главни улаз у град налазио се на северном зиду, непосредно уз северо-источну кулу. У југозападном делу Козника пронађен је изванредно добар систем за снабдевање водом, који се састоји

од четири бунара озидана плочастим каменом. Јужно од утврђења простирало се подграђе. Конзерваторско-истраживачки радови у организацији Завода у Краљеву отпочели су 1970. Радови су извођени континуирано 1970–1973, а затим су настављени 1978–1980. и током једне кампање средином 80-их година XX века. Археолошким истраживањима је руководила археолог О. Вукадин, а радовима на архитектури архитекта С. Ђорђевић. Археолошка ископавања обновљена су током XXI века, у организацији Филозофског факултета у Београду и Завичајног музеја Жупе. | М. А. Ч.

И. Здравковић, Козник, *Наша прошлост* 1–2 (1968), 17–19; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 321–322; О. Вукадин, Д. Минић, Козник, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 306–307; О. Вукадин, Средњовековни град Козник, *Рашка баштина* 3 (Краљево 1988), 286–287; М. Поповић, Утврђења Моравске Србије: у *Свјети Кнез Лазар, ѿоменица о шестој стогодишњици Косовској боја 1389–1989*, Београд 1989, 81–82; И. Брборић, С. Црнобрња, Прилог проучавању историје и археологије Козника, *Жупски зборник* 3 (Александровац 2008), 197–212; Д. Амедоски, В. Петровић, Тврђава Козник – од првог помена до краја 16. века, *Војно-историјски гласник* 2 (Београд 2011), 127–137.

МОНАСТИР ЛЕПЕНАЦ

Црква Светог Стефана, непознатог ктитора, налази се у долини Расине, пет километара низводно од Бруса. Храм је изграђен крајем XIV или на почетку XV века, у духу моравске градитељске школе и један је од материјалних сведока богате градитељске делатности у сливу реке Расине. На зидовима цркве налази се пет симетрично распоређених бифора исклесаних у камену, са рељефно обрађеним украсним програмом вегетабилно-геометријске инспирације. На западној фасади цркве, изнад улазних врата, изведена је лунета са двоструким рамом. У унутрашњости храма живопис је очуван у траговима. Конзерваторско-рестаураторски радови су извођени од 1968. до јесени 1973. Овим радовима су обновљени и изграђени сводови и кровови који су били урушени, ојачани остали зидови цркве и поплочани подови. Радови су изведени у организацији Завода у Краљеву (спољ. сарадник архитекта М. Ковачевић). Радови на санацији живописа изведени су након радова на реконструкцији храма (сликар-конзерватор М. Ђокић). Манастир Лепенац је убрзо након обнове оживео доласком монаха. | М. А. Ч.

А. Дероко, И. Здравковић, Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа, *Сћаринар* 1 (Београд 1950), 223–228; М. Ковачевић, Манастир Лепенац на Расини, *Сћаринар* XXIII (1974), 73–91; М. Ковачевић, Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви манастира Лепенца у Расини, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 247–256; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975), 297.

ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У БОРАНЦИМА

Храм Св. Богородице је због својих занимљивих архитектонских решења и великог духовног значаја за локално становништво проглашен спомеником културе. Смештен је на југоисточним падинама Копаоника, у оквиру сеоског гробља, недалеко од пута који води ка Луковској Бањи. Црква се први пут спомиње у Шематизму Српске православне цркве из 1895. У основи је омања грађевина са полукружном апсидом на истоку. Приближно на средини објекта налази се зидани стубац, са којег полази један полукружни лук ка северном и један лук ка јужном зиду. Тиме је наос подељен на два травеја, на припрату и наос. Црква је засведена полуобличастим сводом, а кровна конструкција на две воде покривена је ћерамидом. Једини улаз се налази на западном зиду и изнад њега су две правоугаоне нише. У унутрашњости нису сачувани трагови живописа. Црква је, услед последица земљотреса, била склона паду. Током 1984. и 1985 извршени су обимни конзерваторски радови на грађевини у организацији Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић). | М. А. Ч.

Митрополит Михаил I, *Православна српска црква у краљевини Србији*, Београд 1895; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Варварин

- 2 споменика културе
- 1 знаменито место

КНЕЗ МИЛЕТИНА ВОДЕНИЦА
У СЕЛУ ВАРВАРИН

Кнез Милетина воденица налази се на Бачинској реци, у селу Варварин, а везује се за име кнеза Милете Радојковића (1778–1852). Воденицу је почетком XIX века саградио Мустафа-ага из Јагодине, чије жена и кћерка су је продале кнезу Милети. По легенди, кнез је у опклади 1860. изгубио воденицу и она постаје власништво породице Весић. Будући да је кнез Милета преминуо 1852, то је могао да уради једино неко од његових наследника. Милета Радојковић је 1835. године предводио највећу буну против кнеза Милоша Обреновића – Милетину буну. Побуњеници су умали са намером да уставом ограниче кнежеву власт. Кнез је био приморан да у Крагујевцу, тадашњој престоници Србије, донесе Сретењски устав, којим су му права била ограничена и делимично пренета на Државни савет. Кнез Милета је сахрањен у Варварину, поред цркве Свете Богородице. Кнежева воденица је саграђена као објекат народног градитељства, са радним делом од брвана, у којем су четири камена за млевење, собом за воденичара од чатме и сопчетом изнад ње. Кров на четири воде оригинално је био покривен ћерамидом, која је у некој од адаптација замењена бибер-црепом. Воденични механизми, који су оригинално били дрвени, замењени су и уместо њих су постављена метална кола. | К. Г. Б.

В. Стојанчевић, Српска национална револуција и обнова државе од краја XVII века до 1839: у *Историја српској народа*, књ. V–I, ур. В. Стојанчевић, Београд 1981, 129–131; Т. Симић, *Варварин*, Варварин 1995, 67–68; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА НАРОДНОГ ХЕРОЈА МИРКА ТОМИЋА
У ПАРЦАНИМА

Народни херој Мирко Томић (1909–1943) значајно је име Комунистичке партије Југославије и НОБ-а. Током студија на Правном факултету у Београду Мирко Томић је био активан комуниста. Због својих активности више пута је хапшен и затваран. У родним Парцанима ширио је идеје међу омладином и био члан Главног одбора Земљорадничке левице. Организовао је велике народне зборове у градовима централне Србије, а био је и један од оснивача Јastreбачког партизанског одреда. Ухваћен је и рањен у Београду, где је преминуо у Државној болници 17. јануара 1943. Кућа у којој је рођен Мирко Томић била је приземна, правоугаоне основе са кровом на четири воде покривеним бибер-црепом. Грађена је дрвеном конструкцијом са испуном од смеше блата и сламе. Кућа Мирка Томића у Парцанима више не постоји, на њеном месту видљиви су темељи зарасли у коров. Завод не поседује техничку документацију тако да реконструкција споменика културе није могућа. | К. Г. Б.

Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije*, N–Ž, Beograd i Titograd 1982, 286–287; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МЕСТО ВАРВАРИНСКЕ БИТКЕ СА
СПОМЕНИКОМ ГРОФУ ОРУРКУ У САСТАВЦИМА

Једна од значајнијих битака Првог српског устанка одиграла се близу данашњег Варварина, код Саставака, на Варваринском пољу, септембра 1810. Битка је трајала више дана, а одсудни бојеви, крајем септембра, требали су да спрече даље напредовање турске војске, која је под вођством Хуршид-паше освојила Крушевац и целу Крушевачку нахију. Освајачким намерама Османлија супротставили су се заједно српски устаници и руска царска војска, на чијем челу је био гроф Јосиф Корнилович Орурк. Поред грофа, од српских старешина, истакли су се хајдук Вељко Петровић, Младен Миловановић, Станоје Главаш, обор кнез Јевта Бркић, барјактар Милета Радојковић, Узун Мирко Апостоловић, параћински војвода Илија Барјактаревећ. Херојством се нарочито истакао српски мегданција Јово Курсула, који је у двобоју пред саму битку погубио Омер-агу Црног Арапина. Читав век касније, 1910. на прослави стогодишњице Варваринске битке, којој су присуствовали краљ Петар I Карађорђевић и његов син престолонаследник Александар, у варошици Варварину, као и на месту боја, подигнути су споменици. У Варварину, недалеко од цркве, подигнут је споменик Јови Курсули и српским јунацима, а на Варваринском пољу грофу Орурку и руским војницима. | М. А. Ч. / Л. Ц.

Т. Симић, *Варварин*, Варварин 1995, 42–65; А. Стошић, *Под небом Крушевца*, Крушевац–Београд 1996, 885–887; Д. Јовановић, Битка код Јасике и Варварина 1810. године, *Расински анали* 2 (Крушевац 2004), 42–47; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Ћићевац

6 споменика културе

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД СТАЛАЋ

Утврђење је смештено на обронцима Мојсињских планина, недалеко од места где се Западна и Јужна Морава спајају у Велику Мораву. Сталаћ је припадао низу важних и добро утврђених места средњовековне Моравске Србије. Утврђење је изграђено одмах после Маричке битке 1372, а живот у њему је прекинут 1413, приликом упада султана Мусе у Деспотовину. Утврђење се састоји из два дела: Великог и Малог града. Југоисточно од утврђења откривени су остаци градске некрополе. Велики град није археолошки истражен, у њему је могла бити стационирана посада, а у немирним временима је могао служити као прибежиште становништву подграђа и околних места. Мали град, у којем

се налазила палата, заузима раван плато на југоисточној страни узвишења. Главна кула је окренута према јужној падини, којом се најлакше стизало до утврђења. Након великог земљотреса на подручју Мојсињских планина главна кула и најбоље очувани део локалитета претили су потпуним урушавањем. Сондажна археолошка истраживања у организацији Завода у Краљеву (археолог О. Вукадин), уз сарадњу са Археолошким институтом и Народним музејем у Крушевцу, започела су 1972, а затим су у периоду од 1974–1985. прерасла у систематска. Радове су пратили и конзерваторско-рестаураторски радови на Малом граду по пројекту Завода у Краљеву (архитекта С. Ђорђевић). Први радови на архитектури 1972. обухватили су остатке главне куле са циљем да је статички учврсте и санирају од последица земљотреса. | М. А. Ч.

D. Minić, O. Vukadin, Srednjovekovni grad Stalać, Beograd–Kraljevo 2007.

ЦРКВА СВЕТОГ ДУХА У СТАЛАЋУ

Црква је смештена на падини испод средњовековног утврђења. На основу резултата истраживања архитектуре храм Св. Духа изграђен је крајем XIV, почетком XV века, а обновљен је током XIX века. У основи то је мања једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Засведена је полуобличастим сводом изнад кога је кров на две воде покривен ћерамидом. Изнад улаза на западној фасади налази се лунета, у којој је некада била представа заштитника храма. Бочне фасаде украшене су низом слепих arkada. Црква је знатно пострадала у земљотресу 1972, након чега је Завод у Краљеву извршио опсежне конзерваторске радове на њој (архитекта С. Ђорђевић). Откривени су и конзервирани остаци фреско-сликарства унутар олтарског простора који су датовани у период XIV, односно почетак XV века (сликар-конзерватор М. Ђокић). | М. А. Ч.

А. Дероко, И. Здравковић, Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа, *Сџаринар I* (Београд 1950), 223–228; Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка башџина I* (1975), 314–315; Р. Станић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Сџаринар XXX* (Београд 1980), 70.

ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА У СТАЛАЋУ

Остаци храма Св. арханђела припадају групи сакралних споменика под називом Мојсињска Света Гора. Храм припада моравској стилској групи, односно периоду друге половине XIV или прве половине XV века. У основи је триконхос са припратом на западу, зиданом истовремено са главним делом цркве. Опека је коришћена за изравнавање хоризонталних редова од камена, за зидање стубаца, извођење декоративних лукова на фасадама и лукова на прозорским оквирима. Подне опеке су облика правилног шестоугаоника. Завод у Краљеву је 1973. израдио пројекат реконструкције храма (архитекта С. Ђорђевић). Резултати археолошких истраживања спроведених 1977. довели су у питање исправност одређених решења, јер је око остатака цркве уочено постојање каменних стопа за стубове који су са црквом могли бити у органској вези. Током 1978. и 1979. реконструисани су само они делови грађевине чији је изглед био несумњиво дефинисан. Делимично су надзидани зидови, обновљени лукови који су у централном простору носили свод, а обновљен је и под цркве. | М. А. Ч.

Р. Станић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Сџаринар XXX* (Београд 1980) 69; С. Ђорђевић, Црква св. Арханђела у Сталаћу, *Рашка башџина 2* (Краљево 1980), 298–300; О. Вукадин, Археолошка истраживања цркве светих Арханђела у Сталаћу, *Рашка башџина 3* (Краљево 1988), 219–222; В. Иванишевић, Остатак цркве друге половине XVII века из цркве светих Арханђела у Сталаћу, *Рашка башџина 3* (Краљево 1988), 223–226.

ЦРКВА СВЕТОГ СТЕФАНА (ЈОВАНА)
У СТЕВАНЦУ

Црква је изграђена у другој половини XIV века. Према подацима Михајла Ризнића, учитеља и љубитеља старина, који је током 1891. године истраживао цркве Мојсињске горе, саградио ју је монах Стеван, брат монаха Јакова који је подигао манастир у Јаковцу. Оба монаха су припадала мистично-аскетском монашком реду синаита. На основу материјала коришћеног у градњи, закључује се да је моравска школа временски најближи узор. Неправилни и неуједначен распоред ломљеног камена на средњим и горњим деловима зидова цркве вероватно је последица њеног рушења

након турског освајања. Обнова је обављена на најпростији начин са циљем да се стари храм приведе намени, без бриге о поновном успостављању првобитног изгледа. Црква је једнобродна грађевина, са олтарском апсидом на истоку, истуреним певницама и кровом на две воде, који је данас покривен фалцованим црепом. Западна фасада је најрепрезентативнија и истиче се пространим и лепим улазом који је био обложен мермерним плочама, о чему пише Феликс Каниц, аустроугарски путописац. Забатни зид изнад улаза је у потпуности изведен од опеке. Црква је била украшена фрескама, које нису сачуване. | М. А. Ч.

Р. Станић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Сћаринар XXX* (Београд 1980), 69–70; Ф. Каниц, *Србија, земља и сћановништво*, књ. 2, Београд 1985, 97; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА СВЕТОГ МАРКА У ЈАКОВЦУ

Црква Светог Марка данас је у рушевинама, а њени остаци представљају највећи познати споменик на простору Мојсињске горе. Рушевине храма, као и остаци манастирских грађевина у непосредном окружењу, указују да је у питању велики и значајан комплекс, највероватније први по рангу у Мојсињској гори. Према неким наводима, које је забележио и Р. Станић, у остацима манастирских конака пронађена су три златна новчића (два цара Душана и један кнеза Лазара), којима се комплекс датује у XIV век. Црква има сажету триконхалну основу, мања припрата претходи наосу, а обе целине су биле засведене полуобличастим сводом израђеним од сиге. Зидови цркве су грађени ломљеним и грубо

тесаним каменом неуједначене величине и порекла. Опека је коришћена за изравњавање хоризонталних редова од камена, за лакше обликовање прозора и ниша, као и за израду пода у унутрашњости храма. Зидови су некада били омалтерисани и остаци малтера су још видљиви на неким местима. Унутрашњост цркве је била живописана, а фреске су делимично очуване. | М. А. Ч. / Ч. Б.

Р. Станић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Сћаринар XXX* (Београд 1980), 68–69; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА Св. НИКОЛЕ У БРАЉИНИ

Црква Св. Николе саграђена је у средњем веку и први пут се помиње у Раваничкој повељи из 1377. Током периода турске управе у Србији знатно је страдала, а залагањем парохијана обновљена је 1820, о чему сведочи запис свештеника Николе Поповића из 1907. на плочи постављеној на западном зиду храма. Приликом ове обнове дозидана је нешто шира припрата и уклоњен западни зид првобитног храма. Црква је једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом, надвишена куполом. У олтарском простору су две полукружне нише, које имају функцију проскомидије и ђаконикона. Зидана је ломљеним и притесаним каменом, са сводовима од сиге. Сачувани су делови оригиналног живописа, али је највећи део уништен у покушају да се сачува – лошом и нестручном конзервацијом. Оригинални живопис ретуширан је највероватније након обнове 1820. На представама у поткуполном простору је очигледно досликавање оштећених делова, чиме су композиције грубо наружене. Најбоље је сачуван лик светитеља непосредно уз иконостас на северном зиду цркве. Може се очекивати да је живопис очуван испод малтерног и кречног слоја, којима је прекривен током обнове цркве. | К. Г. Б.

Р. Станић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, *Сћаринар XXX* (Београд 1980), 68; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

Трстеник

7 споменика културе
2 археолошка налазишта

МОНАСТИР ЉУБОСТИЊА

Манастир Љубостиња, са црквом Успења Богородице, је задужбина кнегиње Милице. Изграђен је највероватније осамдесетих година XIV века и од настанка је био значајно културно средиште. Црква припада моравској стилској групи, основе облика триконхоса са куполом и припратом, засведеном слепом калотом. Неимар цркве, Раде Боровић, укlesaо је своје име на улазном, западном порталу. Фасаде храма су биле малтерисане, а бојама је подражавано наизменично смењивање материјала (камен и опека), типично за споменике моравског градитељства. Веома богат декоративни програм камене пластике заснован је на мотивима преплета, видљивим на многобројним розетама, аркадама,

оквирима прозора и архиволтама. Најстарије сликарство из периода градње сачувано је у тамбуру куполе, где су ликови пророка и на пандантифима. Као аутор новијег живописа, насталог почетком XV века, потписао се зограф и јеромонах Макарије из Македоније. Из овог периода, у припрати, су сачуване представе кнеза Лазара и кнегиње Милице и њихових синова деспота Стефана Лазаревића и Вука. Конзерваторско-рестаураторске радове на архитектури и живопису у другој половини XX века изводио је Републички завод за заштиту споменика културе. У 2011. извршена је конзервација сокла на цркви по пројекту Завода у Краљеву (архитекта Г. Кужић). | Ч. Б. / К. Г. Б.

С. Ђурић, Најстарије сликарство Љубостиње, *Рашка баштина* 2 (Краљево 1980), 109–116; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

МОНАСТИР ВЕЛУЋЕ

Манастирски комплекс Велуће са црквом посвећеном Ваведу Пресвете Богородице, који се налази недалеко од Трстеника, саграђен је крајем XIV или почетком XV века. Централно место заузима црква моравске стилске групе, триконхалне основе са куполом на осмостраном тамбуру, постављеном на масивном, готово коцкастом постољу. Зидана је у алтернацији правилних тесаника жућкастог пешчара и три реда опеке. Фасаде су рашчлањене подеоним венцима на три зоне, од којих је највиша обновљена и осликана у XIX веку, у време кнеза Милоша. О оснивању манастира и могућим ктиторима у историографији постоје многе претпоставке, услед непостојања писаних историјских извора. Будући да у храму постоји више портрета историјских личности, владара и властеле, извесно је да је у подизању и опремању манастира учествовало више личности. У наосу се препознају кнез Лазар и кнегиња Милица, као и ктитор храма, њихов млађи син Вук са женом. У припрати су приказани портрети локалне властеле. Цркву су у првој деценији XV века осликали сликари западног порекла, највероватније са Приморја. Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури и живопису изведени су 1973, а санација крова и дренажа 2006 (Завод у Краљеву, архитекта Р. Чубрић). Заштитна археолошка истраживања обављена су у два наврата 1973 (археолог М. Љубинковић) и 2006 (археолог Г. Гаврић). | К. Г. Б.

Б. Тодић, Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа, *Саопштења XX–XXI* (Београд 1988/89), 67–76; Б. Цветковић, Г. Гаврић, *Манастир Велуће*, Краљево 2015; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КАТИЋА КУЋА У ТРСТЕНИКУ

Стара градска кућа у Трстенику, позната под именом Катића кућа, по првобитном власнику који је објекат и саградио, представља типичан пример грађанске архитектуре из XIX века, сачуван у неизмењеном облику. Кућа је пространа и била је раскошно опремљена, тако да симболизује друштвени статус власника, познатог трстеничког трговца и посланика Светоандрејске скупштине 1858. Испод дела куће се налази подрум, а кућа има приземље и спрат. Подрумске просторије су зидане каменом, а дрвени елементи, диреци и јастуци, испред улаза у подрум и приземне просторије декорисани су геометријским орнаментима. На спрат се долази дрвеним степеништем које води на трем, са којег се даље улази у унутрашње просторије и на два угаона, симетрично изграђена доксата, издигнута за два степеника. Трем и дрвени доксати уоквирени су спљоштеним звонастим луковима са благом профилацијом. Кровна конструкција на четири воде, која прати основу објекта, покривена је ћерамидом. | К. Г. Б.

И. Здравковић, Стара кућа у Трстенику, *Гласник Етнографског института I* (Београд 1952), 447–449; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЦРКВА АРХАНЂЕЛА ГАВРИЛА У ГОРЊЕМ РИБНИКУ

Црква је изграђена на предлог житеља Рибника и уз подршку кнеза Милоша Обреновића, који је 1815. имао имања у горњем делу села. Како су житељи Рибника одлазили у цркву у Велуће, затражили су од кнеза да им дозволи да изграде храм у свом селу. Храм је освећен 1825. на месту које је сам кнез Милош одредио за изградњу. Црква је правоугаоне основе са полукружном апсидом на истоку. Простор изнад прозора и врата украшен је луковима, од којих је лук изнад западних врата додатно декорисан флоралним мотивима у плитком рељефу. Портал је сада офарбан масном фарбом, али се на јужном довратнику разазнаје натпис, на коме су подаци о изградњи цркве. Изнад улаза смештена је плитка ниша са представом арханђела Гаврила, патрона цркве. Олтарска преграда је нова, а на њој су оригиналне иконе, рад Живка Павловића Пожаревљанина. Цркви је 2004. придодата пространа припрада на западу. У порту се улази кроз монументални звоник, квадратне основе, изграђен када и црква. | Ч. Б. / М. А. Ч.

Б. Николић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Горњем Рибнику 1824–1984*, Рибник 1984; Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

ЈЕРИНИН ГРАД

Тврђава Јеринин град се налази на доминантном гребену изнад Западне Мораве, у атару села Грабовац. То је грађевински комплекс импозантних димензија, чији остаци леже на око један хектар површине. На утврђењу су данас видљиви масивни бедеми на којима се уочава више фаза градњи и преправки. Археолошка истраживања дала су резултате који говоре о средњовековној фази утврђења уз појаву материјала античког и праисторијског периода. Утврђење које је данас видљиво на површини терена, подигнуто је највероватније током друге половине XIV века, а нарочито добија на значају у време када је Деспотовина изгубила територије у долини реке Расине. Својим положајем

и бедемима, који су се спуштали до обале Западне Мораве, утврђење је играло значајну улогу у заштити територије Деспотовине и путева који су водили ка северу. На површини терена уочавају се остаци цитаделе и доњег града, као и траса бедема који се највероватније спуштао до обале Западне Мораве. У организацији Завода у Краљеву изведене су археолошка истраживања у две кампање 2010. и 2012 (археолог др М. Марић). | М. А. Ч. / М. М.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА МИЛИЦЕ ИВАНОВИЋ У ТРСТЕНИКУ

Кућа Ивановића припадала је типу куће моравке, саграђене у XIX веку, у оквиру старе трстеничке чаршије. Грађена је на каменим темељима, бондручном конструкцијом са испуном од чатме. Четвороводна дрвена кровна конструкција била је покривена ћерамидом, над којом су се уздизали лепо зидани димњаци. На објекту је био саграђен дрвени доклат који је имао двојну функцију, задовољење стамбене потребе, односно боравак и уживање током летњих месеци, али и естетску, јер је садржавао велики број декоративних елемената. Испод доклата је био улаз у пространи, каменом зидани подрум. Кућа је поседовала мајсторски изузетно обрађену столарију, капке на доклату и заштитну дрвену ограду. Објекат је адаптацијама изведеним почетком XXI века у потпуности изгубио споменичка својства. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

КУЋА ЉУБИЦЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ У ТРСТЕНИКУ

Кућа Милосављевића саграђена је половином XIX века. Смештена у дубини дворишта, склоњена је од погледа пролазника бујном вегетацијом. По типу је моравка, најраспрострањенија кућа у трстеничком крају у претходна два века. Грађена је врло пажљиво и мајсторски прецизно. Из тапије коју поседују власници, види се да је продата на лицитацији 1899, због неисплаћених дугова трговца Василија Стојановића и да ју је купио Јордан Петровић. Кућа је грађена бондручном конструкцијом са испуном од ћерпица, на равном терену са дубоко укопаним подрумом у који се улази са задње, дворишне стране. Дрвена кровна конструкција на четири воде, покривена је ћерамидом. Дуж читаве уличне фасаде формиран је трем са четири лука, преко којег се, кроз двоја врата, улази у унутрашње просторије. У складу са променама начина живота током друге половине XX века на кући су изведене преправке, које су делимично измениле њен оригинални изглед. | К. Г. Б.

Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

(археолог О. Вукадин) и Народног музеја у Крушевцу. Истраживања су настављена у периоду 1986–1987. у организацији Филозофског факултета у Београду. | М. А. Ч.

S. Stanković, *Neolitsko naselje u Stragarima*, Beograd Trstenik, 1988; С. Станковић, Неолитско насеље у Страгарима (истраживања у 1989 години), *Гласник САД* 5 (Београд 1989), 29–33; S. Vitezović, *Koštana industrija sa lokaliteta Stragari-Šljivik, Kruševački zbornik 14* (Крушевац 2009), 135–148; Документација Народног музеја Крушевац и Филозофског факултета у Београду

ПРАИСТОРИЈСКО НАСЕЉЕ У СТРАГАРИМА

На улазу у село Страгари, код моста на Риљачкој реци, са обе стране пута смештен је вишеслојан археолошки локалитет. На локалитету су откривени остаци насеља из периода неолита (старчевачка и винчанска културна група), енеолита, бакарног доба и халштата. Покретни археолошки материјал чини разноврсно керамичко посуђе, антропоморфне и зооморфне фигурине, жртвеници, амулети, минијатурно посуђе, камене и коштане алатке и велики број животињских костију. Налазиште је посебно интересантно по великом броју пронађених просопоморфних поклопаца у насељу винчанске културне групе. Прва археолошка ископавања 1985. изведена су у организацији Завода у Краљеву

ЛОКАЛИТЕТ ШУПЉАЈА У ПОЉНИ

Пространо вишеслојно археолошко налазиште смештено је на северном улазу у село, на падинама Јухора, са леве стране Риљачког потока. На основу стратиграфије, утврђено је да најстарији хоризонт становања припада старчевачкој култури, коју карактеришу керамички материјал, судови већих димензија у облику лопте и полулопте и већи питоси за чување житарица. Од оруђа су заступљене камене секире и пршљеници. У западном делу насеља откривен је и слој из периода винчанске културе, из којег потичу судови грубе фактуре са дуплом пластичном траком по вертикално профилисаном ободу. Чешће су заступљене мање зделе са унутра профилисаним и канелованим ободом, урезаним S орнаментом у низу, сноповима урезаних линија које се косо секу. Археолошка истраживања вршена су у организацији Филозофског факултета у Београду (осамдесете године XX века) и Народног Музеја у Крушевцу (1985). | М. А. Ч.

С. Станковић, Д. Рунић, Вишеслојно насеље у Пољни (ископавања у 1988), *Гласник САД* 6 (Београд 1990), 64–67; С. Станковић, Н. Greenfield, Археолошка истраживања вишеслојног археолошког локалитета Благотин у селу Пољна, *Гласник САД* 8 (Београд 1992), 46–49; С. Станковић, Неолитско насеље у селу Благотин код Трстеника, *Зборник народног музеја XIV* (Београд 1992), 63–68; Документација Народног музеја Крушевац и Филозофског факултета у Београду

ИЗДАВАШТВО

*Рашка баштина 1
(Краљево 1975)*

*Рашка баштина 2
(Краљево 1980)*

*Рашка баштина 3
(Краљево 1988)*

*Споменници културе
реион Тийово Ужице,
Краљево 1974*

J. Нешковић, *Ћурђеви Ступови у Сѣаром Расу*, Краљево 1984

Б. Подрека, *Текстуре*, Краљево 2003

мр Катарина Грујовић Брковић, *Виноградарске пољане Александровачке жупе*, Краљево 2014

Г. Гаврић и М. Ковачевић, *Дренча, од рушевине до храма*, Краљево 2014

СУИЗДАВАШТВО

Зашићени радови на сѣоменицима културе 1965–1980, каталог изложбе, Краљево 1980

Надгробни сѣоменици Драгачева, каталог изложбе (Краљево 1984)

D. Ignatiadou и A. Antonaras, *Речник античког и средњовековног стакларства*, Краљево 2011

Гр. аутора, *Стара чаршија у Новом Пазару, зашићена и ревијализација*, Београд–Краљево 1988

Б. Мелцер и др., *Манастир Жича*, библиографија (Краљево 1998)

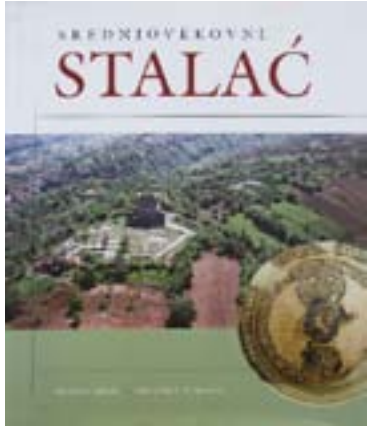

Манастир Жича, зборник радова (Краљево 2000)

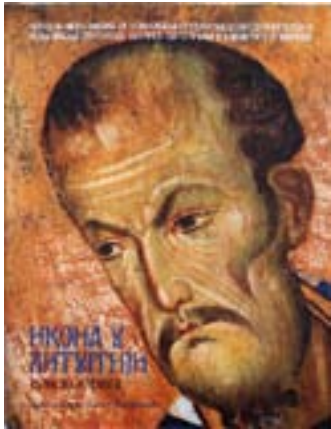
ЗАПОСЛЕНИ ОД ОСНИВАЊА
ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У КРАЉЕВУ

J. Боровић–Димић, *Трагови трајања*,
Београд–Краљево 2005

D. Minić i O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*,
Beograd–Kraljevo 2007

Архимандрит Тихон (Ракићевић),
Икона у лиџурџи,
Краљево 2010

M. Vukadinović,
Primen a geofizike u arheologiji,
Kraljevo 2011

M. Popović, *Maglički zamak*,
Beograd–Kraljevo 2012

Директори
Мића Вучићевић, учитељ, 1965–1966.
Радомир Станић, историчар уметности, 1966–1978.
Слободан Ђорђевић, архитекта, 1978–2002.
Гордана Гаврић (Тошић), археолог, 2002–2004. и 2008–2012.
Марина Лукић-Цветић, историчар уметности, 2004–2008.
Весна Маринковић, архитекта, 2012–2015.
Иван Милуновић, дипломирани сликар, 2015–

Правници
Слободан Сворцан, 1965–1972.
Марија Трнавац, 1972–1976.
Драган Јездимировић, 1977–2008.
Љиљана Александрић, 2009–

Археолози
Обренија Вукадин, 1965–2001.
Вера Богосављевић, 1986–1987.
Гордана Гаврић (Тошић), 1991–
Дејан Булић, 2002–2002.

Марија Алексић Чеврљаковић, 2003–
Др Марија Марић, 2007–
Војкан Милутиновић 2012–2014.

Архитекте
Марија Домазет, 1966–1991.
Слободан Ђорђевић, 1968–2004.
Љиљана Ђурица, 1974–1974.
Бранка Панић, 1974–1976.
Мирко Василијевић, 1979–1980.
Вељко Вучковић, 1971–2011.
Споменка Милошевић, 1981–2002.
Славица Вујовић, 1984–2002.
Рајко Чубрић, 1985–
Весна Маринковић, 2001–
Горан Кужић, 2002–
Данијела Младеновић, 2006–
Мирјана Славковић, 2012–
Невена Белоица, 2012–2013.

Етнологи
Божана Ћирић, 1965–1972.
Радмила Павићевић-Поповић, 1972–1999.
Мр Катарина Грујовић Брковић, 2002–
Дражен Георгијевски, 2011–2012.

Историчари
Милоје Николић, 1982–1987.
Марија Ћоровић (Павлик), 2002–
Лидија Црнчанин 2006–

Историчари уметности
Радомир Станић, 1966–1978.
Зорица Златић-Ивковић, 1978–1990.
Марина Лукић-Цветић, 1984–
Чедомир Бачкуља, 2009–

Сликари
Милан Ћокић, 1972–2001.
Слободан Маринковић, 1988–1989.
Душко Јовановић, 2002–
Бојана Дабић, 2006–
Лела Томашевић, 2007–2008.
Сања Благојевић, 2010–2013.
Драгана Љубојевић, 2012–2013.

Грађевински инжењер
Маријана Урошевић, 2003–

Техничари
Живота Радојевић, 1970–1970.
Љиљана Николић, 1970–1970.
Нада Пајовић, 1971–2000.
Александар Матовић, 2002–

Фотографи
Живорад Терзић, 1973–2001.
Далибор Анђелковић, 2002–

Библиотекар
Славица Дукић, 1988–1988.

Општа служба
Ђурђе Белчевић, 1965–1986.
Љубиша Чорбић, 1987–2000.
Љубомир Пецић, 1967–1985.
Десимир Минић, 1972–1976.
Радојка Петрић, 1975–2008.
Живко Корићанац, 1976–1987.
Љубинка Стевановић, 1977–2012.
Станимирка Живковић, 1978–1998.
Андрија Ракочевић, 1979–1997.
Јуца Јовановић, 1980–1980.
Петар Салевић, 1985–
Верица Милићевић, 1986–2007.
Радиша Гвозденовић, 1986–2009.
Гора Булатовић, 1988–1988.
Горан Јовановић, 1997–
Катарина Милић, 1998–2001.
Оливера Ракочевић, 2001–
Гордана Антоновић, 2007–
Андријана Анђелковић, 2008–
Верица Анђелковић, 2008–
Лидија Колаковић 2009–2011.
Драгана Вујовић, 2013–2014.
Ана Петерсон, 2013–2014.
Војкан Милутиновић 2014–
Сузана Милашиновић 2015–2015.

Мајстори
Андрија Видосављевић, 1977–1984.
Радомир Илић, 1979–1989.
Радомир Трифуновић, 1989–1989.

Долац

Џурово

Гуча

Црнетићи

Куманица

Мили

Некад ...

Панчићев врх, Копаоник

Радост због првог снега

.. и сад

МР КАТАРИНА ГРУЈОВИЋ БРКОВИЋ
МАРИЈА АЛЕКСИЋ ЧЕВРЉАКОВИЋ

ПОГЛЕД КРОЗ НАСЛЕЂЕ
1965 – 2015

Издавач
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У КРАЉЕВУ

Уредник
Марија Ђоровић

Рецензенти
Др Славица Вујовић
Др Гордана Митровић

Лектура
Мр Ана Гвозденовић

Фонт Епиграф
Драган Пешић

Дизајн и припрема за штампу
АЈОВА

Штампа
АДМ Графика, Краљево

Тираж 1000 примерака

Књига је штампана уз финансијску помоћ
Министарства културе и информисања
Републике Србије

Илустрације:

Далибор Анђелковић, Горан Јовановић, Живорад Терзић, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву
Марко Бојовић, Народни музеј у Чачку (Аћимовића кућа, Остра, Бељина Порта и Бељина Терме)
Саша Савовић, Музеј рудничко-таковског краја (Островица, Дрење, Брусница, Јешевац, Савинац)
Срђан Вуловић, Народни музеј Краљево (Зајачак)
мр Благоје Димић, Замак културе у Врњачкој Бањи (Лађариште)
Милоје Остојић, Туристичка организација општине Ивањица (Грачи крст)
Драган Боснић, Туристичка организација општине Ивањица (Споменик на Јавору)
Иван Брборић, Завичајни музеј Жупе у Александровцу (Витково)
Небојша Милијашевић (Дренова)
Фото-документација Народног музеја у Ужицу (Пилатовићи)
Музеј Старо село (Сирогојно, кућа Димитрија Туцовића)
Туристичка организација Нови Пазар (Тврђава у Новом Пазару, Стари хамам, Стара чаршија,
Гробље Газилар, Стари хан, Лејлек џамија, Алтун Алем-џамија, Петрова црква)
Рајко Чубрић (кућа Перише Дамљановића и хан Граната)
Слободан Ђорђевић (Стари мост на Увцу)
Марија Домазет (Сеничића кућа)
Александар Матовић (мотив молераја из Швапчића куће)

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

061.22(497.11):719"1965/2015"
930.85(497.11)

ГРУЈОВИЋ Брковић, Катарина, 1975-
Поглед кроз наслеђе : [Завод за заштиту споменика културе у Краљеву] :
1965-2015 / Катарина Грујовић Брковић,
Марија Алексић Чеврљаковић ;
[илустрације Далибор Анђелковић ... и др.]. - Краљево : Завод за заштиту
споменика културе, 2016 (Краљево : АДМ Графика). - 203 стр. :
фотогр. ; 21 x 23 cm
Тираж 1.000. - Стр. 7-8: Ране импресије / Слободан Ђорђевић. -
Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-84867-05-8

1. Алексић Чеврљаковић, Марија, 1978- [аутор]
а) Завода за заштиту споменика културе (Краљево) - 1965-2015 б)
Културна добра - Србија
COBISS.SR-ID 221291532